УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИК

4 (60) Рік XV

П'ЯТНАДЦЯТЬРІЧЧЯ УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИКА
1963—1978

1978

НЬЮ-ЙОРК ТОРОНТО МЮНХЕН

UKRAINIAN NAT'L MUSEUM
2453 WEST CHICAGO AVENUE
CHICAGO 22, ILLINOIS

АДРЕСИ НАШИХ ПРЕДСТАВНИКІВ

Головне Представництво на Европу:

Mr. F. Korduba
Ayingerstrasse 17
8000 München 80
West Germany

Представництва на США:

Нью-Йорк:
Dr. O. Dombrovsky
16 Clinton Terrace
Jamaica 32, New York, N.Y. 11432

Філядельфія:
Dr. Romas Kos
873 N. 22 St.
Philadelphia, Pa. 19130

Клівленд:
Mr. W. Storozynsky
6334 So. Canterbury Rd.
Parma, Ohio 44129

Колорадо і Каліфорнія:
Mr. L. Bykovsky
2245 Julian Street
Denver, Colorado 80211

Чікаґо:
Mrs. Vira Bida
3347 W. Potomac Ave.
Chicago, Ill. 60651

Головне Представництво на Канаду:

Mrs. O. Sudczak
P. O. Box 383, Succ. Rosemont
Montreal, Quebeck
Canada H1X 3C6

Британська Колюмбія:
Prof. A. Royick
Douglas College
P. O. Box 2503
New Westminster, B. C.
Canada V3L 5B2

Манітоба:
Rev. Dr. O. Baran
St. Paul College
University of Manitoba
Winnipeg 19, Man.
Canada

Головне представництво і адміністрація «Українського Історика»:

"The Ukrainian Historian"
P. O. Box 312
Kent, Ohio 44240, USA

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИК

ЖУРНАЛ УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО ТОВАРИСТВА

4 (60)

РІК ВИДАННЯ П'ЯТНАДЦЯТИЙ

1978

НЬЮ-ЙОРК ТОРОНТО МЮНХЕН

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИК

Видає:
Українське Історичне Товариство

РЕДАКТОР
Д-р ЛЮБОМИР Р. ВИНАР

ЗАСТ. РЕДАКТОРА
Д-р МАРКО АНТОНОВИЧ

Редакційна Колеґія:

Д-р Олександер Баран, д-р Юрій Бойко, д-р Богдан Винар, д-р Тарас Гунчак, д-р Олександер Домбровський, д-р Олег Ґерус, д-р Теодор Мацьків, д-р Василь Омельченко, д-р Теодор Б. Цюцюра.

THE UKRAINIAN HISTORIAN

Published by
The Ukrainian Historical Association

EDITOR
LUBOMYR R. WYNAR, PH. D.
Kent State University

ASSOCIATE EDITOR
MARKO ANTONOVYCH, PH. D.
Ukrainian Academy of Arts and Sciences

EDITORIAL BOARD: Alexander Baran, Ph.D. *(University of Manitoba);* Jurij Bojko, Ph.D. *(Ludwig-Maximilians Universität);* Theodore B. Ciuciura, Ph.D. *(Saint Mary's College);* Alexander Dombrovsky, Ph.D. *(Ukrainian Academy of Arts and Sciences);* Oleh Gerus, Ph.D. *(University of Manitoba);* Taras Hunczak, Ph.D. *(Rutgers University);* Theodor Mackiw, Ph.D. *(University of Akron);* Vasyl Omelchenko, Ph.D. *(Hunter College);* Bohdan Wynar, Ph.D. *(Shevchenko Scientific Society).*

Адреса Редакції:

"The Ukrainian Historian"
P. O. Box 312
Kent, Ohio 44240
U.S.A.

Редакція застерігає собі право скорочувати і виправляти матеріяли. За зміст статтей і рецензій відповідають їхні автори. Прохається авторів надсилати матеріяли в двох машинописних примірниках, статті обсягом не більше 20 стор., рецензії, замітки і інші матеріяли до 10 стор. Не прийняті до друку рукописи авторам не повертаються. Передруки дозволені лише за згодою Головного Редактора.

The content of this publication cannot be reprinted without permission of the Editor.

Річна передплата «Українського Історика» становить $ 17.00

Ціна цього числа амер. дол. 8.00

„Logos" GmbH, Buchdruckerei u. Verlag, Bothmerstr. 14, 8000 München 19

ЗМІСТ

Олександер Домбровський: Рання історія Руси-України на сучасному етапі дослідів 5

Марко Антонович: М. П. Драгоманов і «Вільне слово» . . . 41

П'ЯТНАДЦЯТИРІЧЧЯ УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИКА

Олександер Оглоблин: Завдання української історіографії на еміґрації 59

БІОГРАФІЯ

Ярослав Пастернак: Мої зустрічі зі старовиною 64

СПОГАДИ

Євген Онацький: Під омофором барона М. Василька . . . 83

Кость Паньківський: Спогади про Н.Т.Ш. 94

Панас Феденко: Дмитро Чижевський (1894—1977) 100

РЕЦЕНЗІЇ, ОГЛЯДИ

Adam B. Ulan, *In the Name of the People.* Prophets and Conspirators in Revolutionary Russia. New York, The Viking Press 1977. XIV + 418 p. М. Антонович (Монтреал) 119

Sidney Bloch, Peter Reddaway, *Dissident oder geisteskrank?* Mißbrauch der Psychiatrie in der Sowjetunion. München—Zürich, R. Piper & Co. Verlag. Ф. Кордуба (Мюнхен) 122

Frank R. Kortschmaryk, *The Kievan Academy and Its Role in the Organization of Education in Russia at the Turn of the Seventeenth Centery.* (Shevchenko Scientific Society, Ukrainian Studies, volume 13). New York: Shevchenko Scaentific Society. 1976.Pp. 95. Alexander Sydorenko (Arkansas State University) 125

ХРОНІКА 130

CONTENTS

Alexander Dombrowsky: Current Research on the Early History of Rus'-Ukraine 5

Marko Antonovych: M. P. Drahomanov and *Vilne Slovo* 41

Alexander Ohloblyn: The Objectives of Ukrainian Historiography Outside Ukraine 59

Yaroslav Pasternak: My Encounters with Antiquity 64
Ievhen Onatsky: Notes of a Ukrainian Journalist and Diplomat (1920—21) 83
Kost' Pankivsky: Shevchenko Scientific Society: Memoirs 94
Panas Fedenko: Dmytro Chyzevskyi (1894—1977) 100

REVIEWS 119

CHRONICLE 130

Articles appearing in this journal are abstracted or indexed in *Historical Abstricts, America: History and Life* and in *American Bibliography of Slavic and East European Studies.*

Олександер Домбровський

РАННЯ ІСТОРІЯ РУСИ-УКРАЇНИ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ ДОСЛІДІВ

(ПРОЛЕГОМЕНА ДО ІСТОРІЇ КИЇВСЬКОЇ РУСИ)

Досліди над ранньоісторичним минулим Руси-України мають свою історію при особливій скомплікованости методології студій, що полягає на критичному й мікроаналітичному зіставленні як джерельних даних з античної, візантійської й арабської історіографії, а в тому й епіграфіки, так і археологічного матеріялу та врешті досягнень з ділянки таких допоміжних дисциплін історії, як антропологія, палеосоціологія, фолкльор, палеоетнографія, палеоетнологія й лінґвістика. Сама історія у вужчому розумінні того терміну, тобто без згаданих вище допоміжних дисциплін, не мала спроможности аж до кінця XVIII і початків XIX ст. відкрити багато тайн пра- й ранньоісторичного життя з глибокої безодні віків. Тому в часі, коли згадані дисципліни практично не існували, або находилися ще в пеленках, пра- й ранньоісторичне минуле української території було terra incognita. Найвимовнішим доказом вище сказаного являється перше видання першого тому Історії України-Руси М. Грушевського (1898), яке починається від згадки про Аскольда й Дира. Щойно третє видання того ж першого тому (1913) починається від палеоліту під впливом революційних досягнень перед історичної науки. Перше видання першого тому згаданої Історії репрезентувало ще історичну науку XVIII і першої половини XIX століття.

Як це звичайно буває, початкові етапи розвитку допоміжних дисциплін історії проходили під кутом контроверсійних вислідів, бо в парі з тим, як починало світати на далеких обріях пра- й ранньоісторичних дослідів у наслідок перших досягнень учених, появлялися фабриковані на скору руку різні теорії й гіпотези, які нераз були дуже далекі від історичної правди. Щойно згодом деякі непродумані концепції були замінені кращими, чи ближчими до правди. І так приміром на місце первісних здогадів про іранське походження кімерійців утверджується тепер погляд про їхню спорідненість з тракійськими племенами, а концепцію монгольського походження скитів, видвигнену на основі опису Гіппократа, остаточно поховано на основі мікроаналітичних дослідів Геродотової Скитії та лінґвістичних ремаментів скитського походження, а ще більше савромато-сарматського по-

ходження, приймаючи остаточно тезу іранського походження скитів і споріднених з ними савроматів-сарматів.[1]

Не від речі буде пригадати, що ще в початках XX століття Peisker[2] і Minns[3] обстоювали погляд про монгольське походження скитів. А на нашому ґрунті були спроби ідентифікувати скитів з протослов'янами. Тенденції «слов'янізування» скитів подибуємо в підсоветській науці. Наш галицький дослідник, Партицький[4] під кінець XIX ст. обстоював погляд про протослов'янське походження скитів головно на підставі хибних мовознавчих арґументів (він пов'язував назву скитів із словом «скитатися»), а в підсоветській науці ґальванізована концепція споріднености скитів з протослов'янами випливає радше з політично-імперських калькуляцій «актуалізовання» ранньої історії на ґрунті підсоветської дійсности.[5] Форсована німецькою наукою та деякими східньоевропейськими дослідниками головно німецького походження концепція роздмуханої традиції «ґотської імперії» на території України була спростована М. Грушевським як незгідна з історичною дійсністю.[6]

Так само концепція «сарматизації» південно-східньої Европи в етнічному розумінні не виходить поза рямці проблематичної вартости гіпотез, бо термін «сарматизація» можна розглядати лише в політичному аспекті.[7] Тобто сармати аналогічно до їхніх попередників (кіммерійців і скитів) як номади-завойовники опанували на якийсь час дану територію та накинули їй і населенню свою панівну назву (Сарматія). Але автохтони — хлібороби так і залишилися на своїй території, під час коли якась частина сарматів перейшла на осіле життя й стопилася у автохтонному субстраті, а інші були розбиті ґотами.

Це більш маркантні залишки непродуманих концепцій дослідників XIX ст. на відтинку ранньої історії південно-східньої Европи, тобто території України, з яких деякі покутують ще до сьогодня (прим. пов'язування скитів з протослов'янами на ґрунті підсоветської науки,[8] чи питання так званої «сарматизації»). В деяких дослідників минулого століття подибуємо нахил до ідеалізування скитів, що також покутує

---

[1] A. Dombrowsky. Herodotus and Hippocrates on the Anthropology of the Scythians. The Annals of the Ukrainian Academy, vol. 10, No. 1—2 (29—30), 1962—1963.

[2] J. Peisker. Die älteren Beziehungen der Slaven zu Turkotataren und Germanen. Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, Nr. 3 (1905).

[3] E. H. Minns. Scythians and Greeks. Cambridge, 1913.

[4] О. Партицький. Велика слов'янська держава. Львів, 1889.
О. Партицький. Старинна історія Галичини від VII віку перед Хр. до року 110 по Хр. Львів, 1894.

[5] Ол. Домбровський. Рання історія України в ідеологічному насвітленні советської історичної науки. Український Історик, 1967, ч. 1—2 (13—14).

[6] Ол. Домбровський. Методологічні основи дослідів над ранньою історією України М. Грушевського. Український Історик, 1969, ч. 1—3 (21—23).

[7] Ол. Домбровський. До питання періодизації й термінології ранньої історії України. Український Історик, 1975, ч. 3—4 (47—48).

[8] М. Артамонов. К вопросу о происхождении скифов. ВДИ, 1950, 2.

до сьогодня у підсовєтській науці в наслідок певних патріотичних тенденцій, пов'язаних з інтерпретацією й насвітленням скитського питання.[9] Щойно з бігом часу, в міру збагачування наукового досвіду в парі з розвитком історичної науки та допоміжних дисциплін історії реальна оцінка бере верх над «науковим» романтизмом на базі джерельно-фактологічного матеріялу та модерної методології наукових дослідів у контексті можливо цілої історії великанських просторів Евразії, де антропогеографічні й геополітичні фактори відігравали вирішну ролю.

У протилежність до ідеалізування скитів траплялися в науці концепції скитофобії, згідно з якими характеризовано скитів як останніх дикунів (до такої концепції схилявся наш дослідник, В. Щербаківський[10]), що також не відповідає правді, бо скитська знать радо переймала зразки цивілізації причорноморських греків, а частина з них переходила до форм осілого життя. В другій половині IV століття до нашої ери скити почали переходити компактними масами на осіле життя.[11] Подібний процес у соціо-культурному аспекті переходили згодом сармати, в наслідок чого деякі їхні племена найшлися у антському союзі. Така загальна оцінка етно-племінних відносин на території античного Північного Причорномор'я відповідає станові науки на сучасному етапі дослідів.

Та сучасний етап дослідів характерний своєю еволюцією наукових зацікавлень — від великопростірно-мультиетнічного аспекту до територіяльно-автохтонно-етногенетичного, коли йде про ранню історію Руси-України. Тобто великопростірно-мультиетнічний аспект являється мультиперспективним, географічно-історичним тлом, на якому досліджуємо територіяльно-автохтонно-етногенетичний процес русько-української національної спільноти в його ранньоісторичних фазах.

Вагітна своїми подіями й еволюцією світоглядовости Наполеонська доба причинилася до розбудження глибшої національної свідомости серед европейських народів, завершеної в половині XIX століття «весною народів», яка в свою чергу на дальших етапах розвитку національно-культурно-етнопсихологічних феноменів, а також реакційних у відношенні до тодішніх імперій, політичних аспірацій закінчилася у початках XX століття на руїнах тих же імперій експльозією націоналістичних течій, іноді екстремно-ідеологічного характеру. Як знаємо з історії розвитку історичних наук, світоглядові течії мали поважний (якщо не вирішальний!) вплив на хід історичної думки, інтерпретацію історичних подій, явищ і фактів, а тим самим на розвиток історіографії. Згадані впливи поглибилися в нашому столітті — ері націоналізмів на полі історіографії, якої мериторичні й методологічні прин-

---

[9] А. Коцевалов. Античная история и культура Северного Причерноморья в советском научном исследовании. Мюнхен, 1955 (Институт по изучению истории и культуры СССР).

[10] В. Щербаківський. Формація української нації. Прага, 1941.

[11] M. Ebert. Südrussland im Altertum. Bonn und Leipzig, 1921, S. 101.

ципи позначилися здекларованою орієнтацією на модерну галузь історичних наук — націологію в ідеологічно-науково-дослідному аспекті. Предметом наполегливих дослідів є вже не лише проблематика виникнення давніх і недавніх імперій, їхнього розвитку й різних фаз існування з присвячуванням основної уваги царям, князям і полководцям, а в останніх часах президентам і чільним політикам. Сьогоднішня історіографія, особливо в аспекті історичної синтези, бере здекларований етно-орієнтаційний курс, тобто населення даної території, нарід з його поодинокими суспільними слоями-верствами в усіх можливих проявах його всенаціонального, отже економічного, громадського, культурного, політичного й релігійно-церковного життя на його ранньоісторичному й згодом історичному шляху розвитку в контексті можливо універсального історичного процесу — стає предметом дослідів. Той напрям поширив засяг історичних дослідів, створюючи, чи відкриваючи нові горизонти в домені історіографії завдяки революційному проґресові на відтинку історичної науки, спричиненому головно розвитком допоміжних дисциплін історії. В тому аспекті в домені новітніх дослідів виринули студійні зацікавлення учених широкою проблематикою етногенези й особливо першими, ранньоісторичними етапами етногенетичного процесу того, чи іншого народу як з чисто наукових міркувань, так і з позицій національних аспірацій. Тому сьогодня горизонти історичних дослідів поширилися на ранньоісторичну добу, а навіть є намагання учених, особливо археологів, віднаходити праісторичні сліди як індивідуального, так тим більше первісних форм колективного людського життя з бажанням ідентифікування архаїчних форм автохтонізму в світлі палеосоціологічних дослідів, як найстаршої, тобто праісторичної вихідної точки протоетногенетичного процесу.

Територія України викликає особливе зацікавлення до студій над пра- й ранньоісторичним минулим перш за все в протоетногенетичному аспекті тому, що даний терен із своєю специфікою схрещування культур, а дальше зі своїми антропогеографічними, соціоекономічними, культурними й геополітичними факторами являє собою класичний примір правікових коренів автохтонізму й тим самим архаїчних зав'язків протоетногенетичного процесу. Отже специфіка української території викликає особливе зацікавлення і являється вдячним предметом дослідів.[12]

З трьох основних факторів — компонентів історичного процесу: часу, простору й людини — ця остання, як активний чинник — індивідуум, а згодом колективного маштабу, відіграє домінуючу ролю на тлі релятивно-«пасивного», хронологічного й напів-пасивного географічного чинника в соціо-етно-націогенетичному процесі, де економічно-соціяльні й культурно-етнопсихологічні явища переплітаються та еволюціонують з диференціяції в уніфікацію історичної дії на тлі

[12] Ол. Домбровський. До питання антропогеографії й геополітики території України в античній добі. Український Історик, 1976, ч. 1—4 (49—52).

соціо-культурно-етно-уніфікаційного процесу. До специфіки української території й її ранньоісторичного минулого належить її позиція в цілому геополітичному контексті евразійських відносин, характерних патологічними симптомами свого історизму, імпровізованими нерідко історичною випадковістю.[13] Така нагла імпровізація історичного процесу, яка виникала звичайно в наслідок стихійно-економічних нещасть та наслідком того непередбачених етнічних катаклізмів, потягала за собою патологічні феномени економічного, культурного, чи навіть етно-демографічного характеру. Та соціо-економічні, а з бігом часу й етно-культурні підстави раннього автохтонізму на українській території були такі закорінені, що навіть згадані вище патологізми евразійського історизму не змогли їх знівечити.[14]

Дефензивний пра-русько-український автохтонізм аґрікультурного стилю показався триваліщим і більш відпорним від аґресивно-нищівного, евразійського номадизму, який напирав зі Сходу й або заломлювався при зустрічі з іншими номадами, або, переходячи еволюцію від кочового до осілого життя, топився із своєю панівною верхівкою у пра-русько-українському автохтонному субстраті. Отже основним тенором дослідів над пра- й ранньоісторичним минулим території України особливо на сучасному етапі розвитку нашої історіографії повинні бути не кочовики, які перекочовували через великі простори Евразії зі Сходу на Захід, топилися в автохтонному субстраті праукраїнських хліборобів з переходом на осіле життя, а решта з них гинула в вирі взаємних змагань за терени для випасу скота, а наші предки, протослов'янські автохтони-хлібороби з наддніпрянсько-наддністрянських теренів, що стали зав'язком перших стадій протоетногенетичного процесу русько-українського етносу.

Зрештою проблеми кіммерійців, скитів і савромато-сарматів, а перш за все скитське питання, до якого диспонуємо, порівнюючи, ще найобильнішим джерельним матеріялом головно з Геродотової Скитії, а також даними археологічних розкопок, вже доволі висвітлені (правда, найменше висвітлене питання про кіммерійців у наслідок недостачі джерельно-фактологічних даних) й дуже сумнівне, чи може найтися у процесі дальших археологічних розкопок новий матеріял, який приніс би якісь ревеляційні новини, що довели б до революції поглядів у проблематиці скитології.

З другої сторони питання пра- й ранньоісторичних коренів русько-української етногенези, отже автохтонно-хліборобського субстрату ще далеко не уточнене. На шляху дослідів архаїчних коренів протоетно

---

[13] Тому М. Грушевський вистерігався схематизації, тобто вкладати факти українського історичного розвитку в готові рямці універсальних схем — І. Витанович. Уваги до методології й історіософії Михайла Грушевського. Український Історик, 1966, ч. 1—2 (9—10), стор. 34—35.

[14] Ol. Dombrovskyj. Bereicherung der Forschungen über die Frühgeschichte der Ukraine durch Mychajlo Serhijovyč Hruševskyj. Наукові Записки УВУ, ч. 3 (Мюнхен, 1959).

генетичного процесу нашого народу є ще відносно багато неуточнених проблем. Праісторія України з її епохами кам'яного віку (палео-мезо й неоліт та палеометалева доба — енеоліт) обмежені до виявів (і то далеко неповних!) матеріяльної культури, відкриваних археологічною лопатою.

У тому часі людина діяла індивідуально, в родинному крузі, чи нечисленними громадами, тобто без значніших племінно-етнічних флюктуацій, які в пізніших часах спричинювали більші, чи менші зрушування з місця та пустошення економічно-культурного, чи навіть демографічного характеру. Тому можна припускати, що в старших фазах неоліту (ранній неоліт) антропогеографічно-племінно-етнічна стабільність населення території України дозволяла на розвиток, а навіть розквіт хліборобського життя автохтонів. Те явище спостерігаємо на носіях трипільської культури в останніх фазах неоліту (пізний неоліт). Але основна проблема в тому, що ми не диспонуємо писаними джерелами з тих часів і здані виключно на археологічний матеріял, який дає нам лише певну картину матеріяльної культури трипільців. Зате етнографічно-фолкльорний матеріял, на основі якого можна б робити більш конкретні етнологічні заключення, залишається у загальному майже невідомим. Тому в домені дослідів над праісторичним минулим постулят етнологічного уточнення майже не має реальних підстав джерельно-фактологічного порядку.[15] Ми доходимо лише до більше чи менше правдоподібних гіпотетичних концепцій на основі логіки й законів пра- й ранньоісторичного процесу, та порівняльних студій над антропо-соціо-етно-культурними й географічними феноменами інших теренів у контексті принципів закономірности загально історичного процесу.

Краще представляється відтинок ранньоісторичних дослідів, де вже диспонуємо писаними джерелами. Зате тут виринає інша проблема. Південно-східно-протослов'янські племена, тобто пра-русько-українські автохтони-хлібороби не виступають в античних джерелах під власним іменем, з власною племінно-етнічною ідентичністю, а покриті загально прийнятою у тому часі панівною назвою номадів-завойовників (скитів, сарматів) в античній історіографії. Щойно мікроаналіза тексту перш за все Скитії Геродота, а відтак інших античних джерельних відомостей при конфронтації з даними археологічного матеріялу[16] виказує присутність протослов'янсько-праукраїнських племен, тобто автохтонно-хліборобського елементу на території України.

---

[15] Правда, антропологічні досліди, прим. кістяків населення трипільської культури, дозволяють нам на висування деяких гіпотетичних тверджень. — Я. Пастернак. Важливі проблеми етногенези українського народу в світлі археологічних досліджень. Нью-Йорк, 1971, стор. 19.

[16] Я. Пастернак. Ранні слов'яни в історичних, археологічних та лінґвістичних дослідженнях. (Записки НТШ, том 189 — Українське Історичне Товариство, Історичні монографії, том 3), Нью-Йорк—Торонто—Париж—Мюнхен, 1976, стор. 106—112. За редакцією Марка Антоновича.

Можливо, що на підставі етнографічно-фолкльорного матеріялу, сконфронтованого зі все ще поступаючими новішими археологічними відкриттями, буде можна тут і там поробити ще деякі етногенетично-етнологічні уточнення. Всеж таки тяжко сподіватися щось ревеляційного, бо з етнографічного й фолкльорного матеріялу «витиснено» майже все, що лише можна було. Зате видаються бути більш реальними надії на деяке уточнення проблеми ранніх етапів економічно-соціополітичного, організованого протодержавного життя у зв'язку з археологічними розкопками на терені протокиївських поселень і в ближчих околицях (особливо на терені колишньої полянської землі), які стали згодом етно-політичним ядром Київської Руси. На особливу увагу археологів заслуговує терен приблизно в формі трикутника,[17] в рогах якого находилися найстарші, знані нам міста Київської Руси: отже перш за все Київ, а дальше Переяслав і Чернігів (а недалеко нього Любеч). Коли взяти до уваги історичний факт, що процес урбанізації має свої протоурбанізаційні етапи, наявним приміром чого можуть послужити виявлені археологічною лопатою протокиївські поселення, то згаданий географічний трикутник (територіяльно-етнополітичне ядро Київської Руси) може скривати у своєму підземному нутрі неодну тайну генези урбаністичного процесу, з яким органічно пов'язана організація економічно-соціо-політичного життя з його архаїчними виявами протодержавного устрою. На тому ж терені були первісно сконцентровані перші основні вияви соціо-етно-економічного, культурного й політичного життя Київської Руси, які згодом поширилися територіяльно в процесі творення імперії над Дніпром та завершування на тому історичному етапі етногенетичного процесу шляхом поступової інтеґрації русько-українських племен у рямцях великодержавного життя. Згаданий територіяльний трикутник (особливо Київ на правому березі Дніпра, а відтак Переяслав і Любеч на лівому березі, при чому Переяслав дещо віддалений від Дніпрового берега, та врешті віддалений дещо на південний схід від Любеча Чернігів) находився на шляху головної комунікаційно-торговельної маґістралі, тобто водної Дніпрової артерії, що мала довговікову традицію потамологічного фактора комунікаційно-торговельних зв'язків між Причорноморською полосою і з другої сторони Прибалтикою, чи навіть скандинавською полосою.

Київ з усіх названих поселень-міст мав найдогідніше положення в антропогеографічному й геополітичному аспекті, бо був розположений на правому березі Дніпра, отже хоронений у великій мірі перед номадами Лівобережжя, а позатим находився приблизно на пограниччі між степовою й лісостеповою полосою. Переяслав находився на південний схід від Києва, Любеч дальше на північ, а Чернігів на північ-

---

[17] М. Грушевський також говорить про територіяльний трикутник (між Дніпром, Ірпенем і Россю, як про центр історичного життя і вихідну країну Руси, тобто Русь властиву), отже точне географічне окреслення первісної Руси. — Історія України-Руси, т. І, стор. 190.

ний схід. Хоча Любеч і Чернігів находилися на території Лівобережжя, але зате були розположені на північ від Києва, тобто правдоподібно вже в цілковитій лісостепній полосі, куди викликувані номадизмом етнічні флюктуації не сягали аж так далеко, а принайменше не з таким динамізмом, як у степовій полосі. Все ж таки згаданий територіяльний трикутник з його поселеннями находився приблизно в центрі комунікаційно-торговельної магістралі — Дніпра, особливо протокиївське поселення (правдоподібно первісне укріплення перед кочовиками), де було порівняльно догідне місце комунікаційно-торговельних зв'язків між купцями Півночі (Прибалтики) і Півдня (Причорномор'я) давнім шляхом водяної сітки Висла—Бог—Прип'ять—Дніпро. Отже то був найправдоподібніше терен зустрічі Півночі з Півднем (давня традиція, на якій виросло поняття «путь із варяг у греки»). У зв'язку з вище сказаним є об'єктивні підстави (повторюємо за Брайчевським[18]) говорити про протокиївське поселення на принайменше кілька століть перед історичним Києвом, якщо вже не вчасніше, бо археологічні розкопки, на які покликується Брайчевський, синхронізують архаїчні етапи протокиївських поселень зі сивою давниною кам'яної доби, а вже тим певніше з добою середини першого тисячоліття до нашої ери, тобто Геродотової Скитії. Другі, згадані нами міста, також могли сягати коренями своїх протоурбаністичних етапів до передкняжих часів, хоча не так глибоко в передісторичну давнину, як Київ. В науці траплялися голоси, які старалися ідентифікувати Геродотовий Гелон з ранньоісторичними етапами протокиївського поселення, що інші заперечували. Як відомо, Щербаківський[19] ідентифікував Гелон з Більським городищем на Полтавщині. В дійсності концепція ідентифікування Гелону з Більським городищем не на багато краща від гіпотези пов'язування Гелону з протокиївським поселенням.

Не знаючи добре географії Скитії, Геродот у своєму оповіданні про похід Дарія на скитів помішав одне з другим (можливо помішав Танаїс — Дон з Тирасом — Дністром) на підставі того, що йому оповідали ольвійські греки. До того оповідання батько історії дочепив і згадку про Гелон, мимо того, що Дарій не міг дійти з військом у такому короткому часі до терену Полтавщини, ні навіть до Дніпра. Згадка про Гелон мусіла бути його власною комбінацією можливо на підставі суперечних реляцій тих же ольвійських греків. А зрештою сама концепція Щербаківського пов'язування Гелону з Більським городищем це гіпотеза дуже проблематичної вартости. До речі, він приймав оповідання Геродота про похід Дарія майже дослівно, вважаючи, що Дарій міг дійти до теренів між Доном і Волгою(?!), а вже принайменше до Лівобережжя. Все ж таки не виключено, що в глибині скитського

[18] М. Ю. Брайчевський. До питання про виникнення міста Києва. Український Історичний Журнал, 1959, ч. 5.

[19] V. Ščerbakivskyj. La situation géographique de la ville de Gelone d'Herodote. Księga pamiątkowa ku uczczeniu siedemdziesiątej rocznicy urodzin Prof. Dr. Wlodzimierza Demetrykiewicza. Poznań, 1930. А також у цитованій вище його «Формації».

материка при комунікаційно-торговельному шляху Дніпрової артерії, а в даному випадку в укріпленому протокиївському поселенні, могли жити греки — зв'язкові купці, посередники при вимінній торгівлі між Прибалтикою й Причорномор'ям. Згідно з реляцією Геродота (IV, 108) Гелон мав бути «дерев'яним містом», окруженим «дерев'яним муром, високим і цілим з дерева... доми й святині в них також із дерева», на підставі чого можна б додумуватися, що дерево, як будівельний матеріял, було легко здобути. А це в свою чергу насуває думку, що Гелон міг находитися близько лісостепової полоси, що могло б до певної міри промовляти за протокиївською гіпотезою льокалізування Гелону. Дальше батько історії каже, що «гелонці давно були це греки, але виселилися з надморських міст і поселилися в краю будинів», тобто поселилися досить далеко в глибину скитського материка. Згідно з реляцією Геродота (IV, 109) «гелонці управляють землю, живляться хлібом, мають городи» Але це могло бути їхнє побічне зайняття, бо вони не мусіли аж так далеко на північ від чорноморського побережжя переселятися, щоби управляти землю. Можливість управи землі була й близько чорноморських берегів, що бачимо на примірі алізонів, калліпідів і скитів-орачів, які жили в причорноморській полосі й управляли землю (IV, 17). Тому можна припускати, що переселені на північ греки могли займатися також торгівлею, можливо, як посередники між Північчю і Півднем. Це припущення пов'язується також з концепцією можливого перебування греків (переселенців з причорноморської полоси) у протокиївському поселенні, як збірному торговельному пункті між Півднем і Північчю, де відбувалася виміна товарів, а в тому й прибалтійського бурштину за грецькі вироби та хліборобські продукти. До речі буде пригадати, що Геродотові був відомий Дніпровий шлях, який вів з чорноморських берегів на північ (IV, 18).

Хоча згідно з реляцією про похід Дарія на скитів можна б льокалізувати Гелон десь приблизно в околицях Дністра, до якого міг найдальше дійти Дарій, то самий опис Гелону й пов'язування його зі землею будинів свідчив би радше за гіпотезою льокалізування його десь можливо між степовою й лісостеповою полосою Подніпров'я. Очевидно, це все гіпотетичні концепції. Все ж таки гідним уваги є те, що Геродот говорить про переселення греків на північ, які могли бути торговельними посередниками між Прибалтикою і Північним Причорномор'ям, що в свою чергу допускає гіпотетично можливість концепції побуту таких же грецьких торговельних посередників і в протокиївському поселенні-укріпленні.

У зв'язку зі згаданим територіяльним трикутником Київ—Переяслав—Чернігів виринає питання, яку картину демографічного (етнографічно-етнологічного) аспекту представляв він собою у можливо найстарших етапах ранньої історії України, які етно-культурні відносини були в тому часі на русько-українській території? Найстарше писане джерело — Геродотова Скитія, яким можемо користуватися при намаганнях розв'язки даної проблематики, дає нам дуже неясну картину.

На підставі етнографічного матеріялу Геродотової Скитії й згідно з тим можливої реконструкції географічного розміщення поодиноких племен і народів можна в загальному держатися погляду, що Геродот пов'язував зі згаданим територіяльним трикутником країну андрофагів і на схід від них меланхлайнів. Грушевський[20] у своїй Історії схильний льокалізувати андрофагів десь у середньому Подніпров'ї, тобто на території протослов'ян, в даному випадку праруськo-українських автохтонів-хліборобів, що пов'язується приблизно з територією Київщини.

Ми присвятили дещо більше уваги питанню про андрофагів на іншому місці,[21] тут подаємо лише найважніші думки, пов'язані з нашою темою.

Це просто неможливо, щоб у тому часі (кінець VI і початок V століття до нашої ери) та в умовах автохтонно-хліборобського життя епігонів Трипілля й економічно-культурних впливів грецької колонізації, сягаючих досить далеко на північ у глиб материка, існував на наших землях канібалізм і ще до того десь приблизно в центрі прастарої комунікаційно-торговельної маґістралі водного Дніпрового шляху, який пов'язував водяною сіткою Прибалтику з Північним Причорномор'ям. До речі буде підкреслити тут, що обидві назви племен (андрофаги й меланхлайни) є грецького походження, отже були надані названим племенам греками, а по друге, що перше з них називалося не антропофаги, тобто людоїди, лише андрофаги, що дослівно значить мужоїди, або чоловікоїди. Згідно з реляцією Геродота (IV, 18) «... андрофаги — нарід своєрідний, не-скитський», а дальше (IV, 106) — «Андрофаги мають найдикіші звичаї з усіх, вони не знають правди й закону в них немає ніякого. Вони кочують. Одежу носять скитську, а мову мають свою осібну. Вони одні з цих (народів) їдять людей». Фантастичну згадку батька історії про андрофагів треба найправдоподібніше вважати такою самою напів-мітографічною фікцією, як його згадку про «однооких людей — арімаспів» (IV, 13, 27), чи «лисих від уродження — арґіппаїв» (IV, 23). У випадку з андрофагами місце мітографізування етнографічного матеріялу зайняло варваризування зі сторони греків. З другої сторони з Геродотового оповідання виходило б, що андрофаги є реальним етнографічним поняттям, а не фантастичним витвором мітичної географії, чи варварофобських тенденцій припонтійських греків. Згідно з реляцією батька історії про похід Дарія на скитів представник андрофагів мав брати участь у воєнній нараді разом з представниками інших племен і належав до тих, які від-

[20] М. Грушевський. Історія України-Руси, том I, стор. 117. Дехто льокалізує андрофагів більш на півночі, що не відповідає реляції Геродота. Приміром: А. И. Тереножкин. К вопросу об этнической принадлежности лесостепных племен северного Причерноморья в скифское время. Советская Археология, XXIV (1955), стор. 12. — Нариси Стародавньої Історії Української РСР, Київ, 1959, карта 7 (стор. 192).

[21] Ол. Домбровський. Геродотова Скитія в Історії України-Руси М. Грушевського. Український Історик, 1968, ч. 1—4 (17—20).

мовили скитам помочі, бо вони перші зробили наїзд на Малу Азію (IV, 119). Зі згаданого оповідання виходило б, що андрофаги представляли собою реальну силу в політично-стратегічних розрахунках скитів, коли їх запрошено на воєнну нараду. А позатим представник андрофагів належав до тих, які висунули моральний арґумент, мовляв, скити перші напали на Малу Азію й тим заслужили собі на відплату зі сторони перського царя, Дарія.

Усе те промовляє за концепцією, що в оповіданні Геродота про андрофагів одне перечить другому. Того роду контроверсійні арґументи промовляли б радше за тим, щоби тих, до яких прилипла назва «андрофагів», вважати реальним племінно-етнічним поняттям, пов'язаним географічно десь приблизно зі середнім Подніпров'ям, на межі степу й лісостепу, або в прикордонній смузі лісостепу, але саму назву «андрофаги» мітично, чи радше варваризовано-фантастичною, придуманою правдоподібно грецькими купцями з причорноморських колоній. Не виключено, що «андрофаги» постачали грецьким колоніям рабів — молодих, здорових мужчин з довколишніх племен й тому прилипла до них назва «андрофаги»-мужоїди. З багатьох варіянтів можливої розв'язки питання про андрофагів на особливу увагу заслуговує один здогад.

Glotz[22] подає цікаве пояснення до Геродотової згадки про одnooких арімаспів і грифів, які мали стерегти золотий скарб (IV, 13), що в дійсности можна вважати ремінісценцією найстарших вісток про поклади золота на Уралі, чи в Колхіді. Отже згідно з поглядом Glotz'а фантастичні оповідання про арімаспів і грифів могли видумати карійські мореплавці, які знали про ті поклади золота й хотіли змонополізувати для себе їхнє видобування, відстрашуючи інших від того терену. Тому вони й поширювали того роду фантастичні оповідання про якісь напів-мітичні істоти, небезпечні для людей, бажаючих виправлятися по золото. Того роду аналогія насувається при намаганні вияснити якось питання про Геродотових андрофагів. Якщо десь в середньому Подніпров'ї приблизно в центрі комунікаційно-торговельної маґістралі водного Дніпрового шляху (отже правдоподібно в полосі між степовою й лісостеповою смугою на шляху між Північним Причорномор'ям і Прибалтикою та скандинавськими краями), що покривається зі згаданим вище територіяльним трикутником: Київ—Переяслав—Чернігів, існував торговельний центр — місце зв'язків між причорноморським Півднем і прибалтійською Північчю, яке приносило значні зиски, то в інтересі грецьких купців з надморських колоній було змонополізувати ті користі для вузького круга втаємничених поширюванням поголосок про жахливих канібалів — «андрофагів», що мають «найдикіші звичаї з усіх... не знають правди й не мають ніяких законів та... їдять людей». «Однооки арімаспи й грифи» були льокалізовані десь далеко на Сході в приуральській полосі й до них можна було застосовувати фантазію мітичної географії, а для територіяльно

[22] G. Glotz. Histoire grecque, vol. I, Paris, 1925, p. 164.

ближчих «андрофагів» у добі Геродота мітична географія, можлива в добі Гомера й Гезіода, а може ще й частинно грецьких логографів, була вже явним анахронізмом. Тому застосовано мотив варваризування довколишніх племен, такий популярний серед греків тої доби, бо ідеалізування північних народів у стилі гіпербореології «пересунулося» у безпосередньо перед — Геродотовій добі до скандинавської полоси в міру того, як поширювався горизонт географічного знання у греків. Якби там не було, а з короткого оповідання Геродота про андрофагів пробивається тенденційність представити їх в стилі «варваризування», а навіть відстрашування від їхньої країни. Чи Геродот вірив наївно в те, що йому оповідали припонтійські греки про «андрофагів», чи може був втаємничений у хитру тактику грецьких купців — невідомо.

В кожному разі на території середнього Подніпров'я розвивалася хліборобська культура автохтонного населення, що виключало присутність на ній, або навіть безпосередньо в сусідстві якогось дикунського племени канібалів, бо це колідувало б зі соціо-економічно-культурними відносинами тодішньої доби в області Подніпров'я, коли взяти до уваги аспект принципу закономірности ранньоісторичного процесу. Подібною загадкою в науці є згадані Геродотом меланхлайни (IV, 107), про яких сказано, що вони «носять чорну одежу» та «мають скитські звичаї», а в іншому місці (IV, 20) Геродот називає їх «чужим, не-скитським народом», повище якого простягаються болота й пустиня. Згідно з оповіданням Геродота представник меланхлайнів на военній нараді також належав до тих, які відмовилися помагати скитам проти Дарія (агатирс, невр, андрофаг, меланхлайн і тавр — IV, 119). Отже згідно з Геродотовою реляцією виходило б, що меланхлайни — чорноодежники також були реальним племінно-етнічним поняттям. З усіх можливих здогадів чи не найбільш близьким до правди буде той, що меланхлайни стикалися можливо з грецькими купцями (а може деякі греки перебували навіть на території меланхлайнів як торговельні посередники) й від них перейняли звичай носити темний плащ (меляс — чорний, хляміс — плащ). Країну меланхлайнів можна льокалізувати приблизно в початковій смузі лівобережного лісостепу, що покривалося б найправдоподібніше з тереном Чернігівщини.[23] Характерним є тут і те, що навіть сама назва міста (Чернігів) нагадує племінно-етнічну назву меланхлайнів — чорноодежників. Дуже можливо, що та грецька назва (як і назва «андрофагів»), надана чорноморськими греками, так і прилипла до жителів даної країни.

Заходить питання, чи традиція «чорноодежників» заховалася аж так довго до історичної доби, тобто вчасного середньовіччя, коли постав Чернігів? До речі буде пригадати тут, що Геродотова Скитія стала каноном для пізніших представників античної історіографії, які писали про територію Східньої Европи, головно України, та її етнографічні відносини зі згадками про меланхлайнів. Отже назва меланх-

[23] M. Ebert. Südrussland im Altertum, S. 86.

лайнів доходила в той спосіб від Геродотової доби до пізно-античної доби[24] на пограниччі між античністю й середньовіччям, що могло причинитися до продовження традиції існування даного племени, або ще можливіше — до традиції країни, пов'язаної з тою племінною назвою аналогічно до назви «Скитія», «Сарматія», які з часом еволюціонували з етно-політичного поняття до географічного. Таким шляхом еволюції ономастичних понять могла піти й країна меланхлайнів — від етнічного, чи може етно-територіяльного поняття до самого територіяльного, яке в свою чергу могло злитися згодом з поняттям Чернігова й Чернігівщини. Якщо так в дійсності було, то не поняття чернігівської землі — тобто Чернігівщини виникло від назви міста Чернігова, а навпаки, назва міста Чернігова виникла від назви чернігівської землі — Чернігівщини. В зв'язку з тим виринає також питання, чи може проточернігівське поселення сягає до доби якщо вже не ранньої історії Руси-України, то принайменше передкняжих часів. Можливо, що дальші археологічні розкопки кинуть дещо більше світла на те питання. До речі буде звернути увагу й на те, що Чернігів положений над Десною, яка вливається до Дніпра зовсім недалеко від Києва на північ. Отже між протокиївським поселенням і з другої сторони проточернігівським (якщо воно своїми коренями доходило до ранньоісторичної доби, чи принайменше до передкняжих часів) були наглядні комунікаційні, а з тим правдоподібно якісь торговельні можливості. У світлі вище сказаного виходить ясніше, чому Чернігів належить до найстарших міст Руси-України та належить до згаданого територіяльного трикутника: Київ—Переяслав—Чернігів (а не так то далеко від Чернігова був Любеч на лівому березі Дніпра). То був терен, який правдоподібно ґравітував у комунікаційно-торговельно-культурному, а згодом і політичному аспекті до ранньоісторично-древнього Києва, тобто до протокиївського поселення-укріплення на взір грецької п о л і с .

Територія України в античній добі пульсувала незвичайно активним, як на той час, життям особливо на відтинку сільськогосподарської продукції й торгівлі. Крім виживлення мешканців численних грецьких міст — колоній і факторій північного Причорномор'я щороку висилано сотки тисяч медимнів збіжжя й інші хліборобські, чи загально споживчі продукти до метрополії, для якої торговельні зв'язки зі «Скитією» були питанням життя й змагань проти голодної смерти. Грецькі колоністи-купці просякали вглиб «скитської» території та організували купівлю продуктів, збуваючи при тому свої товари місцевого виробу, або імпортовані з метрополії. До того долучувалися у деякій мірі торговельні зв'язки між північною Понтидою й Прибалтикою. Дніпрова водна артерія представляла собою отже могутній комунікаційно-торговельний фактор, а терени над Борістеном-Дніпром були об'єктом особливого проникання грецьких колоністів-купців.

На тому тлі можна краще зрозуміти ролю й значення протокиївського поселення й заразом укріплення, яке в географічному, топогра-

[24] Птолемей (II ст. нашої ери) згадує про мелянхляйнів.

фічному й стратегічному аспекті було немов предестиноване до тої ж ролі збірного комунікаційно-торговельного пункту. Розположене в пограничній зоні між степовою й лісостепною полосою Правобережжя, на високому березі Дніпра, отже хоронене до певної міри перед більш динамічною флюктуацією номадів лівобережних степів, а до того на шляху зв'язків між причорноморським побережжям і з другої сторони прибалтійською Північчю (що одержав згодом традиційну назву «путь із варяг у греки»), протокиївське (найправдоподібніше укріплене) поселення було якраз відповідним місцем для того роду збірного пункту. Невиключено, що довкола протокиївського поселення могли виникнути з часом і інші подібні, хоча й менші, торговельні, чи торговельно-промислові поселення (свого роду факторії), де громаджено товари з довколичних місцевостей, а відтак транспортовано до головного, збірного пункту.

Одним з таких менших збірних пунктів-факторій могло бути проточернігівське поселення[25] на терені колишніх «чорноодежників». Немає сумніву, що така сільськогосподарська продукція й торгівля у широкому маштабі територіяльного масиву від чорноморського побережжя до початкової смуги лісостепу, тобто десь приблизно до теренів північної Київщини, з Правобережжям і частинно Лівобережжям, а особливо в центрі Подніпров'я при широко закроєній акції причорноморських колоній і факторій та систематичному вдержуванні торговельних зв'язків грецьких колоністів з автохтонно-хліборобським населенням вимагала належної організації.

Якщо наші, оперті на логіці, принципах кавзальности й закономірностей історичного процесу, міркування є близькими до правди, то ми мали б вияснення, чому якраз згаданий територіяльний трикутник став особливим тереном розвитку протоурбанізаційного процесу, якого архаїчні корені сягають можливо до ранньоісторичної (а може навіть праісторичної, тобто неолітично-палеометалевої) доби. Згідно з нашим ходом думок було б вказаним зактивізувати саме на тому терені археологічні розкопки, які можуть принести новий фактологічний матеріял.

Слідкуючи консеквентно за концепцією комунікаційно-торговельного, а в парі з тим дальшого соціо-культурного значіння протокиївського поселення, яке переходило процес свого протоурбанізаційного росту, ми повинні здавати собі справу з впливів того ж древнього Києва на близькі терени, жителі яких приходили до нього зі своїми продуктами, стикалися з місцевими й приїздними купцями, одержували шляхом виміни грецькі товари, користали з удогіднень міського життя й вищого рівня культури та брали участь у культових святкуваннях. Крім того в часі загрози з боку кочовиків довколишні мешканці могли шукати захисту в середині укріпленого поселення, тобто за оборонними валами й мурами.

---

[25] Нариси Стародавньої Історії Української РСР, стор. 379.

На підставі короткого опису Геродотом «дерев'яного міста» Гелону (IV, 108) з його домами й святинями грецьких богів, прикрашеними на грецький спосіб статуйками богів і жертівниками,[26] можна уявити собі приблизно, як міг виглядати ранньоісторично-древний Київ в умовах пра-русько-українського, автохтонно-хліборобського життя, грецької колонізації з її торговельними й культурними впливами та загроз зі сторони кочовиків.

У парі з ростом населення древнього Києва творилися ремісничі круги та виробничі центри між іншим керамічної й ювелірної продукції, здвигалися нові забудування, виростало місто на зразок причорноморських міст-колоній з міською адміністраційною організацією можливо на взір грецької поліс. Люди збагачувалися й творилася міська знать. Міська охорона для внутрішнього порядку й оборони поселення (укріплення перед кочовиками), яка рекрутувалася з місцевого населення, приймала військовий характер та ставала зав'язком пізнішої княжої дружини.

Правда, є підстави припускати, що з генезою військової сили древнього Києва можуть бути пов'язані залишки військових з'єднань антського союзу після його занепаду в наслідок затяжних воєн з аварами, але про те згодом. При концепції аналогій між ранньоісторичним Києвом і з другої сторони грецькою поліс на взір причорноморських колоній насувається думка, чи до недавна напів-історична постать Кия не нагадує щось у роді Першого архонта (протос архон) древнього Києва, а його брати дальших архонтів, творячи на грецький взір колеґію архонтів. Екзекутивна влада лежала в руках архонтів, а уставодавча влада належала до Ради (буле), що відповідало б старинній інституції віча на ґрунті Київської Руси за характером народних зборів.

В такому випадку прастарий демократизм Київської Руси мав би свої корені не лише в інституції народних зборів на ранньослов'янському ґрунті, але й на ґрунті грецького, перш за все атенського демократизму. Вислідом демократичного устрою урбаністично-політичного життя Прото-Київської Руси, тобто ранньоісторичного Києва з довколичними теренами, мусіло бути громадсько-політично вироблене як на той час суспільство (довколичне населення), яке брало якусь участь у громадсько-політичних справах, знане згодом під назвою жителів полянській землі, отже полян. Тому в світі вище сказаного стає більш зрозумілим явище, що населення пізнішої Київщини, тобто плем'я полян стало етно-політичним ядром, а полянська земля геополітичнодержавним центром у добі ґенези й перших етапів організації Київської Руси. В історії античного світу маємо приміри, як то з одного поселення, а згодом міста творилися держави, а навіть імперії.

Вже самий факт, що грецькі колонії проіснували в Північному Причорномор'ї около тисячу років (sic!), тобто від VI ст. до нашої ери

[26] M. Ebert. Südrussland im Altertum, S. 189. — Inmitten des Budinischen Jägervolkes lag eine von griechischen Kaufleuten gegründete Handelsstation, Gelonos, die von einer griechisch-skythischen Mischbevölkerung bewohnt war.

(не числячи факторій, які почали появлятися уже в VII ст.) до приблизно половини першого тисячоліття нашої ери, бо залишки колишнього економічного й політичного життя таких колоній як Ольвія й Тирас дійшли до V—VI ст. нашої ери, — говорить сам за себе в аспекті грецьких впливів не лише на економічно-культурні відносини, але й на ранньоісторичні форми протоурбаністично-громадсько- політичного життя.

Ті впливи просякали в місцеве автохтонно-хліборобське населення, яке духом своєї мирнокультурної традиції ґравітувало до вищих форм культурного життя, та в процесі культурно-етнопсихологічної пенетрації доходили в глиб придніпрянсько-придністрянської території.[27] Згадані впливи не могли оминути й урбаністично-громадсько-політичного життя Протокиївської Руси, тобто протокиївського поселення-укріплення на шляху комунікаційно-торговельної, водної маґістралі Дніпра (чи радше укріплення-поселення, бо в аспекті хронологічного порядку наперед було правдоподібно укріплення, яке згодом було заселюване на поодиноких етапах процесу росту ранньоісторичнодревнього Києва) з довколичними теренами й їхнім населенням.

Рання й згодом пізня доба гелленістичної культури, яка не оминула й Північного Причорномор'я, ще більше інспірувала того роду впливи гелленізації. Тому існують об'єктивно-наукові, історичні підстави висувати, нехай ì обережно, концепцію певних аналогій між ранньоісторично-древнім Києвом та з другої сторони грецькою п о л і с, містом-державою. На місце антично-гелленських впливів на території Руси-України прийшли на порозі вчасного середньовіччя візантійські,[28] бо геополітичне положення земель України предестинує їх до чорноморсько-середземноморських культурних впливів, що в дальшій консеквенції виключає культурно-психологічну пов'язаність Руси-України з фіно-московською Північчю.

Чорноморсько-середземноморські культурні впливи, які діяли посередньо на території України ще від кінцевої доби Гомера — Гезіода[29] (в оповіданні про гіпербореїв Геродот [IV, 32—36] натякає на економічні й культурно-релігійні зв'язки Північного Причорномор'я з полосою егейського моря), стали духовою предтечою пізніших культурних впливів з доби грецької колонізації. Тому землі України пов'язані з архаїчною констеляцією грецької мітології. Згодом олімпійський пантеон здав свої духові позиції християнству візантійського стилю, культурну благодать якого відчуло населення земель Руси-України.

Історичний процес VI і VII століття нашої ери на землях України являвся закономірним виявом подій, явищ і фактів, на ґрунті якого мимо проявів номадизму визрівали фактори, потрібні для виникнення

---

[27] Там же, стор. 188.

[28] На особливу увагу заслуговують торговельні зв'язки Північного Причорномор'я з Візантією — В. П. Невская. Византий в классическую и эллинистическую эпохи. Москва, 1953.

[29] A. Dombrowsky. The Hyperborean Episode in Herodotus' Scythia. The Annals of the Ukrainian Academy, vol. 12, No. 1—2 (33—34), 1969—1972.

повноварпної державної організації над Дніпром. В даному випадку можна говорити не лише про надзвичайно родючий у геологічному аспекті, але також культурно-духовному, чорнозем прото-русько-української душі, на яких зростало багатство хліборобсько-матеріяльних та культурно-духовних надбань.

Архаїчні прояви культурно-духовного профілю пра-русько-української етногенези губляться у безодні віків кам'яної епохи та виринають дещо виразніше в добі пізнього неоліту—енеоліту, тобто Трипілля, характерні багатьома культовими варіянтами, комбінованими з фетишизмом, анімізмом, тотемізмом та соціо-аґрікультурним стилем релігійних вірувань, допасованих до матріярхального стилю родоплемінної структури суспільства.

З часом вони були замінені комбінацією геллено-малоазійського пантеону в процесі зустрічі гелленського світу з пра-русько-українським в умовах грецької колонізації. Вчасна й відтак пізна доба гелленістичної культури відограла безсумнівно значну ролю в кристалізуванні релігійного синкретизму на тлі льокальних і греко-орієнтальних культів не без впливів і старозавітнього монотеїзму мозаїстичної редакції. Це були б важніші передхристиянські етапи розвитку релігійних вірувань на землях України, з яких останні, греко-орієнтальні, як вияв вищого стилю політеїзму, репрезентували ту культурну атмосферу, що випливала зі самого факту грецької колонізації на ґрунті льокальних відносин Північного Причорномор'я включно з аґрарно-натуралістичними культами праукраїнських автохтонів-хліборобів.[30] Бо як відомо, чим вищий стиль релігійних вірувань, тим на загал вища духова культура. Висока хліборобська культура праукраїнських автохтонів— епігонів трипільських ратаїв та променююча з причорноморських колоній грецька цивілізація доповнювали себе. Так витворився симбіоз пра-русько-українсько-гелленської, а згодом гелленістичної цивілізації, який процвітав около тисячі років на землях України — специфічне явище зі специфічними цивілізаційними компонентами (праукраїнський автохтонізм аґрарного стилю, грецька колонізація, евразійський номадизм).

Згодом гелленські й гелленістичні впливи заступив візантійський світ зі своїми культурно-релігійно-еклезіястичними властивостями християнського змісту. На початку нової ери в світі вищих духових вартостей наступила «повня часу» й з країни евангелій розійшлася «нова віра» Великого Учителя з Назарету, яка через Малу Азію просякла до Північного Причорномор'я. До того Земля над Борістеном-Дніпром увінчалася символічною традицією побуту апостола Андрія на Київських Горах, що немов предестинувало пізнішу Матір русько-українських городів до становища Третього Риму з духовою юрисдикцією, культурним приматом і післанництвом Руси-України на терені Східньої й Середньої Европи. Антична традиція побуту Андрія Перво-

---

[30] Ол. Домбровський. Релігійні вірування праукраїнських автохтонів. Analecta OSBM, vol. VIII, fasc. 1—4 (Romae, 1973).

званного в «Скитії» відбилася гомоном у літописі Нестора, який, як це виказує аналіза тексту, був навіть під впливом апокрифічної редакції тої традиції.[31] До речі, згідно з літописом апостол Андрій по дорозі до Риму шляхом «у варяги», тобто Дніпром у гору, в сторону Балтики, мав вступити на беріг, вийти на Київські Гори, благословити та поставити хрест. Отже тут також маємо відгомін прастарої традиції вітальної важности комунікаційно-торговельного шляху, Дніпроводної маґістралі, що пов'язувала північні береги Понту з Прибалтикою.

Сліди монотеїзму на землях України подибуємо десь приблизно на самому порозі між старою й новою ерою, якщо не скорше. На ґрунті освічення й поглибленого інтеллектуалізму античної доби починав діяти чим раз більше вплив монотеїстичної системи старозавітнього ягвізму. Розсіяне по тодішньому світі під час екзильної доби жидівство поширювало ідеї монотеїзму, а жидівство діяспори завершувало це в парі з ростом християнства. В наслідок того інтеллектуально-духовного процесу зродився тип юдеопоганізму, а відтак юдеохристиянізму. Згадані впливи не оминули й античного Північного Причорномор'я. На підставі епіграфічного матеріялу довідуємося, що на північному побережжі Понту, а саме в Пантикапеї, Горгіппії й Танаїсі, існували жидівські громади, розкинені меншими групами й у інших місцях. Існують підстави говорити, що найпізніше в I столітті нашої ери, або правдоподібно ще скорше, жидівство стануло твердою стопою на південних землях України.

Мимо свого ізолювання від решти жидівства жиди в Північному Причорномор'ї знали гебрейську мову, знали добре Біблійні тексти старозавітних писань, що їх виписувано як евлоги на камінних плитах гробівців у формі епітафій, а як дату, тобто означення часу, ставлено букви. Жидівські громади користувалися тут доволі широкою автономією, а їхні члени підлягали юрисдикції жидівських рад. Подібну організаційну схему подибуємо в жидівській громаді в Римі. На тлі жидівського побуту на землях України й у пов'язанні грецьких культурно-релігійних товариств, які старалися піддержувати культурні зв'язки з автохтонним (пра-русько-українським) населенням в цілі скріплення співжиття та поборювання варваризму й гелленофобії, виростає на тому терені ідея монотеїзму. Її речниками являються так звані «визнавці найвищого Бога».[32]

Правдоподібно, як це підчеркує Dubnow,[33] грецькі культурно-релігійні товариства лучив з жидівством гелленістичний рух, який мав

[31] Ол. Домбровський. Переказ про Апостола Андрія на київських горах в історичному насвітленні. «Київ», 1956, ч. 5 (тут подана важніша література предмету).

[32] A. Dombrowskyj. Quaedam ad historiam vitae religiosae in Ucraina. De conceptu sebomenoi Teon hipsiston eiusque interpretatione. Analecta OSBM, vol. III (IX), fasc. 1—2 (Romae, 1958).

[33] S. M. Dubnow. History of the Jews in Russia and Poland, vol. I, Philadelphia, 1916, pag. 16—17.

свої впливи й на тодішнє жидівство (пізно-гелленістична доба). До багатьох жидівських громад прилучувалися «визнавці найвищого Бога», які приймали не лише монотеїстичний принцип релігії, але й частинно жидівський Закон. Між іменами членів тих релігійних товариств находяться імена не лише жидівські, але й гелленізованих «варварів». Не виключено, що в даному випадку маємо до діла зі своєрідною синтезою двох ідей: старозавітнього монотеїзму й більш удуховненого культу Зевеса. Це однак виходило далеко поза рямці монолятрії та принайменше наближувалося дуже до монотеїзму. Stern[34] каже, що згаданий культ був невтральний як у відношенні до жидівства, так і до поганства. В кожному разі духовий прогрес був без сумніву великий.

Відносно датування епіграфічного матеріялу, найденого в вище згаданих місцях, немає абсолютної єдности між ученими.[35] В кожному разі деякі з тих надписів походять з перших віків нашої ери й являються першокласним історичним джерелом до дослідів над розвитком культурно-духовних процесів на землях України. Хоч релігійний рух «визнавців найвищого Бога» не мав масового характеру, то все таки він був правдоподібно найстаршим проблиском монотеїзму, який поступово дозрівав духово до розвитку християнства на тому терені. Початки християнства на землях України пов'язані з побутом ґотів на нашій території, які прийняли «нову віру» правдоподібно від полонених з Малої Азії, головно з Каппадокії. Самим раннім датованим пам'ятником християнства на землях південної України є найдений в Керчі нагробник[36] з іменем: Евтропій. Є це плита, на якій виритий хрест, поданий напис: «тут спочиває Евтропій» і дата — 601. Ця дата 601, подана згідно з боспорським літочисленням, мала б означати рік 304 християнської ери. З вище поданого виходить, що на землях південної України вже при кінці III століття повинна була існувати християнська громада, якщо вже не скорше.

Ґотська Церква в Криму находилася під руководством царгородських патріярхів, які рукопокладали туди епископів. Перші відомості про епископат кримських ґотів відносяться до IV століття. З особливою симпатією до кримських ґотів відносився отець старохристиян-

---

[34] E. Stern, von. Die griechische Kolonisation am Nordgestade des Schwarzen Meeres im Lichte archäologischer Forschung. Klio IX, 1909, S. 150.

Э. Штернъ, фонъ. Надпись религіознаго общества изъ Θеодосіи. Записки Императорскаго Одесскаго Общества Исторіи и Древностей, XXIV, 1902, Протоколы: стр. 29—35.

[35] D. Chwolson. Achtzehn hebräische Grabschriften aus der Krim. Mémoires de l'Académie impériale des sciences de St.-Pétersbourg, VIIe série. tome IX, 1866, No. 7; A. Firkowitsch, A. Harkavy. Altjüdische Denkmäler aus der Krim. Mémoires de l'Académie impériale des sciences de St.-Pétersbourg, VIIe série, tome XXIV, 1876, No. 1.

[36] В. В. Шкорпилъ. Три христіанскія надгробія, найденныя въ Керчи въ 1898 году. Записки Имп. Одесскаго Общ. Исторіи и Древностей, XXII, 1900, Протоколы: стр. 59.

ської Церкви, Іван Хризостом. Деякі дослідники, прим. Tomaschek,[37] вважали, що ґотський єпископ Теофіль (Theophilus Gothiae metropolis), який мав брати участь у першому вселенському Соборі в Нікеї 325 р. і як передостанній підписати акти нікейського Собору, мав свій осідок в Криму. Але Васильев,[38] Braun[39] і інші вважають, що Теофіль був єпископом західних ґотів над Дунаєм, що й видається більш правдоподібним. Витиснені з часом в гори ґоти в VII—VIII столітті дістаються у сферу хозарських впливів так, що в їхній столиці Дорос стояв навіть ґарнізон хозарів, які зрештою мали бути досить толерантними до чужих релігій.[40] Такі були в загальному культурно-релігійні відносини на землях України на порозі й у перших століттях нашої ери.

Коли до вище сказаного додати представлені в нашій попередній праці соціо-економічні, етногенетичні й етно-політичні відносини, то матимемо приблизно доволі вірно реконструйовану картину розвитку ранньоісторичного процесу на землях України, в контексті якого можемо розглядати питання генези Київської Руси. Так отже десь найпізніше під кінець VI і на початку VII століття історичний процес на землях України дозрів до того, щоб на тлі його принципів кавзальности й закономірности збалянсованого в цілому контексті історизму виникла повноцінна державна організація над Дніпром як summa summarum усіх змагань і досягнень автохтонного населення особливо середнього Подніпров'я, центру соціо-економічного, культурного, етногенетичного й в кінці політичного процесу з усіма його факторами й компонентами, потрібними для кристалізування політично-державного життя. Знаємо з історії, що головніші цивілізаційні центри ранньоісторично-античного світу виникали згідно зі законами екології в умовах більших скупчень населення при комунікаційно-оборонних і догідніших економічно-ґеополітичних можливостях над водами, тобто при наявності потамологічного фактора (Ніл, Евфрат і Тигр, Інд і Ґанґес, Тібр, Дніпро), або при догідно розвинених морських берегах, чи архіпелагах островів (басейн егейського моря і т. д.).

Для вдумчивого й науково досвідченого історика, який досліджує проблему початків русько-української державности на тлі й у кон-

---

[37] W. Tomaschek. Die Goten in Taurien. Wien, 1881, S. 10.

[38] А. А. Васильев. Готы в Крыму. Известия Российской Академии Истории Материальной Культуры, т. I, Петербург, 1921; A. A. Vasiliev. The Goths in the Crimea, Cambridge, 1936, p. 20: And finally, Theophilus of Gothia must be definitely removed from the Crimea and referred to the Western Danubian Goths.

[39] F. Braun. Die letzten Schicksale der Krimgoten. Jahresbericht der Reformierten Kirchenschule für 1889/90. St.-Petersburg, 1890; G. Vernadsky. Ancient Russia. New Haven, 1943, p. 118 — вважає, що осідок Теофіля був у Бесарабії.

[40] М. Грушевський. Історія України-Руси, I, Київ, 1913, стор. 226 і дальше. Ю. В. Кулаковскій. Къ исторіи готской епархіи (въ Крыму) въ VIII вѣкѣ. Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія, февраль, 1898; Архимандритъ Арсеній. Готская епархія въ Крыму. Ж.М.Н.П., январь 1873.

тексті можливо цілого історичного процесу, немає сумнівів, що генеза Київської Руси є так, чи інакше пов'язана з антським питанням. За тим промовляє історична логіка явищ, подій і фактів у контексті прагматичної інтерпретації кавзальности й об'єктивних закономірностей історичного процесу на землях України в першому тисячолітті нашої ери. В цілі з'ясування справи можливого історично-прагматичного пов'язання генези Київської Руси з антським питанням до речі буде усвідомити собі кілька основних фактів. Перш за все належить пригадати, що антський союз існував на протязі около трьох століть (приблизно IV—VI, або навіть до початків VII ст., при чому першу згадку про антів маємо з III ст.).

Щойно в початках VII століття знеможений виснажуючими війнами з кочовиками, головно з аварами, та змаганнями з імперіяльною політикою Візантії антський союз розпадається, тобто перестає бути реальною політично-мілітарною силою на терені південно-східньої Европи. В тому ж часі (середина VII ст.) візантійські джерела вже не згадують про антів, з чого можна зробити висновок, що анти перестали непокоїти візантійську імперію. До антського союзу мусіли належати по всяким правдоподібностям перш за все давно осілі, південно-східні ранньослов'янські, тобто пра-русько-українські племена, перш за все ті, які в наслідок розмножування століттями південно-східніх протослов'ян не могли поміститися у лісостепній полосі й були змушені посуватися ступнево на південь та заселювати степову полосу, більш загрожену кочовиками. При виборі або смертельної загрози зі сторони евразійського номадизму в добі переселення народів, або зорганізованої на велику скалю самооборони — вони були змушені обставинами вибрати те друге.

Крім того політично-мілітарними компонентами антського союзу мусіли стати пізніше осілі й в кінці недавно осілі й напів-осілі іранські племінно-етнічні групи головно скитського й сарматського походження, які почали входити поступово в орбіту процесу інтеграції з давноосілими, автохтонно-хліборобськими племенами головно в умовах соціо-економічної й побутово-культурної асиміляції та почуватися прив'язаними до наддніпрянсько-наддністрянської території в міру наростання в них геопсихічних основ територіяльного патріотизму, як початкового етапу пізнішого, поступово кристалізованого вже в добі Київської Руси етнічного патріотизму. Звичайно, важко тут переводити етнопсихоаналітичні студії над таким доволі складним своєю економічно-соціо-політичною структурою й самим етнологічним визначенням — етноплюралістичним і мультикультурним суспільством, що його творив антський союз (слов'янські й іранські племена), а все ж таки згадане суспільство, оформлене sui generis державною організацією, видержувало приблизно три століття солідарно тягар змагань з кочовиками, головно з аварами, й візантійською імперією.[41]

[41] Йордан пише про антів, як про найхоробріших зі слов'ян. Він каже, що ґотський король Вінітар у першому бою з антами зазнав поразки, а

Свідомість спільних інтересів в обличчі нищівного номадизму доби переселення народів та виникаючий патріотизм територіяльного характеру мусіли там бути. Згадані психологічні фактори вдержували протягом трьох століть нехай і релятивну єдність антського союзу.[42] Невиключено , що ще якісь племена входили до того союзу, або як активно мілітарний компонент, або лише як політичні союзники, але це вже зовсім марґінальні припущення. Автохтонне населення української території, прив'язане до своєї землі, було найбільше зацікавлене зорганізуванням самооборони на ширшу скалю в обличчі щораз то більшого росту номадизму на велетенських просторах Евразії в добі переселення народів. Але навіть недавно осілі етнічні іранські групи, які не просякнули довговіковою традицією осілого життя і врешті напів-осілі, які перебували ще в посередній стадії між кочовим і осілим життям — всі вони, рятуючи себе перед жорстокими умовинами етнічних катаклізмів доби переселення, включалися в антський союз.

Переходячи процес соціо-економічної й побутово-культурної інтеґрації, згадані іранські групи акліматизовувалися у тому ж союзі на протязі його околотристалітнього існування. До речі буде пригадати, що Marquart[43] зачислює до антського союзу уличів, тиверців і дулібів (уличі, тиверці — басейн південного Бугу й Дністра, дуліби — басейн західнього Бугу). Dvornik[44] називає антське об'єднання імперією, яка сягала на схід до середнього Дніпра, а в південній полосі до Чорного моря й Дону. В кожному разі згідно з його поглядом усі слов'янські племена, згадані в начальному Літописі, за виїмком північних були під сильними культурними й правдоподібно політичними впливами антів і сарматів.

До речі буде сказати, що Dvornik занадто «іранізує» антів, переочуючи факт існування в антському союзі численних і сильних південно-східніх слов'янських компонентів. Зрештою він в деякій мірі сам собі перечить, бо з одної сторони признає культурні й навіть політичні впливи антів на згадувані в Літописі південно-східні слов'янські племена, а з другої сторони додержується погляду, що в антському союзі переважав іранський елемент.[45]

щойно відтак мав успіх і покарав жорстоко антського короля Боза з його синами й 70-ма представниками антської знаті.

[42] Прокопій з Кесарії пише, що слов'янські племена (склавенів і антів) не підчинялися владі одної людини, а мали систему народовластя й вирішували свої справи на вічу. Вони нерадо визнавали над собою власть інших народів. Оповідання Менандра про Мезаміра, який очолював посольство антів до аварів, свідчить, що антський посол поводився перед аварами не як представник підбитих, а як рівний з рівними.

[43] J. Marquart. Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge. Leipzig, 1903, S. 193.

[44] F. Dvornik. The Making of Central and Eastern Europe. London, 1949, pag. 281.

[45] F. Dvornik. The Slavs. Their Early History and Civilization. Boston, 1956, pag. 23 — The Making of Central and Eastern Europe, pag. 60. Контроверсій-

Етно-культурно-геополітичні відносини того часу диктують нам погляд що основним компонентом антського союзу мусів бути південно-східньо-слов'янський елемент, тобто головно ранньо-русько-українські племена. Мавродин[46] у даному випадку не помиляється, коли каже, що основним ядром землі антів було середнє Подніпров'я: обидва береги Дніпра від Прип'яті до порогів, на підставі чого можна вважати «державу волинян» (тобто у проводі дулібів-волинян) прямою предтечею Київської Руси. Мавродин лише помиляється, коли в шовіністичному запалі договорюється до того, що згадана держава волинян (антський союз у проводі дулібів-волинян) являється «началом русской государственности»(?!!!).[47]

Отже антський союз займав головно територію України з її давно осілим, хліборобським і недавно осілим, або напів осілим населенням, з основним ранньо-південносхідним слов'янським, етнічно-політичним ядром на протязі около трьох століть, якщо не довше. Той факт повинен стати вихідною точкою арґументації в користь концепції історично-органічного пов'язання генези Київської Руси з антським питанням.

Складність докладного з'ясування антського питання полягає перш за все в тому, що візантійські джерела згадують про антів у зв'язку з їхніми війнами, чи союзами з Візантією, бо антсько-візантійські взаємовідносини були різні в залежності від часу й етно-політичних обставин: раз анти атакували візантійську імперію у зв'язку з їхнім проникнанням на Балкани, то знов були союзниками Візантії. Звичайно, візантійських авторів цікавили головно події, пов'язані з Візантією. З їхніх реляцій виходить виразно, що антський союз представляв собою значну політично-мілітарну силу. Анти були незвичайно активні при своїй пенетрації Півдня. В парі з великим приростом населення, тобто ранньослов'янських племен, зростав їхній потенціял, а з тим шукання за новими теренами етно-політичної експансії. Прокопій Кесарійський говорить про «безчисленні племена антів», а в підручнику воєнної тактики «Стратегікон», що його авторство пов'язують з особою імператора Маврикія, подана тактика воювання з антами, яких вважали хоробрими, витривалими та досвідченими в боях вояками. Вирішальним фактором, що послаблював політично-державний зміст антського об'єднання та самий ефект їхніх політично-мілітарних виступів при конфронтації сил з ґотами, аварами й іншими кочовиками та візантійською імперією був брак у них централізованої влади в руках сильної індивідуальности — пануючого.

ність погляду Дворніка полягає в тому, що вищі своєю культурою протo-русько-українські племена — автохтони, хлібороби не могли бути під впливом культурним кочового, напівкочового, чи врешті недавно осілого іранського елементу.

[46] В. Мавродин. Древняя Русь, 1946, стор. 48.

[47] В. В. Мавродин. Образование единого русского государства. Ленинград, 1951, стор. 6. Мавродин уживає термін «русский» з двома «с» у пов'язанні з питанням Київської Руси, що має своє значення.

Антське об'єднання являло собою своєрідну етно-племінно-політичну й мілітарну федерацію південно-східніх, ранньослов'янських, тобто прото-русько-українських племен з пізноосілими й напівосілими іранськими етно-племінними групами, з яких кожне плем'я мало свого вождя (в джерелах їх називають королями — rex) зі своїми власними внутрішньо-племінними, широко-автономними правами, що не залишалося без від'ємних впливів на цілість антського об'єднання. Згаданий Маврикій у своєму «Стратегікон» говорить, що в антів є багато королів, які не живуть один з одним у згоді, та згадує про їхній анархічний характер, що на його думку можна використовувати в війнах проти антів. Все ж таки згідно з візантійськими джерелами й логікою тодішніх подій на території України й поступово слов'янізованих Балкан виходить ясно, що антський союз являв собою значну, організовану, політично-мілітарну силу, хоч і децентралізовану, але незвичайно численний і хоробрий людський потенціял, який витримав навіть гунську навалу. Та знеможений затяжними війнами в умовах етнічних катаклізмів доби переселення народів протягом около трьох століть свого існування заломився у змаганнях з аварами та перестав бути реальною політично-мілітарною силою у маштабі геополітичних відносин південно-східньої Европи з Балканами включно.

До речі буде пригадати, що коли в змаганнях проти Риму ранні слов'яни діяли спільно з іншими племенами Північного Причорномор'я, то в своїй конфронтації сил з візантійською імперією у початках VI століття вони виступають уже більш самостійно та під власною етнополітичною назвою. Хоч доба антів являється повністю історичновизрілим часом для остаточного виникнення повновартної й здекларованої форми політично-державної організації над Дніпром-Дністром з виразним етно-культурно-політичним обличчям, то нищівна навала аварів опізнила той процес. А все таки логіка тодішніх історичних подій і фактів у доповненні до джерельних даних видається виказувати історично-кавзально-органічну пов'язаність антського питання з ґенезою Київської Руси. Територіяльний аспект розвитку антського питання, як здається, відкриває нам дещо з нових горизонтів згаданої проблематики. Існують джерельно-фактологічні підстави твердити, що територія антського союзу доходила зі сторони південного Заходу до Дністра й гирла Дунаю, а на сході простягалася аж до областей Дону. На півдні по правому боці Дніпра територія антів сягала до чорноморського побережжя між Дніпром і Дунаєм, а на Лівобережжі на північ від утигурів і кутигурів, які замешкували терени біля Озівського моря. Межа розселення антів і їхнього панування на півночі нам не знана. Отже тут входять в гру головно землі середнього Подніпров'я, Побужжя, Подністров'я й Прикарпаття — характерних теренів своїми пам'ятками культури полів поховань черняхівського типу.[48] Але вже сама логіка історичного дослідження підказує нам, що коли антські володіння, отже етно-політичні границі, простягалися

[48] Нариси Стародавньої Історії Української РСР, стор. 329.

від гирла Дунаю й Дністра аж майже до наддонських областей,[49] а на південь сягали до берегів Понту, то в аспекті певної політично-територіяльної пропорції вони мусіли сягати на півночі принайменше до середнього Подніпров'я, якщо вже не дальше, тим більше, що оборона північних границь володінь антського об'єднання, межуючих правдоподібно десь з лісостепною полосою, була на багато легша, чим оборона південних границь в умовах динамізму военних подій з кочовиками й конфліктів з Візантією. А в дальшій консеквенції наших міркувань древньо-Київське укріплення-поселення з довколичними теренами або було в територіяльних межах антського союзу, або принайменше межувало безпосередньо з територією антського об'єднання.

Як уже вище зазначено, ранньоісторичний — древний Київ находився десь приблизно на межі між степовою і лісостеповою смугою, де хвилі номадизму були, порівнюючи, слабші, а територія була заселена осілохліборобським, ранньослов'янським (прото-русько-українським) населенням, яке етнічно-культурно й політично мусіло ґравітувати до утвореного перш за все з висунених більш на південь, отже південно-східних слов'янських з'єднань антського союзу. Боронячи доступ до Чорного моря, як вікно на чорноморсько-середземноморський світ у політичному, культурному й економічному аспекті та вихідне місце своєї політично-колонізаційної експанзії на Балкани, провідні круги антського союзу мусіли здавати собі справу з надзвичайної важливости вдержання у своїх руках комунікаційно-торговельної артерії Дніпрово-водяної маґістралі, яка лучила Причорномор'я з Прибалтикою, а також служила комунікаційно-об'єднуючим фактором південно-східніх слов'ян (прото-русько-українських племен) у їхніх взаємовідносинах.[50] І врешті середнє Подніпров'я та взагалі початкова смуга лісостепу могла служити антам як запілля й евентуальний резервуар для поповнювання людського потенціялу їхньої мілітарної сили та його виживлення. То були терени, де приріст населення — протослов'ян, згодом ранніх слов'ян — епігонів трипільців прибирав на силі з бігом століть, в наслідок чого вони мусіли посуватися поступово на південь, а після послаблення динаміки евразійського номадизму в кінцевих фазах доби переселення народів та зникнення з причорноморських степів головних орд колонізували територіяльне вакуум чорноморського Півдня.

Так отже висунені нами арґументи промовляють за тим, що принайменше середнє Подніпров'я належало до володінь антського союзу.

---

[49] І. М. Гапусенко. Боротьба східних слов'ян за вихід до Чорного моря. Київ, 1966, стор. 22; Я. Пастернак. Ранні слов'яни в історичних, археологічних та лінґвістичних дослідженнях, стор. 63; Я. Пастернак. Важливі проблеми етногенези українського народу в світлі археологічних досліджень, стор. 21.

[50] М. Чубатий. Княжа Русь-Україна та виникнення трьох східньослов'янських націй. Нью-Йорк—Париж, 1964, стор. 26. — «Недарма головні ріки — Дніпро, Волга та Двина — відіграють якусь містичну ролю в історичному житті цих народів».

В кінці можливо, що ранньоісторичний, древній Київ, як прото-русько-українське, політично-урбаністичне pendant до поняття грецької поліс, міг входити зі своїми довколичними теренами до антського об'єднання, заховуючи внутрішньо-автономічні права з власним «королем» (rex) згідно з візантійськими джерелами, чи архонтом на взір грецької поліс, що на східньослов'янському ґрунті прийняло назву «князь», а також з інституцією народнього віча. Древний Київ, положений на шляху головної Дніпрово-водної маґістралі зі своїми комунікаційно-торговельними можливостями, як поступово зростаючий центр урбаністично-політично-адміністраційного, економічного, культурного та релігійно-церковного життя (в початках льокально-грецьких культів, а згодом християнізованого духовно-церковного життя) зі своєю знаттю, тобто міською аристократією при своєму топографічному положенні як укріплення був саме відповідним місцем на резиденцію князя.

До речі буде пригадати, що в IX—X ст. велика торговельна маґістраля, яка лучила Азію зі Заходом, проходила через Київську Русь і що Київ був у ролі посередника між Заходом (Mainz) і Сходом.[51] Треба припускати, що роля Києва, як торговельного посередника між Сходом і Заходом мала свої корені далеко скорше, тобто десь в самих початках середньовіччя, що згодом у процесі розвитку торговельних відносин між Сходом і Заходом ще більше зміцнило становище Києва як торговельного посередника. Пересунення на кілька століть в ранньоісторичну давнину існування зорганізованого в урбаністично-адміністраційно-політичному, економічному й культурному аспекті древнього Києва вимагає й пересунення князівської інституції, як чинника, який очолював міську владу, на старшу добу.

На тому тлі стає історично реальнішою постать Кия. Залишаючи на боці спекулятивні міркування відносно ближчого ідентифікування постаті Кия на тлі джерельно-фактологічно-ономастичних даних, що не належать безпосередньо до нашої теми, ми наголошуємо головно арґументи, які є важливі для питання генези Київської Руси з її ранньоісторичними коренями. Якщо правдивим є припущення, що Кий мав бути одним з антських князів, то це ще більше пов'язувало б антське питання з генезою Київської Руси. А зрештою, якщо ранньоісторично-древний Київ находився у сфері етно-політичного життя антського об'єднання (а це більш чим правдоподібне!), то його архонти, чи князі тим самим належали до почоту антських «королів».

На питання, чому не маємо виразніших згадок у тодішніх джерелах про древньо-Київську поліс, її економічно-культурно-політичне життя і її архонтів, чи князів, не важко відповісти. Ранньоісторично-древний Київ був відгороджений від чорноморського побережжя, а тим самим середземноморського світу доволі широкою степовою смугою, яка від

---

[51] T. Lewicki. Źródła hebrejskie do dziejów środkowej i wschodniej Europy w okresie wczesnego średniowiecza (IX—XIII w.). Przegląd Orientalistyczny, No. 3 (15), 1955, str. 286. — T. Lewicki. Znajomość krajów i ludów Europy u pisarzy arabskich IX i X w. Slavia Antiqua, t. VIII, 1961, str. 63.

часів переступлення сарматськими племенами Дону в їхньому поході на захід ставала після доби релятивного pax scythica щораз то більше неспокійною в обличчі назріваючих подій у зв'язку з переселенням народів на велетенських просторах Евразії. Поява в Північному Причорномор'ї ґотів, гунів, аварів та збройні конфлікти антів з ними й візантійською імперією — все те творило своєрідну загороду між середнім Подніпров'ям і з другої сторони чорноморсько-середземноморським світом. Візантійські автори мали й так про що писати в добі конфліктів між Візантією і світом «варварів» а в тому й у зв'язку зі слов'янською пенетрацією Балкан, а землі давньої «Скитії» подальше на північ від чорноморського побережжя, які находилися поза засягом головних воєнних подій, цікавили їх далеко менше. З візантійських джерел пробивається на загал зацікавлення вітальними для Візантії політично-воєнними подіями, пов'язаними з намаганнями збереження імперії. В тих політично-воєнних відносинах, які в добі переселення народів доходили до стану bellum omnium contra omnes, Дніпроводна маґістраля була основним, ще безпечним комунікаційно-торговельним фактором, береженим антами, що лучив чорноморсько-середземноморський Південь зі середнім Подніпров'ям. Пізніша втрата того геополітично-комунікаційно-торговельного «вікна» на чорноморсько-середземноморський світ в умовах нових кочовиків, які відтяли «матір руських городів» від Півдня, була одною з головних причин занепаду Київської Руси. [52]

Немає сумнівів, що антське об'єднання, в якому з бігом часу що раз то більше переважав південно-східньо-слов'янський (прото-русько-український елемент) компонент, мало стати промотором виникнення повновартної державної організації над Дніпром, якби не згадані вище деструктивні сили, які спричинили занепад союзу антів. В наслідок того виникнення повноцінної держави над Дніпром запізнилося на кілька століть. А все ж таки логіка історичного процесу, деякі фактологічні дані й витончений критично-дослідний змисл історичного прагматизму підказують, що між антським питанням і генезою Київської Руси існує такий, чи інший органічний зв'язок. Заходить акутне питання, чи це можливе, щоб антський союз щез безслідно після свого формального розпаду? А це породжує у свою чергу друге питання: як міг щезнути безслідно сильний, політично-мілітарний союз, який у огні політично-воєнних конфліктів доби переселення народів перетривав около три століття та не лише давав собі раду в змаганнях на кілька фронтів (з кочовиками, Візантією та внутрішніми умовинами децентралізованої структури політичного союзу), але ще й атакував та посилював пенетрацію слов'ян на Балкани? Антський союз не вискочив як deus ex machina на арену історії, а виник на тлі реальних явищ, подій і фактів у контексті ранньоісторичного процесу, на принципах кавзальности й закономірности історизму на просторах

[52] М. Чубатий. Княжа Русь-Україна та виникнення трьох східньослов'янських націй, стор. 74.

південно-східньої Европи, та не міг щезнути зовсім безслідно[53] як ранньоісторична фата- морґана. Це не дика орда, яка захоплює по дорозі інші племена й жене їх на розбій, а після наглої смерти свого необграниченого владою хана розпорошується і щезає безслідно. Це був політично-військовий союз осілих і напівосілих племен, які перш за все в цілі самооборони перед наступаючими зі Сходу номадами доби переселення народів зорганізувалися на широку скалю політично-військового, федеративного об'єднання на базі спільних інтересів і міжплемінної солідарности, конечної для спільних виступів.

Триста років спільних виступів напевно поглибили міжплемінну співпрацю і свідомість спільних інтересів навіть в умовах децентралізації та браку згоди між антськими «королями», як це виходить з візантійських джерел. Ті іранські й напівосілі етно-племінні групи, які більше, чи менше ґравітували політично й військово до антського об'єднання, розпорошилися після формального його занепаду. Але по всякій правдоподібності інакше було з політично-мілітарним ядром антського союзу, що складався головно з давноосілих, ранніх південно-східніх слов'ян (прото-русько-українських племен), автохтонів-хліборобів, прив'язаних до своєї прадідної землі не лише соціоекономічними, але й етно-побутово-психологічними (патріотичними) узлами, тобто в розумінні територіяльного патріотизму, бо етнічний патріотизм скристалізувався пізніше. Згідно зі старою тактикою протослов'ян військові залишки антського союзу мусіли залишити надбережну територію Понту та відійти в північному напрямі степової полоси, ближче до лісостепу, або таки в прикордонну смугу лісостепної полоси, де було безпечніше. А там, у середньому Подніпровю, приблизно в межах згаданого вище територіяльного трикутника можливо найстарших урбаністично-політичних слідів-поселень находилося на узгір'ях правого берега Дніпра прото-Київське укріплення-поселення, організоване на взір давньої поліс. Той терен або належав до володінь антського союзу як територіяльно-етно-політична одиниця з автономними правами, або принайменше ґравітував етно-культурно й політично до нього, як до організованого на широку скалю південно-східньо-слов'янського чинника. Але ж самий факт, що ранньоісторично-древний Київ був перш за все укріпленням (фортеця), а щойно відтак поселенням, як це вважає Брайчевський,[54] свідчить про нього, як про центр ранньоісторичного державного життя з володарем у проводі, при чому в даному випадку не суттєве, як того володаря називали — архонт, князь, чи ще інакше. А це в дальшій консеквенції логіки фактів таки свідчило б за пов'язанням древнього Києва з антським союзом. Такий хід думок

[53] Я. Пастернак. Ранні слов'яни в історичних, археологічних та лінґвістичних дослідженнях, стор. 70 — слушно завважує, що згодом назва антів щезла, але вони залишилися, тобто об'єднувана антами племінна група ранніх південно-східніх слов'ян прибрала, можливо, іншу форму з одночасною зміною назви.

[54] Вище цитований Брайчевський. До питання про виникнення міста Києва. Український Історичний Журнал, 1959, ч. 5.

ще більше виправдує намагання Брайчевського[55] доказати історичність постаті Кия, що мав би бути основоположником прото-Київського укріплення десь приблизно на грані VI—VII ст., чи, як думає Рибаков,[56] дещо пізніше. Коли ж древний Київ був так чи інакше пов'язаний з антським союзом, то стає ще більш зрозумілим, чому епілог останніх сторінок історії антів пов'язується з началом Київської Руси.

В таких ранньоісторичних умовинах і логічному контексті явищ, подій і фактів в межах історичних можливостей залишки антського об'єднання мусіли більше чи менше включитися у громадсько-політичне життя древнього Києва з ґравітуючими до нього теренами, а останки військового потенціялу антів скріпити збройну охорону древньо-Київського укріплення, що стало основою княжої дружини. Решта активних антських залишків інтеґрувалася дуже можливо з довколишнім населенням, що виступало згодом у літописній реляції під іменем племени полян. Якщо прийняти на підставі свідчень арабських авторів (Аль-Істахрі, Ібн-Хаукаль, Аль-Балхі)[57] погляд, що на місці колишнього антського союзу виникли нові політичні утворення — Куяба, Славія, Артанія, які в IX ст. об'єдналися в одну державу — Київську Русь, то це скріплює нашу концепцію, згідно з якою активні залишки антського союзу заінтеґрувалися разом з етно-політичними чинниками древнього Києва, бо немає сумніву, що назва Куяба відноситься до Києва. В тому ж змислі згадує про Куябу, Славію і Артанію Брайчевський.[58] Подібно висказується і Мавродин, що не все пропало після розпаду антського союзу, бо давнє антське населення продовжувало жити на старих місцях та заселювало Київ і приналежні до нього області.[59]

Вироблений політично, активніший антський елемент став цінним компонентом довколишнього населення ранньоісторично-древного Києва, що не залишилося без значення на факт відіграння майбутньої ролі, тобто, що полянське плем'я й земля стали етно-територіяльним ядром — зав'язком Київської Руси як безпосередній фактор остаточного скристалізування політично-державного життя. В процесі завершування слов'янізації території, опанованої давніше іранськими племенами, культурно-побутове обличчя прото-Київської поліс, а з тим

[55] М. Ю. Брайчевський. Коли і як виник Київ. Київ, 1963 (Академія Наук Української РСР, Інститут історії), стор. 59—95.

[56] Б. А. Рыбаков. Древняя Русь, сказания, былины, летописи. АН СССР. Москва, 1963, стор. 22—38, розділ — Сказания о Кие, Киеве и о полянах.

[57] А. Я. Гаркави. Сказанія мусульманскихъ писателей о славянахъ и русскихъ. Санкт-Петербургъ, 1870, стор. 187, 193, 220, 221, 276.

T. Lewicki. Znajomość krajów i ludów Europy u pisarzy arabskich IX i X w. Slavia Antiqua, t. VIII, 1961, str. 103.

[58] М. Ю. Брайчевський. Антський період в історії східних слов'ян. Археологія, т. VII, 1952, стор. 40—41.

[59] В. В. Мавродин. Образование единого русского государства. Ленинград, 1951, стор. 7; Б. А. Рыбаков. Анты и Киевская Русь. Вестник Древней Истории, I, ч. 6, 1939, стор. 329.

і форма урбаністично-соціо-політичної структури позначувалися проґресивними явищами етногенетичного порядку — від диференціяції до уніфікації в межах прото-русько-українських племен і розуміння ваги власної, руської державности, очолюваної руським князем. В тому аспекті зроджуються підстави говорити про прото-Київську княжу владу, одним з представників якої міг бути Кий. Візантійські джерела не згадують про прото-Київську добу Київської Руси, бо ранньоісторичний зав'язок тої ж Руси в середньому Подніпров'ї не стикався безпосередньо з візантійською імперією й не загрожував їй, а тим самим не викликав інтересу в візантійських авторів. Але на сторінках первоначального Літопису згадана ранньоісторична доба найшла свій далекий відгомін у формі переказу.

Все те належить до ранньоісторичних передумов виникнення Київської Руси, яка не постала протягом десятиліть, чи навіть одного століття з політичної дії напівномадних і напівавантюрничих, військових норманських ватаг, далеко нижчих культурою від прото-Київського суспільства. Як слушно каже М. Антонович[60] у своїй рецензії на працю Брайчевського, якби нормани не натрапили в Києві на державне життя, вони його там не могли б створити, бо самі його не мали й не знали. Правда, ми знаємо з історії приміри, де винятково сильні й динамічні одиниці організували в короткому часі державні організації, чи навіть імперії, які нагло спалахнули на фірмаменті історії як метеор і... нагло згасли. Особливо деякі евразійські орди позначувалися таким динамізмом історії. Але ж, як це було згадано, суспільство прото-Київської доби й згодом Київської Руси, виховане на принципах тодішнього демократизму гелленської, а згодом антської традиції, переданої південно-східно-слов'янським, тобто ранньо-русько-українським племенам, не було ґрунтом, придатним для акції самовладців азійського типу.

В умовах демократизму діє радше процес еволюційного виникнення політично-державного життя, а не наглий, революційний скок. То північно-східні слов'янські племена, змішані з фіно-азіятським елементом, відгороджені широкою полосою майже непрохідних лісів від чорноморсько-середземноморського світу, зі східньою психікою підлеглости самовладцям і тиранам, були більш пригожим племінно-етнічним ґрунтом для діяльности «самодержців» типу пізніших московських князів і царів, які на скору руку творили per fas et nefas державницьку, а згодом імперську традицію московської Півночі. В протилежності до того архаїчні корені русько-української державности сягають до автохтонізму й хліборобської культури трипільців, проходили через добу протослов'янських племен Геродотової Скитії, Сарматії, плили руслом доби антського союзу й закріплювалися остаточно на середньому Подніпров'ї в умовах існування протокиївського громадсько-політично-державного життя — ранньоісторичної предтечі Київської Руси.

---

[60] Український Історик, ч. 2—3, 1964, стор. 48.

Громадсько-політично-державницькі стремління кристалізувалися поступово на фоні формування етно-психо-історії автохтонного населення над Дніпром в умовах духово лагідного підсоння культурних впливів зі сторони високо цивілізованих центрів чорноморсько-середземноморського басейну — під сонцем Еллади, а згодом Візантії. Насякнувши тими впливами, Русь-Україна, за словами Гердера, сама стала Степовою Елладою включно з деякими позитивами, але й неґативами геллено-візантійського світу. Минали десятиліття й століття, а етно-психо-історія автохтонного населення над Дніпром проходила своїм власним шляхом, у власному прото-русько-українському стилі, допасованому до антропогеографічних, геополітичних, соціо-економічних і культурних відносин української території з її населенням і тим самим до кристалізованої на тому тлі душі народу — зовсім відмінно від фіно-московської Півночі та аґресивного, авантюрничо-політичного стилю життя норманів-варягів. Київська Русь могла використовувати норманських наємників, які скоро всякали в новий ґрунт і закліматизовувалися у нових умовинах, але нормано-варязький чинник, добрий як наємна військова сила, не мав державно-творчих здібностей і не міг стати тенором політично-державного життя.

Представники підсоветської історіографії роблять медвежу прислугу антинорманізмові, коли підходять до проблематики норманізму-антинорманізму з германофобських позицій замість придержуватися строго наукового об'єктивізму без жадних політичних тенденцій,[61] бо це є лише вода на млин норманізму, яка викликає у науковому світі Заходу як раз протилежну реакцію у користь норманізму, чи неонорманізму. Це, на жаль, не залишається без впливу на декого з представників вільної української історичної науки, бо ж, мовляв, треба йти «в парі» з вільною наукою Заходу. Ми не проти того, щоб іти разом з наукою Заходу, але не в усьому й не сліпо з духом моди.

Годі йти під диктантом наукових концепцій тих, які далеко не все розуміють суть історичного процесу Східньої Европи. Таких «експертів» східньоевропейської історії є досить на Заході, які йдуть втоптаними стежками норманізму за традицією учених німецького походження і згодом російсько-імперської науки, для якої норманізм був далеко більш сприємливий, чим теорія льокального, тобто руськоукраїнського походження державної влади Київської Руси. В кожному разі антський союз був якщо вже не табу в передреволюційній російській науці, то принайменше недоговореним до кінця питанням, де ніколи не ставлено крапки над «і». Подібні тенденції подибуємо в підсоветській історіографії. Звичайно кінчається на тому, що з початком VII ст. антський союз розпадається під остаточними ударами аварів. Брайчевський,[62] здається, перший виломився більше наглядно

[61] Нариси Стародавньої Історії Української РСР, стор. 389—390; Ол. Домбровський. Рання історія України в ідеологічному насвітленні советської історичної науки. Український Історик, 1967, ч. 1—2 (13—14), стор. 40.

[62] Його праця «Коли і як виник Київ» є сміливим голосом українського ученого в умовах підсоветського життя.

з тої системи історичного думання, переходячи від інвентаря археологічних розкопок на терені протокиївської Руси до заключень історичного порядку. У той час, коли Каргер[63] держиться майже самого інвентаря археологічного походження, то Брайчевський старається реконструювати історію протокиївської Руси включно з арґументацією історичности постаті Кия.

Коли з часом політично-військова сила аварів почала підупадати, а південно-східна Европа найшлася в умовах впливів хозарського каганату, середнє Подніпров'я разом з протокиївською Руссю осягнуло після важких часів етнічних катаклізмів доби переселення народів передишку та могло дещо спокійніше дозрівати до повновартного й всестороннього державного життя. Хозари були зацікавлені у вдержуванні торговельних зв'язків зі сусідніми народами й племенами, а менше політичною зверхністю над сусідніми народами й племенами, що збільшує припущення відносно торговельних зв'язків між хозарами й древнім Києвом з його ранньоісторичною традицією торговельного центру. Треба в загальному погодитися з поглядом Рыбакова,[64] що деякі дослідники перебільшують значення і політичну ролю хозар. Можливо, що протокиївська Русь платила хозарам дань, але, як каже Рыбаков, дуже сумнівне, щоб слов'яни в IX—X ст. платили хозарам дань.[65] Все ж таки в зв'язку зі згадкою про Кия й його братів у начальному літописі Повісти Временних літ говориться про плачену дань хозарам.

Брайчевський[66] кладе діяльність Кия на час між 60-ми роками VI і 30-ми роками VII ст. в пов'язанні з побудовою протокиївського укріплення. Час VII—VIII ст. можна б назвати умовно антським періодом протокиївської Руси.[67] Деякі залишки військових з'єднань антів могли перейти до хозар, а на місці колишнього великого антського об'єднання міг залишитися далеко менший своїм етно-політичним засягом союз деяких племен дуже можливо на території племени Дулібів, що продовжував традицію антського об'єднання в VII—VIII ст. Але той союз мусів бути значно вужчий і без такого політично-військового динамізму, як це було в антів, та не загрожував Візантії. Тому в дальших візантійських джерелах немає про нього згадки. Посилення залишками антських військових з'єднань не лише протокиївської Руси, але й військової сили хозар могло мати якийсь додатній вплив на взаємовідносини між древнім Києвом і хозарами. Рыбаков[68] на підставі зві-

[63] М. К. Каргер. К вопросу о древнейшей истории Киева. Советская Археология, т. X, 1948, стор. 235—254; М. К. Каргер. Древний Киев, т. I, Москва—Ленинград, 1958, АН СССР, стор. 92—97.

[64] Б. А. Рыбаков. К вопросу о роли хазарского каганата в истории Руси. Советская Археология, т. XVIII, 1953, стор. 128—150.

[65] Там же, стор. 150.

[66] Брайчевський. Коли і як виник Київ, стор. 73.

[67] Каргер. Древний Киев, стор. 92—97; Брайчевський. Антський період в історії східних слов'ян. Археологія, т. VII, 1952, стор. 41.

[68] Рыбаков. К вопросу о роли хазарского каганата в истории Руси, стор. 149.

домлень Ат-Табарі підкреслює той факт, що в VII ст. Русь і Хозари організують походи в південно-каспійські області, а також, що в хозарському війську була в ужитку слов'янська мова. Того роду факти промовляли б за тим, що залишки військових з'єднань антського союзу могли приєднатися до хозарських військових сил.

Та передишка хозарської доби для древнього Києва й взагалі середнього Подніпров'я після головних потрясень доби переселення народів мала додатній вплив і на дозрівання «антського періоду» прото-київської Руси в її остаточному переході до повновартної державної організації Київської Руси.[69] Отже історичний процес діяв у напрямі від антського союзу до Київської Руси. Прогрес в економічно-соціо-культурному, етногенетичному й в кінці політичному аспекті, а з тим і прояви політично-державної організації йшли з прото-русько-українського Півдня в напрямі Півночі в процесі творення імперії над Дніпром, а не зі скандинавсько-прибалтійської, лісової полоси на Південь.

Такий приблизно хід східньоевропейської історії, така розв'язка питання ґенези Київської Руси в контексті історичного процесу тодішньої середземноморсько-чорноморсько-південно-східньо-европейської цивілізації «у перекрою« соціо-етногенетично-культурних, економічних і політичних відносин при поступовій соціо-культурно-етнічній уніфікації південно-східньоевропейських елементів (прото-русько-українських племен) у світлі кавзальности й закономірностей історичного процесу, отже «залізної логіки» східньоевропейського історизму з його факторами й принципами — вдячним полем дослідів у сфері критерій філософії історії. Бо складний своїм історизмом феномен виникнення Київської Руси потребує прагматично-історіософічного підходу до справи, а не вульгаризаційного упрощування в дусі норманізму літописної редакції, чи більш «академічного» неонорманізму.

Представники антинорманізму в минулому концентрували свою головну увагу на відокремленому питанні походження назви «Русь», не стараючись досліджувати цілу проблематику ґенези Київської Руси зі широких мультиперспектив ранньо-історичного процесу. І це була основна Ахіллева п'ята старої школи антинорманізму, а саме антинорманізму, який неґував позиції норманізму, даючи льокально-потамологічну розв'язку питання походження назви «Русь», і на тому майже кінчалося.

Це не суттєве, чи називати нашу концепцію новим варіянтом антинорманізму, неоантинорманізмом, чи в кінці сформульованою у світлі нових досягнень історичної науки й допоміжних дисциплін історії теорією (це залишаємо фаховій і об'єктивній науковій критиці!). В

[69] В VI—VII ст. прото-русько-українські племена середнього Подніпров'я переживали, як каже Брайчевський (Коли і як виник Київ, стор. 73), не реґрес, а піднесення, що й виказують археологічні розкопки, дивись — вище цитований Каргер і І. Г. Шовкопляс: Археологічні дослідження на Україні (1917—1957). Київ, 1957, стор. 282—283. Згідно з даними в Шовкопляса той проґрес можна продовжити й на VIII століття.

нашій концепції, спертій на деяких нових і самостійних поглядах, на які не спромоглася стара школа антинорманізму на етапі тодішнього розвитку історичних наук, не бракує і гіпотетичних, а все ж таки опертих на залізній логіці історичного процесу, міркувань. Це концепція автохтонно-антського аспекту на тлі погляду про формування народу (прото-русько-українського етногенетичного процесу) з пов'язанням ідеї своєрідної протокиївської полic, що відограли основну історичну ролю в аспекті генези Київської Руси. Час уже, щоб на сучасному етапі історичних дослідів замінити «антинорманізм», отже концепцію, обмежену здебільшого до самої неґації норманізму, новим, більш самостійним варіянтом, чи властиво повновартною теорією, допасованою до досягнень сучасної історичної науки при більшому позитивному викладі. Навіть самий термін «антинорманська теорія», який виник у огні академічних дискусій і полемік з норманістами, віджив уже свій вік і повинен бути замінений більше змодифікованим у світлі нововідкритих горизонтів ранньоісторичної науки й вчасного середньовіччя, прим. — теорія автохтонно-антського походження Київської Руси.

У зв'язку з нашими працями на тему ранньоісторичних коренів генези Київської Руси[70] включно з вдумчивими рецензійними статтями на ту тему Марка Антоновича,[71] а дальше працями Любомира Винара з тематики козацько-гетьманської доби й української історіографії, вислідами історично-економічних студій над добою Київської Руси Богдана Винара й у завершенні працями перш за все з ділянки української історіографії нашого найвидатнішого сучасного історика Олександра Оглоблина — можна говорити про особливе явище в світі вільної нашої історичної думки, а саме, що Українське Історичне Товариство зі своїм офіціозом, «Українським Істориком», стають осередком виникаючої спонтанно в діяспорі Української Історичної Школи. Тенором методології дослідів тої Школи є синтеза витонченого історіографічного прагматизму з ідеологічно-історіософічним насвітленням при інтерпретації історичних процесів, а на відтинку студій над архаїчними коренями русько-української державности має науковий примат концепція прото-русько-українського автохтонізму, пов'язаного з антським питанням при наявності соціо-етногенетичного процесу —

---

[70] Антинорманська теорія з перспективи ранньої історії України в М. Грушевського, Український Історик, 1966, 1—2 (9—10); До питання періодизації й термінології ранньої історії України. Український Історик, 1975, 3—4 (47—48); Ранньоісторичні передумови постання Київської Руси. Український Історик, 1977, 1—2 (53—54); Замітки до праці О. Пріцака про «Походження Руси». Український Історик, 1977, 3—4 (55—56).

[71] Вище цитована рецензія М. Антоновича на працю Брайчевського в: Український Історик, 1964, 2—3; З приводу статті О. Пріцака, «Походження Руси». Український Історик, 1975, 3—4 (47—48).

До речі буде відмітити на марґінесі, що з поміщеними на сторінках «Українського Історика» рецензійними статтями з приводу появи статті Ом. Пріцака «Походження Руси» гармонізується рецензія Вілсона, який у за-

рішальних чинників у питанні генези Київської Руси.[72] Очевидно, зі згаданою Школою пов'язані наукові досягнення таких учених, як покійні — Н. Полонська-Василенко, Я. Пастернак, М. Ждан, а також деякі ще живі члени УІТ та співробітники «Українського Історика».

Це були б у загальному важніші проблеми з тематики ранньої історії Руси-України, з'ясовані в цілому контексті історичного процесу згідно зі сучасним станом розвитку історичних наук. Ми наголошували особливо проблеми, які мають життєво важливе значення у процесі ранньоісторичного розвитку нашого народу й його дозрівання до вищих форм соціо-етно-культурного й політичного життя на шляху поодиноких етапів його етногенетичного формування та історичної мандрівки. Це й є сучасні напрямні для дальших дослідів ранньої історії Руси-України.

POST SCRIPTUM

Після того, як наша праця була вже написана, ми пригадали собі припадково невеличку, але цінну статтю нашого старшого колеґи з Львівського університету, доброго знавця ранньої історії України, Микити Думки,[73] яку ми читали кільканадцять років тому. Згадану статтю передруковано в літературному журналі «Київ» (1964, січень—лютий, стор. 33—35), що виходив давніше в Філадельфії. Думка звернув увагу на те, що відомий античний географ, Клавдій Птолемей, згадує у своєму творі («Географія», третя книга — «Европейська Сарматія») положені над Борістеном-Дніпром укріплені міські пункти, торговельні факторії. Одним з таких протоурбаністичних пунктів є Метрополіс, тобто в українському перекладі «Город-Матір» — столиця.

На підставі аналізи географічних даних у Птолемея, а також дослідів над тодішніми торговельними шляхами, що вели з грецьких колоній північного Причорномор'я в глиб Подніпров'я, та в зв'язку з археологічними нахідками на території Києва дослідники переконуються, що згадані торговельні шляхи збігаються у районі Києва. Отже існують об'єктивні підстави льокалізувати Метрополіс на терені, що відповідає розташуванню Києва. При тому Думка покликується на опінію

ключенні своєї короткої, але багатомовної рецензії різкими словами заквестіонував її наукову вартість. — D. M. Wilson. The Slavonic and East European Review, vol. 56, No. 1 (January), 1978, pag. 155—156 — Such nonsense as this is not helpful to those who are struggling with the main political problems of the Baltic in the ninth and tenth centuries, and we must hope that the Ukrainian Institute will stick to its last and study the Ukraine and not wander throughout Western Europe in search of an identity. Дивись також: Вопросы Истории, 1978, ч. 7, стор. 197—199.

[72] Ол. Домбровський. До питання української історичної школи в діяспорі. Український Історик, 1974, 4 (44), стор. 79, 81.

[73] Редакція «Києва» подала, що цитована нами стаття Думки була надрукована в совєтському журналі «Вітчизна», 1963, ч. 6. Ми переглянули поданий, а також інші річники «Вітчизни», й не найшли згаданої статті. Значить, шановний редактор «Києва» подав невірну бібліографічну інформацію.

видавця Птолемеєвої «Географії» — К. Мюллера в 1883 р., а дальше на опінію Юліяна Кулаковського в його праці «Карта Европейской Сарматии по Птолемею» (Київ, 1899) і відомого знавця античного північного Причорномор'я — В. В. Латишева, який вважав, що Метрополіс це пізніший Київ.

Коли взяти до уваги, що Птолемей жив в II столітті нашої ери, то виходило б з того, що існування древнього Києва (прото-київського поселення) треба би перенести з VI ст. до II ст. нашої ери. В заключенні Думка каже, що назва Києва «матір городів руських» не є вигадкою літописця, а перекладом грецької назви — Метрополіс. Отже з того виходило б, що вже в середині II ст. нашої ери древний Київ був центром ранньослов'янського життя, тобто прото-русько-українського політичного об'єднання над Дніпром.

Наше окреслення ранньоісторично-древнього Києва, як «протокиївської поліс», якраз покривається у великій мірі з Птолемеєвою назвою «Метрополіс» — метрополією інших протоурбаністичних, торговельних пунктів, а в тому й укріплених місць над берегами Дніпра, що за словами Думки було мабуть найдавнішою формою антського об'єднання над Дніпром. Ми з Я. Пастернаком нераз спільно обговорювали проблеми, пов'язані з уточнюванням деяких ономастичних даних Птолемеєвої «Географії»,[74] але тоді науково-дослідні горизонти ранньої історії території Руси-України не зарисовувалися аж так виразно, як тепер в умовах нових археологічних відкрить.

І на кінець ще одна суттєва заввага: Перенесення древнього Києва, як центру раннього південно-східньо-слов'янського життя, тобто найдавнішої форми антського об'єднання над Дніпром, до II ст. нашої ери відповідало б, можливо, фактові, що назва «ант» згадується перший раз уже в III столітті нашої ери в одному з написів (епіграфіка) в Пантикапеї (Керч).[75] Коли взяти до уваги, що згідно з картою Птолемея над берегами Дніпра було більше укріплених протоурбаністичних пунктів-поселень, правдоподібно торговельних факторій (Ніосс, Сарбан і ще інші),[76] то Метрополіс, по всяким правдоподібностям укріплене протокиївське поселення, міг бути столичним древнім градом — ранньоісторичним pendant до пізнішого поняття Матері руських городів. Це ще більше скріплює нашу концепцію ранньоісторичних передумов постання Київської Руси, виложену в нашій попередній праці.[77]

---

[74] Ол. Домбровський. Декілька недрукованих листів проф. Ярослава Пастернака. Український Історик, 1971, 3—4 (31—32), стор. 107.

[75] Ю. Кулаковскій. Карта Европейской Сарматіи по Птолемею. Кіевъ, 1899, стор. 18 — Археологическія находки на территоріи нашего Кіева дають полное основаніе предполагать чрезвычайную древность заселенія этого мѣста, и карта, какъ ее представлялъ себѣ Птолемей, невольно заставляетъ подумать, что значащійся на ней городъ Метрополь есть нашъ Кіевъ.

[76] Ю. Кулаковскій. Там же.

[77] Ол. Домбровський. Ранньоісторичні передумови постання Київської Руси. Український Історик, 1977, 1—2 (53—54).

М. Антонович

М. П. ДРАГОМАНОВ І «ВІЛЬНЕ СЛОВО»

(На базі таємних австрійських документів)

Роль Михайла Петровича Драгоманова (1841—1895) у видаванні часопису «Вольное Слово» у Женеві (1881—1883) належить дотепер до найтемніших і найменше висвітлених сторінок його біографії, при чому це не так торкається основних фактів, які досить добре відомі, а самої інтерпретації їх, вияснення закулісів цілої тої афери.

Улітку 1881 року «Священна дружина», яка постала як реакція на убивство Олександра II, і вирішила воювати з революціонерами новими, нетрадиційними методами, вислала закордон свого члена Аркадія Павловича Мальшинського для видання газети, яка виступала б проти терору. Мальшинський зав'язав зносини з цілим рядом визначних політичних еміґрантів (Лавров, Аксельрод та інші) і при близькій співпраці з М. Драгомановим видавав у Женеві «Вольное Слово», в якому Михайло Петрович інтенсивно співпрацював, опісля, від 37 числа (15 травня 1882) став фактичним, а від 1 січня 1883 р. також і формальним редактором.

Та за цими сухими даними є стільки різних можливостей інтерпретацій, стільки закулісних подій, зв'язків і матеріялів, що незважаючи на багатющу літературу на цю тему, нам і дотепер ще не зовсім ясна ціла ця справа, а чим більше її роз'яснюють, тим більше вона затемнюється. Чи був Драгоманов свідомим аґентом, як доводять Б. В. Анальич і Р. Ш. Ганелин,[1] чи був він несвідомим знаряддям провокації, як твердять переважно українські учені,[2] чи «Земський Союз» був лише вигадкою «Священної дружини»,[3] чи існувало декілька земських організацій,[4] яку, врешті, роль відігравали в цілій

---

[1] Б. В. Анальич, Р. Ш. Ганелин, С. Ю. Витте, М. П. Драгоманов и «Вольное Слово» в «Исследования по отечественному источниковедению». Сборник статей посвященных 75-летию професора С. Н. Валка. АН СССР, Институт истории. Труды, выпуск 7, Москва—Ленинград 1964, стор. 163—178.

[2] Чия це фальшивка? (Збірна відповідь 12 українських учених на статтю в прим. 1), Вітчизна 1965, ч. 8, стор. 167—174; численні праці Д. Заславського, В. Дорошенка ітд.

[3] Останньо: Shmuel Galai, Early Russian Constitutionalism, „Vol'noe Slovo“ and the „Zemstvo Union“. A study in deception. Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. NF, Band 22, 1974, Heft 1, p. 35—55.

[4] Nancy Butler, Vol'noe Slovo and the “Zemstvo Union”: Was Russian Liberalism Dead in 1881? Canadian Slavonic Papers, vol XVI, Nr. 1, 1974, p. 14—37.

цій справі Ґольцев, через якого йшли, мабуть, гроші на газету, П. Шувалов, С. Вітте та інші? Ці і багато інших питань чекають ще на своє повне з'ясування.

Майбутній учений, який схоче об'єктивно і безпристрасно підійти до цієї теми і вивчити всі матеріяли до цього питання, не зможе пройти повз одне дуже важливе джерело, яке дотепер лишилося поза увагою учених, а саме тайні документи австрійського «Haus-, Hof- und Staatsarchiv» у Відні. Щоправда, на початку 1930-х років ці документи вивчав П. Кашинський однак його завдання були трохи інакші і він подав цілий ряд уривків із документів, які містяться в цьому архіві,[5] а серед них також такі, які відносяться до нашої теми. Більше наукове значення мають ті виписи, які В. Левинський подав у збірнику «З минулого» однак він користав з джерела віденського палацу юстиції, який згорів 1927 року. Невідомо, з яких причин у цьому його резюме є перерва між 1880 і 1889 роком, так що про «Вільне Слово» там нічого немає. Інакше ці матеріяли перегукуються з документами, які тепер зберігаються в віденському архіві, хоч і не є тотожні.

Звичайно, австрійський уряд мусів дуже пильно стежити за М. Драгомановим, оскільки він мав своїх прихильників у Галичині, а крім того сама діяльність М. Драгоманова видавалася австрійському міністерству внутрішніх справ взагалі небезпечною. Женевські аґенти подавали докладні, і, хоч не завжди бездоганно точні, але все ж таки, звичайно, коректні дані про М. Драгоманова, його коло знайомих та про діяльність цієї групи еміґрації з Росії. Зокрема багато інформацій є про справи пов'язані з «Вольным Словом».

1.

Першу інформацію про газету знаходимо 24 серпня 1881 (ч. 2679). Інформаційне бюро (міністерства закордонних справ) наводить коротку статтю польського соціяліста з Женеви (Пр. 3787). Серед інформацій є теж повідомлення про перехід М. Драгоманова з радикальної до поміркованої «партії» російських утікачів та про заснування ним тижневої газетки «Вольное Слово», яка лагідними словами обіцяє підтримувати конституцію і децентралізацію Росії.

14 вересня замітка (І. Б. 2998) з Берліну говорить про те, що «твердження віденського інформатора, немов би Драгоманов раптово перейшов з радикального в поміркований табір, не відповідає правді, бо ці зміни поглядів проходили поступово і завершилися рік тому».

---

5 П. Кашинський, М. Драгоманов у світлі чужих тайних документів. Розбудова Нації, 1933, ч. 11—12, стор. 275—277.

6 Граф Микола Павлович Іґнатьєв (1832—1908), з травня 1881 до травня 1882 був міністром внутрішніх справ Росії, однак його відносини з «Священною дружиною» не були найкращі.

21 вересня 1881 те ж Інформаційне Бюро міністерства закордонних справ Австрії (ч. 2874) звертає увагу на статтю М. Драгоманова у «Вольном Слове» про українську національність.

12 жовтня (І. Б. 3044) вислано конфіденціяльно австрійському послові у Петербурґ графові Калнокі замітку, а до неї додано листа такого змісту: «Від 8 серпня ц. р. виходить у Женеві під назвою «Вольное Слово російський тижневик ... До цього треба додати, що інше конфіденціяльне джерело нас запевняє, що ця газета, участь у якій бере також перебуваючий у сучасну пору в Женеві Б. Веселіцький (Божідаріч), користується заступництвом графа Іґнатьєва[6] і має завдання ...» (у цьому місці починаються дві версії — перша): «тим часом обороняти сучасний російський уряд, а пізніше діяти в інтересах балканських слов'ян, а зокрема пропаґувати автономію Боснії і Герцеґовіни ... » (Друга версія іншою рукою): « ... російських (перекреслено — прим. М. А.) нігілістів обманювати тимчасовими нападами на російський уряд і таким чином довідуватися про їхні пляни. Цей часопис через Німеччину контрабандою перевозять у Росію, щоб викликати враження незалежности і поміркованої опозиції».

У замітці висланій разом із цим листом коротко переказано програмну статтю першого числа «Вольного Слова» та деякі інші статті, а на вступі зазначено, що незважаючи на сім виданих чисел від 8. 8. тенденція і завдання «енігматичні». Наприкінці замітки згадується вже полеміка з іншим російським женевським часописом «Общее дело», який поставив редакції «Вольного Слова» провокативний запит, як вона відноситься до графа Іґнатьєва. На думку автора замітки питання на місці, оскільки в газеті впадають в очі симпатичні висловлювання про графа Іґнатьєва.

Далі архівні матеріяли мовчать про М. Драгоманова майже пів року, а згадка про нього 6 квітня 1882 року з Угорщини не має нічого спільного з «Вольним Словом». 20 квітня Інформаційне Бюро Міністерства Закордонних справ переслало міністерству внутрішніх справ (2046) на підставі повідомлення празького намісництва від 9 квітня інформацію про різні, переважно чеські часописи, а потім обговорює цілий ряд статтей М. Драгоманова у «Вольному Слові». («Мета союзу трьох цісарів» про балканську політику, «Германізм на Сході і Московитизм на Заході» про німецький Drang nach Osten і про змагання німецьких соціялістів відновити вільну Польщу та врешті «Заколот у Галичині» про спільні виступи українських і польських селян проти панів).

13 травня 1882 року (І. Б. 1986/4) є інформація про видання брошурки Черкезова:[7] «Драгоманов из Гадяча в борбе с русскими рево-

---

[7] Варлаам Миколайович «Джан-Асланович» Черкезов (властиво Черкезішвілі (1846—1925). Революціонер-нігіліст, близький співробітник С. Нечаева. Про його революційну діяльність до втечі з Росії, а власне з Сибіру див. П. К. Ратиани, Грузинские шестидесятники в русском освободительном движении. Тбилиси, Изд-во «Мерани», 1968, зокрема стор. 173—189. Його нападок на М. Драгоманова не завжди треба брати дуже серйозно. Adam

люционерами» з додатком, що «його статті в «Вольном Слове» викликали серед російської еміґрації в Женеві підозріння, що він тепер перебуває на утриманні російського уряду . . . ». У цій брошурці виведено «Драгоманова наклепником, фальсифікатором і зрадником».

2.

Досить багато уваги присвячують австрійські міністерства закордонних і внутрішніх справ «Вольному Слову» у 1883 році, коли М. Драгоманов став і формально редактором часопису. Про цю зміну ми довідуємося із ознайомлення, яке склали в Інформаційному бюрі міністерства внутрішніх справ (ч. 345/4) для доповіді 31 січня 1883 на підставі щоденного звіту львівського директора поліції від 27 січня.

«Від Нового Року виходить газета женевських соціялістів «Вольное Слово» двічі місячно під редакцією названого професора Драгоманова на тонкому шовковому папері для кращого розповсюдження . . . » Далі згадано, що на митниці «конфісковано 52 число цієї газети адресоване на «Матицю Руську», де м. ін. знаходиться стаття «Листи з австрійської України» . . . підписана «М-он» (Мирон). Автором її є правдоподібно аґрарний соціяліст Іван Франко, який мешкає на Дрогобиччині». Далі переказується зміст її: важке становище селян невдоволених з уряду і тому вони чекають приходу «москалів», щоб перейти до них. У статті наведена коломийка:

«Ой, цісарю, цісарочку,
Який ти ледащо!
Береш люди, береш гроші
І не знати защо».

Наприкінці зазначено, що директор львівської поліції поробив заходи, щоб цю газету заборонити.[8]

Наступний документ це власне кажучи кореспонденція надрукована в вечірньому виданні «Ноєс Вінер Таґблятт» від 10 березня 1883. У цій кореспонденції з Женеви спеціяльно для «Neues Wiener Abendblatt» під заголовком «Die kaiserlich privileg.(ierte) nihilistische Presse» репортер не гірше поінформований про те, що діється серед російсь-

B. Ulam, In the Name of the People, New York, The Viking Press 1977, XII + 418 p. переконливо показав, як революціонери — не перебирали в методах, коли треба було скомпромітувати немилих їм осіб. У цьому зокрема визначався Нечаев та його група. Що Черкезішвілі умів казати неправду бачимо з даних Непейцева (Ратиани, op. cit., стор. 186) і Драгоманова (Архів, т. I, Варшава 1937, стор. 244). Обидва в один голос, очевидно із слів Черкезішвілі твердять, що його заслали на Сибір за справу Каракозова, коли насправді це була багато пізніша справа Нечаева. За Каракозова він сидів вісім місяців у тюрмі.

[8] На одному з аркушів написано олівцем Кашинський 1933, очевидно час, коли він працював в архіві. Листки цього документу в архіві перекладені.

кої еміґрації в Женеві ніж австрійські міністерства і поліція, пише докладну статтю, в якій з'ясовує закуліси російських відносин в Женеві. Очевидно, і цей кореспондент, так само як і австрійські міністерства внутрішніх і зовнішніх справ, нічого не знає про існування «Священної дружини», а тому приписує ініціятиву заснування російських часописів у Женеві російським міністрам закордонних справ графам Іґнатьєву і Толстому. Цю кореспонденцію передруковуємо в ориґіналі.

Два дні перед закриттям «Вольного Слова» 28 квітня 1883 віденська поліція мала повідомлення, що «відомий російський революціонер Драгоманов висловився перед друзями, що він видасть ще лише одне число «Вольного Слова», а опісля часопис перестане виходити. Як причину подають, що Драгоманов довгий час не отримав пообіцяних йому грошей на видання часопису і треба припустити, що «Земський Союз» не дотримує зобов'язань».

3.

Однак, на цьому відомості про «Вольное Слово» в віденському архіві не кінчаються, як можна було б сподіватися. 21 червня 1883 (І. Б. 2620/4) австрійська влада отримала «з кіл утікачів у Швайцарії (повідомлення) про гостру війну між групою «Народня Воля» і «Вільне Слово». Причиною була стаття Лаврова в календарі «Народної Волі», Женева 1883, за яку образився головний редактор «Вольного Слова» Михайло Драгоманов, який має українські (в ориґіналі малоросійські — прим. М. А.) тенденції. В одному з останніх чисел свого часопису він дав гостру відповідь Лаврову і закинув йому постійну зміну поглядів. Лавров став прихильником групи терористів». Цікаво, що копію цієї нотатки переслано царському російському консулові, колезькому радникові Константіну Ґубастову.

Цей обмін інформаціями продовжувався і пізніше, як ми побачимо і дав деякі несподівані наслідки. Такою чи іншою мірою вони стають далеким відгомоном факту видавання «Вольного Слова». Так з 15 березня 1884 року (І. Б. 651/4) із Відня іде конфіденційний лист ц. к. президентові міністрів, як керівникові міністерства внутрішніх справ і президентові міністрів Угорщини в тій самій функції про Драгоманова. Джерело інформації Чернівці 11 березня! Про Драгоманова говориться, що «це ексцентрична голова, раз він соціяліст, то знов нігіліст, то анархіст і міняє часто свої погляди. Коло нього є декілька студентів з Києва. Зв'язок з Росією утримує він через російських студентів у швайцарських чи німецьких університетах... Далі говориться про його прихильників у Галичині і додано: «Драгоманов отримує з Лондону річно десять тисяч карбованців. Тепер він менше радикальний, ніж був три-чотири роки тому ... »

Австрійський уряд був природно більше зацікавлений зв'язками Драгоманова з Галичиною і тому присвячував цій справі пильну ува-

гу. Так наприклад ц. к. галицький намісник повідомляє 4 травня 1884 про зв'язки Драгоманова з галичанами. Потім в листі переказано на підставі твердження львівського директора поліції, що «Драгоманов отримував фонди на видання «Громади» і «Вольного Слова» від своїх однодумців із Росії, однак ці засоби за минулого пів року надходять все рідше, так, що Драгоманов заробляє літературною працею у французьких часописах та в російських журналах «Вестник Европы» і «Киевская Старина», де він пише під псевдонімом М. То.».

З того часу пройшло понад п'ять років. Зацікавлення австрійської влади у зв'язку з Драгомановим перейшло на інші речі, як «Вільна Спілка» його національне і соціяльне питання та як ми бачили на можливі зносини з Галичиною. У серпні 1889 року галицька поліція арештувала як підривних соціялістів групу українських студентів з України. Про цю аферу також існує деяка література, а з боку прогульковців про неї подав цікаві спомини А. Маршинський.[9] Правда, суд виправдав арештованих, але віденська поліція і з свого боку робила розслідування.

Результатом цього є строго конфіденціяльний документ (І. Б. 1889/4) записаний 27 серпня 1889 з слів «конфідента Б. (або Л.), який сам народився в Києві і Федора Кістяковського знав особисто . . . » як палкого прихильника М. Драгоманова. Цей аґент розповів, що «Драгоманов попав у такий серйозний конфлікт з російською поліцією, що мусів тікати (?! — М. А.) з Києва в Австрію . . . , а звідтіль в Женеву, де він з Лавровим попав у нігілістичний табір, але лишився українцем. Пізніше йому велося погано і договорився з російським урядом через посла Новікова». Новіков «нібито сам казав конфідентові, що тепер Драгоманов отримує пенсію в 6000 карбованців річно, а це відразу видно в його політичному ставленні, бо тепер він вже не проповідує боротьби українців проти великоросів, а спілку на базі національної групової системи і рівноправности. Тепер вже Драгоманов не нігіліст, відкидає всякі замахи і повстання, а проповідує державний соціялізм в інтересі українців (в оригіналі рутенців — М. А.), щоб таким чином звільнитися від російських і польських великих землевласників і передати владу в руки народу, отже українських мас. Поляки і великороси уважають Драгоманова ультрасоціялістом, однак російська поліція вміє його краще оцінити . . . » Далі аґент виправдує Ф. Кістяковського, уважає будь-які зносини з Лавровим виключеними, хоч його зносини з львівською «Просвітою» йому видаються нормальними.

Виправдування ці були настільки явні, що записувач розмови, який, до речі, мав не надто чітке перо подав від себе таку примітку: «Українофільський напрямок не виключає зв'язків з анархістами і соціялістами, щоб їх використовувати як засіб до мети».

---

9 А. Маршинський, Поїздка в Галичину 1889 року. Календар-альманах «Дніпро», Львів 1924, стор. 82—101.

ДОДАТОК

Оригінальні документи[10]

1.

No 3787 Pr. 2679/81 I. B.[11]

„...Eine zweite Trennung fand in der Schweiz auch in einem anderen Socialistenlager statt. — Der bekannte Michael Dragomanow überging plötzlich aus der radikalen in die gemässigte Partei der russischen Flüchtlinge und gründete (sich)[12] unter dem Titel: „Wolnoje Slowo" (Freies Wort) sein eigenes Wochenblättchen, welches in ziemlich zahmen Worten verspricht, für die Einführung der Konstitution und Dezentralisation in Russland einsetzen zu wollen.

Überhaupt wenden sowohl polnische als auch russische Socialisten in Genf der Presse ein grösseres Augenmerk zu und überbieten sich förmlich in Herausgabe von socialistischen Druckwerken..."

Wien, am 24. August 1881.[13]

2.

2998/81 I. B.

Notiz.

„...Die Behauptung des Wiener Berichterstatters, dass Dragomanow plötzlich aus dem radikalen in das gemässigte Lager übergegangen sei, entspricht nicht den Tatsachen, denn diese Sinnesänderung hat sich sehr allmälig vollzogen, und war bereits vor Jahresfrist vollendet..."

Berlin, den 14. September 1881.

3.

3044/81 I. B.

An
Graf Kálnocky in *Petersburg*
12. Oktober 81

Vertraulich

Seit 8. August d. Jahres erscheint in Genf unter dem Titel „Wolnoje Slowo" (La parole libre) ein russisches Wochenblatt, über welches uns die... [13a] abschriftlich unverwahrte (?) Notiz zugekommen ist.

Ich habe derselben nur noch beizufügen, dass uns von anderer confidentiellen Seite versichert wird, dieses Blatt, an dessen Gründung[14] der bekannte,

---

[10] Щира подяка належить пані І. Судчак за переписання документів на машинці, а проф. д-рові І. Лисяк-Рудницькому за присилку копій останніх статтей про М. Драгоманова.

[11] Pr. (Polizei) Pr(äsidium), I. B. — Informations Büro des Ministeriums des Innern.

[12] sich пізніше перекреслено.

[13] Цю інформацію передано царському російському послові фон Убрілю.

[13a] Нерозбірливо написане слово.

[14] Іншою рукою перекреслено, а над рядком написано: «bei welchem auch».

dermalen in Genf sich aufhaltende B. Weselitzky[15] beteiligt,[16] werde vom Grafen Ignatiew patronisiert u(nd) habe die Aufgabe

die[17] Nihilisten durch zeitweilige Angriffe auf die russische Regierung zu täuschen und auf diese Weise hinter ihre Pläne zu kommen.

Dasselbe werde über Deutschland auf Schleichwegen nach Russland geschmuggelt, um den Schein der Unabhängigkeit und gemässigter Opposition zu wahren.

vorläufig die gegenwärtige russische Regierung zu verteidigen, später aber im Interesse der Balkan-Slaven zu wirken, und insbesondere der Autonomie Bosniens und der Herzegowina das Wort zu reden.

Indem ich Vorstehendes Euerer Excellenz zu ...[18] persönlicher Information mitzuteilen mich beehre, ...[18]

ad 3044/81 I. B.

Anarchistische Blätter

Notiz[19]

Die Tendenz und Bestimmung des seit 8. August in Genf erscheinenden russischen Wochenblattes Wolnoje Slowo (das freie Wort) ist, trotzdem bereits schon 7 Nummern erschienen sind, ziemlich enigmatisch. In dem Programmartikel der 1. Nummer wurde das Unternehmen damit motiviert, dass das „freie Wort" überhaupt unter den gegenwärtigen Censurverhältnissen im Ausland selbst eine Unmöglichkeit sei. Das büreaukratische Regime habe Aussland in die kläglichste Lage versetzt[20] und selbst die grossen Reformen hätten durch die büreaukratische Anwendung dem Reiche mehr Unheil als Nutzen gebracht. Um über die Quellen des Übels sich offen aussprechen zu können, hätten nun einige Patrioten diesen Weg gewählt. Ihr Ideal sei die Freiheit des Individuums und eine bessere Verwaltung durch Anerkennung der nationalen Rechte der grossen Völkerstämme Russlands, welche durch die Zemstwo's ihre Wünsche kundgeben sollen. Nur so sei die Entfremdung, welche zwischen der Regierungsgewalt und der Gesellschaft eingetreten, zu bannen. Welche Mittel angewendet werden sollen, um dieses Ziel zu erreichen, darüber schwieg der Programmartikel.

Aus dem Ton der folgenden Nummern konnte man nur entnehmen, dass das neue Organ eben so gegen die Willkürherrschaft front macht, wie gegen die beiden extremen Parteien: die nihilistischen Terroristen und die Moskauer Reaktionäre. Dass[21] es mit den Nihilisten nichts gemein hat, gab W.(olnoje) Sl.(owo) besonders in der 4. Nummer zu erkennen, wo es der Aktionspartei

---

15 Над рядком встановлено: Bozidar(ov)ic; «ов» нами взято в дужки. Божідаріч.

16 В оригіналі згідно з тодішнім правописом: betheiligt, далі перекреслено «sein soll».

17 Далі перекреслено: russischen.

18 Слово не можна відчитати.

19 Написано олівцем, а збоку подано: Graf Kálnocky, a Anarchistische Blätter перекреслено.

20 Спершу було gebracht, однак потім перекреслено і подано як в тексті.

21 Відсіля аж до кінця параграфу пізніше перекреслено.

zu bedenken gab, dass die öffentliche Meinung in der Schweiz selbst, die Ausweisung Krapotkins gebilligt hat.

Erst in der sechsten Woche seines Bestehens, u. zw. der 6. Nummer glaubt sich das Blatt über seine Tendenz näher aussprechen zu müssen. Es hielt sich dazu bemächtigt durch die in verschiedenen Blättern gemachte Angabe, dass W. Sl. sich selbst auf seine Verbindungen mit den massgebenden Kreisen Petersburgs berufen habe. Das sei eine Lüge. Die Insinuation möge daher kommen, dass W. Sl. als Emigrantenorgan kein eigentliches Programm aufgestellt hat. Aber ein Programm mit Ratschlägen, wie es die herrschende Büreaukratie anfangen soll um das Reich zu regenerieren, wäre nach der Ansicht des Blattes eine ganz nutzlose Mühe gewesen; insofern aber dieses Ziel durch die Revolution angestrebt sei, darüber erklärt das Organ keine eigenen Ansichten zu haben. Durch eine künstlich erzeugte Revolution sei in Russland nichts zu erreichen. Dort wie überall gehöre den revolutionären Führern nicht das erste, sondern das letzte Wort. Vor allem müsse man trachten dahin zu wirken, dass das Volk in seiner Gesammtheit zur Erkenntniss seiner Rechte gelange und wenn dann eine Kundgebung des Gesammtwillens möglich geworden, sei Alles zu erreichen. Eine solche Kundgebung zu ermöglichen, sei eine Aufgabe des Blattes.

Die seltsamme Prätension, mittels dieses Genfer Wochenblättchens alle Stände Russlands zu einer geschlossenen Opposition gegen das herrschende System zu organisieren hat indess, dem ebenfalls in Genf erscheindenden russischen Blatte (Obschczeje djelo) „die gemeinsame Sache" Anlass gegeben, die Rolle, welche W. Slowo spielt, zu beargwöhnen. Dieser Angwohn spitzt sich in der Frage zu: wie das neue Blatt über den Grafen Ignatiew denke. Darauf gibt das[22] Organ eine ausweichende Antwort. Sie lautet: Insoferne es dem Frager sicher erwünscht wäre, zu hören, dass Graf Ign. ein „escroc" sei, so könne ihm W. Sl. schon deshalb nicht den Gefallen thun, wie es doch unmöglich sei, einen Staatsmann mit einem so ausgedehnten Wirkungskreise mit zwei Worten zu charakterisieren.

Nicht ohne Grund hatte das ältere Genfer Russenblatt die Frage gestellt, denn die wiederholten sympatischen Äusserungen über Grafen Ignatiew müssten jedem Leser des neuen Blattes auffallen.

4.

1668 I. B. ex 882
4 2046
Ministerium d. Innern M. I.

2 Einsichtsstücke

2 Berichte der Prager Statthalterei ddto 9. April, 1. J. pr. No. 2780 & 2830 wonach dem dortigen Polizeidirektor seitens der k. k. Postbehörde ein im Postwege unter der Adresse der Redaction der Zeitschrift „Budoucnost" eingelangtes Exemplar der Nummar 30 ferners (! M. A.) 6 Exemplare der unter der Adresse der Redactionen der „Politik", „Národni Listy",[23] „Osvěta", „Pokrok", „Dalibor" und „Budoucnost" eingelangten No. 31 vom 18. März des Bulletin

---

[22] Нерозбірливе слово (мабуть interpellirte).

[23] В оригіналі помилково «Narodnidny listy». Додаткових знаків чеської абетки в оригіналі немає (знаків довшення і м'якшення).

du Journal russe „Volnoie Slovo" (La Parole Libre) in Genf erscheinend, zugekommen sind.

No 30 bespricht im Leitartikel die Unfähigkeit der russischen Regierung die wichtigen Tagesfragen zu lösen.

Der Artikel *„Das Endziel des Dreikaiserbundes"* sucht die Unmöglichkeit für Oesterreich u. Russland ihre Oberherrschaft auf der Balkanhalbinsel anders als durch milit. Occupation zu befestigen u. die hieraus resultierende Abhängigkeit der beiden genannten Reiche von ihrem 3-ten Verbündeten zu beweisen u. darzutun, dass die auf Gemeinschaft des Glaubens u. der Abstammung gegründete Bande der Balkanvölker zu Russland künftig als Grundlage eines Bundes der Völker der Balkanhalbinsel mit jenen der Ebene West-Europas dienen werden.

Der Artikel *„Der Germanismus im Orient und der Moskovitismus im Occident"* von Dragomanow behandelt den Drang der germanischen Race nach Osten u. die Pläne einer polit(ischen) Verbind(un)g Central-Europas unter der Hegemonie Preussens(,) welche Verbindung ein an 4 Meere grenzendes Deutschland schaffen soll, während die deutschen Sozialisten die Wiederherstellung Polens u. die Zertrümmerung Russlands im Schilde führen...

In dem Artikel *„Der Aufruhr in Galizien"* spricht D(ragomanow)[24] von der durch Hausner konstatierten Thatsache, dass die ruthenischen Bauern in Galizien mit den polnischen Bauern in guter Freundschaft leben, dagegen dem Herrn u. dem polnischen Staate feindselig gesinnt sind, woraus der Verfasser deduciert, dass es Pflicht der Volksfreunde in Galizien wäre, die Nationalität u. Religion aus dem beschränkten Kreise auszuschliessen, sich auf internationalen u. rationalistischen Standpunkt zu stellen, u. die oekonomische Propaganda unter den Ruthenen, wie unter den polnischen Bauern zu beginnen...

Wien, 20. April 882

5.

Zl 2170 — 1986 I. B. 82
Pr: — 4

Gegen den russischen Publicisten Michael Dragomanow, welcher sich rückhaltlos der revolutionären Partei angeschlossen hatte, jedoch in letzterer Zeit durch seine Artikel im „Volnoje Slovo" bei der russischen Emigration in Genf den Verdacht erregte, dass er nunmehr im Solde der russischen Regierung stehe, hat ein Nihilist Namens Tscherkiessow eine Broschüre unter dem Titel: „Dragomanow de Hadiatch im Kampfe mit den russischen Socialisten" veröffentlicht, in welcher Dragomanow als Verleumder, Fälscher und Verräther hingestellt wird.

Wien, am 13. Mai 1882.

6.

Nr. 345 I. B. 1883 — 5 A. E. dem löbl(ichen) Dep.(artement) 5(?) z(ur) g(efälligen)
4 — 2 — E(insicht) r 9/2 Ges(ehen?) Falke

Einsichtsstück des k. k. Ministeriums des Innern, benützt für den a. u. Vortrag vom 31/1 883 Nr. 586/MI Tagesrapport des k. k. Polizeidirectors in Lem-

[24] D досить ясно, хоч можливе недбало написане V(erfasser).

berg vom 27. Jänner d. J. Nr. 4, welchem u(nter) a(nderem) zu entnehmen ist:

Seit Neujahr erscheint das Genfer Socialisten-Blatt „Wolnoje Słowo" (:la parole libre:) zweimal im Monate unter der ausdrücklich angeführten Redaction des Professors Dragomanow, auf feinem Seidenpapier gedruckt und so zur leichteren Verbreitung geeignet.

In einem sub convert an den Verein „Matyca ruska" adressirten, im Wege des Zollamtes saisirten Exemplare der Nummer 52 dieser Druckschrift befindet sich u. a. ein „Pisma iz Awstryjskoj Ukrainy" (Briefe aus der österreichischen Ukraine) betitelter Artikel.

Nach einer seit jeher hartnäckig verfochtenen Ansicht Dragomanows bilden Ostgalizien, die nördliche Bukovina und die angränzenden Südabhänge der Karpathen als österreichische Ukraine einen integrierenden Teil der russischen Ukraine.

Das Band zwischen beiden politisch getrennten Landsteilen werde immer enger geknüpft nach Einführung der Landesautonomie in Russland werden sich die Wechselbeziehungen zwischen ihnen noch inniger gestalten und auch eine politische Vereinigung der beiden Landesteile sei in der Zukunft nicht unwahrscheinlich.

Dragomanow stellt eine Reihe von Corresspondenzen aus der österreichischen Ukraine in Aussicht. Die erste, obenerwähnte, welche „M-on" (Miron) gezeichnet ist, dürfte von dem im Drohobyczer Bezirke in Galizien ansässigen Agrar-Socialisten Iwan Franko stammen.[25]

In dieser Correspondenz wird versichert, das ruthenische Volk sei durchaus nicht jene träge, gedankenlose Masse, als welche sie von der polnischen und ruthenischen Intelligenz geschildert wird — es könne sich nur für die gegenwärtigen Ideale der Landesintelligenz nicht begeistern.

Die ruthenischen Bauern hätten sei jeher ihre eigenen socialen und agraren Ideale gehabt, daher ihre langjährigen Streitigkeiten mit den Gutsherren, die oft zu blutigen Auflehnungen gegen die Staatsgewalt führten, ihre charakteristische Processucht, ihre eigenartigen Begriffe bezüglich der Gemeinde-Autonomie.

Weil diesen Bestrebungen der ruthenischen Bauern zu wenig Rechnung getragen worden sei, seien die mit der jetzigen Staats- und Landes- Verfassung so unzufrieden.

Der Bauer, obwohl de jure frei, sei de facto ohnmächtig und der allgemeinen Ausnützung preisgegeben.

Die österreichisch-russischen Kriegsgerüchte hätten bei den ruthen.(ischen) Bauern die alten Hoffnungen auf den Einzug des „Moskal" (Russen) und die Einführung sozialer und agrarer[26] Reformen wiedergeweckt. Am Siege Russlands hätten sie nie gezweifelt. Ruthen.(ische) Bauern sollen nach der Angabe des Correspondenten geäussert haben: „Wo kann unser Kaiser den Russen bewältigen? Sollte es jedoch dazu kommen, so würden nicht nur die Soldaten aus unserem Volke, sondern auch alle unsere Gemeinden zum Moskal übergehen. Wo gebe es den Esel, der mit dem Deutschen zusammenhielte. Der Deutsche sitzt sich bequem in Wien, auf gutem Fusse mit den Reichen, und zieht vom Volke das letzte heraus. Er hat uns in die Hände der Juden und

---

25 В архіві перемішані сторінки. Ми реставруємо первісний порядок.

26 В оригіналі помилково argrarer. Взагалі помилки в тексті і незручний переклад підказує, що або писав це не німець, або мало інтеліґентний урядовець, який хотів бути дуже точним у перекладі.

der Reichen und der Beamten ausgeliefert, und selbst kümmert er sich gar nicht um das Volk".

Im Volke werde ein Lied gesungen:

„O! Kaiser, Kaiserchen, was bist du für ein Taugenichts, nimmst Leute, nimmst Geld und man weiss nicht wofür!"

Der Polizeidirector in Lemberg hat wegen Erwirkung des gerichtlichen Verbotes dieser Druckschrift das nötige eingeleitet.

Indorsat

Auszug aus einem dem Herrn k. u. k. Batschafter in St. Petersburg zur gefälligen Kenntnisnahme.
Wien, am 9. Februar 1883.
Vom k. u. k. Ministerium des Äusseren das Communicat vidirt im Wege der Pressleitung zurück.

7.

No. 662 I. B. 883
4

Ausschnitt

aus dem Abendblatt des „N.(euen) Wr. *Tagblatt*" vom 10. März 1883, betreffend russische Nihilistenzeitungen in Genf, u. z.
„Wolnoje Slovo"
„Prawda"
„Swoboda" und die dabei betheiligten russ.(ischen) Schriftsteller:
Maltschinski — angeblich russ.(ischer) Geheim-Agent;
I. Klimoff dto. dto.
Basaroff,
Wassilij Sidorackij,
W. Schukowskij,
Fürst Tscherkesoff,
Michael Dragomanoff,
Axelrod.

Die kaiserlich privileg. nihinistische Presse.
(Original-Korrespondenz des „N. W. Abendblatt")

Genf, 7. März 1883.

Der schlaue Graf Ignatieff ist, während derselbe russischer Minister des Innern gewesen, auf die ebenso pfiffige als originelle Idee gekommen, durch seine eigenen Beamten im Auslande nihilistische Blätter zu gründen und dieselben durch Staatsgelder zu subventionieren. So gründete er durch einen gewissen Maltschinskij im Jahre 1881 in Genf das nihilistische Journal „Wolnoje Slowo" („Freies Wort"), für welches bald der bekannte Kiewer Ex-Professor Michael Dragomanoff als Hauptredakteur, ferner die Nihilisten Wassilij Sidorazkij, W. Schukowskij, Axelrod u. A. als Mitarbeiter gewonnen wurden. Bald aber wurde betreffs Maltschinskij von dem nihilistischen Publizisten Fürst Tscherkesoff, mit Hilfe von Dokumenten, welche von den Genfer Nihi-

listen bei Maltschinskij entdeckt und — genommen wurden, konstatirt, dass Letzterer ein Beamter der russischen geheimen Polizei sei und das Blatt in Genf mit Hilfe der russischen Regierung gegründet habe und herausgebe.

Die Entdeckung drohte mit einem grossen Skandal für die russische Regierung und mehrere hochgestellte russische Persönlichkeiten zu endigen; der entlarvte Spion Maltschinskij bat aber händeringend um — Verzeihung und Stillschweigen und offerierte dafür den Genfer Nihilisten, das ganze von der russischen Regierung behufs Herausgabe des „Wolnoje Slowo" anvertraute Kapital... Die praktischen Nihilisten gingen auf den Vorschlag des Spions ein, nahmen demselben einige Tausende von Rubeln ab, gaben ihm einen Theil seiner Dokumente zurück, und als Zuwage einen Fusstritt und liessen ihn dann laufen. Seit jener Zeit erscheint das „Wolnoje Slowo" unter der Redaktion und als Eigenthum des Herrn Michael Dragomanoff in Genf in derselben Form wie früher, jedoch anstatt vier-, nur zweimal monatlich. Die Nihilisten sind eben praktisch und müssen mit dem Geld sparsamer sein, als es Graf Ignatieff gewesen.

Indessen wurde auch Graf Ignatieff von dem gleichen Schicksal, wie sein Günstling und kaiserlich privilegirter Presskosak Maltschinskij ereilt: er bekam nämlich gleich diesem vom Kaiser Alexander III. einen Abschied und ging. An seine Stelle kam Graf Tolstoi und auch dieser griff merkwürdigerweise zu demselben Mittel behufs Ausspionirung der im Ausland lebenden Nilihisten-Chefs, wie sein Vorgänger. Er entsandte nach Genf einen gewissen Klimoff und liess denselben ein neues privilegirtes nihilistisches Blatt „Prawda" („Wahrheit") gründen.

In diesem seinem Blatte übertraf Klimoff in Bezug auf die Entwicklung der terroristischen Ideen das Organ der Terroristen, die „Narodnaja Wolja" (Volkswille), selbst und verstieg sich in diesem seinen „nihilistischen" Eifer zu dem krassesten Blöd- und Wahnsinn. Das fiel natürlich den nicht so leichtgläubigen Genfer Nihilisten auf und dieselben begannen neuerdings nach der Identität der Persönlichkeit, welche sich Klimoff nannte und so schreckliche terroristische Prinzipien predigte, zu forschen und bald brachten sie heraus, dass Pane Klimoff ein ehemaliger Beamter der ehemaligen — geheimen Kanzlei des Kaisers, oder der sogenannten dritten Abtheilung, und gegenwärtig ein Mitglied der russischen geheimen Kanzlei sei... das gab man auch dem famosen „Redakteur" Klimoff nebst einem kleinen memento zu verstehen, und der tapfere russische Polizeispion bekam vor dem nihilistischen Wink einen solchen Respekt, dass er sofort an der Spitze der 20. Nummer seines Blattes vom 13. Februar 1883 folgende Kundmachung mit fetten Lettern drucken liess: „Die Herausgabe des Blattes „Prawda" hört für immer (nawsegda) auf. Verantwortlicher Redakteur I. Klimoff", und von Genf auf und davonlief.

Da dieser famose kaiserliche Nihilist die Sache, welche ihm von seiner Regierung anvertraut wurde, nicht so mir nichts, dir nichts aufgeben konnte oder durfte, so übergab er den noch nicht verausgabten Theil der ihm von der Regierung des Grafen Tolstoj anvertrauten Gelder einem eigens aus Petersburg geschickten dritten Individuum mit dem falschen Namen Basaroff, welcher ankündigt, dass er demnächst in Genf eine politische russische Zeitschrift, „Swoboda" („Freiheit") herausgeben werde, welche die soziale Revolution in Russland propagiren soll. Man will nur das Erscheinen der ersten Nummer der „Swoboda" abwarten,[27] dann soll dem Herrn Basaroff tüchtig

---

[27] Від цього слова починаючи до кінця переписано рукою. Очевидно тих пару рядків було в іншій колонці газети.

unter die Nase gerieben werden, wess Geisteskind er sei. Mit solchen Mitteln also will die russische Regierung den Nihilismus ausrotten.

Zu reponiren. Am 11. März 1883.

8.

Z. 2171/Pr. pr. 30/4 83 1112 I. B.
4

Nach vertraulichen Mitteilungen hat sich der bekannte russische Revolutionär Dragomanow Freunden gegenüber geäussert, dass er von der „Volnoie Slovo" nur mehr eine Nummer erscheinen lassen wird, worauf diese Zeitschrift eingeht.

Als Grund hiefür wird angegeben, dass Dragomanow seit langer Zeit das ihm für die Herausgabe der Revue versprochene Geld nicht erhalten habe und es dürfte sohin die „Ziemskii Soiuz"[28] ihre Verpflichtungen nicht mehr einhalten.

Wien, den 28. April 1883.

9.

No. 1620 I. B. 883.
4

Aus einem Berichte des Lüb: 176.

Notiz.

Nach Mitteilungen aus Flüchtlingskreisen in der Schweiz befindet sich die Gruppe der „Narodnaja wolja" in vollster Fehde mit der Gruppe des „Wolnoje slowo". Der Grund hievon wäre ein Artikel des Lawrow, welcher im „Kalender der Narodnaja wolja" — Genf, 1883. — erschienen ist und durch den sich der Chef-Redakteur des „Wolnoje slowo", Michael Dragomanow verletzt gefunden hat, welcher bekanntlich kleinrussischen Tendenzen huldigt. In einer der letzten Nummern seines Blattes hat er dem Lawrow mit einem heftigen Artikel geantwortet und darin insbesondere seinen beständigen Gesinnungswechsel vorgeworfen. Lawrow ist nämlich ein Anhänger der Terroristen-Gruppe geworden.

Eine Copie dieser Notiz ist dem Herrn kais. russ. Consul, Collegienrath, etc. etc. Constantin von Goubastoff b.m zu übersenden.

Am 21. Juni 1883.

10.

an No. 651 I. B. 84. Copie
4

Notiz[29]

An der Spitze der kleinrussischen Emigration in der Schweiz steht der bekannte, gewesene Kiewer Univ. Professor Dragomanow.

[28] В ориґіналі ясно написано «Socuz». Очевидно, в ориґіналі не було точки над і, або ж переписувач її недоглянув.

[29] Цього таємного листа з Чернівець, мали передати ц. к. прем'єр-міністрові як керівникові міністерства внутрішніх справ і угорському прем'єр-міністрові. Лист писаний 15 березня 1884.

Er ist ein überspannter Kopf, ist bald Socialist, bald Nihilist, bald Anarchist und wechselt diesbezüglich oft seine Ansichten. In seiner Umgebung befinden sich mehrere ausgewiesene Hochschüler aus Kiew. Der Verkehr mit Russland wird durch die russ. Studenten der schweizerischen und deutschen Hochschulen unterhalten, welche ihn oft besuchen und nöthigenfalls nach Russland reisen.

Aus Galizien stehen mit ihm in Verbindung Pawlik, dessen Schwester Anna eine sehr eifrige Nihilistin, Franko und Belej aus Lemberg und Mandyczewski aus Stanislau, ausserdem viele Präparandisten und Mediziner aus Krakau. — Dragomanow bezieht aus London jährlich 10.000 Rubel. In neuerer Zeit ist er weniger radikal, als vor 3-4 Jahren. In der Umgebung Dragomanow's befinden sich noch ein gewesener Gymnasialsupplent aus Galizien und 2 entlassene Volksschullehrer (deren Namen mir nicht bekannt sind), welche öfters längere Zeit sich in Galizien auch aufhalten.

11.

Nr. 1373 I. B. 1884
4

Vom k.k. Ministerium des Innern zur Einsicht mitgeteilter Bericht des k.k. Statthalters in Lemberg über die angeblichen Connectionen Dragomanow's mit den galizischen Socialisten.

Das Einsichtsstück ist nach erfolgter Vidirung unter Rückbehaltung einer Abschrift des Statthaltereiberichtes und der dem Acte beiliegenden Bemerkung des k. k. Polizeipräsidenten dem k.k. Min. d. Innern zurückzustellen.

Wien, am 10. Juni 1884.

Dragomanow verdient im Auge behalten zu werden. Er war Vollblutruthene, Gegner der Grossrussen. In der letzten Zeit erkennt er, dass die Ruthenen allein in Folge des poln. u. russ. Druckes recht wenig Hoffnung in die Zukunft haben und dass sie als eigener Volksstamm sich an die Grossrussen anschliessen müssen unter Wahrung ihrer Eigenheit.

12.

ad 1373 I. B.
4

Bericht des k.k. Statthalters in Lemberg an das k.k. Ministerium des Innern, ddto: 4. Mai 1884, No. 3746 Pr.[30]

Bezugnehmend auf den hohen Erlass vom 20. März 1884 Zl. 1347/M.I. gebe ich mir die Ehre über die angeblichen Connexionen Dragomanows mit den hierländigen Socialisten Nachstehendes zu berichten. Laut Berichtes des k.k. Polizeidirectors in Lemberg vom 29. April 1884 Zl. 22/p.o. unterhält ausser Michael Pawlik in Lemberg, welcher längere Zeit in Genf weilte, sowie Ostap Terlecki in Wien keiner der galizischen Ruthenen einen beständigen Verkehr mit Dragomanow. Franko korrespondirt mit ihm selten u. zwar lediglich in

[30] Документ, на який написана ця відповідь не зберігся, однак він відноситься до обвинувачень, які надійшли з Чернівець 15 березня 1884 року (наш документ 10).

literarischer Beziehung; was hingegen Belej anbelangt so hat derselbe bereits seit 2 Jahren alle Beziehungen zu Dragomanow abgebrochen.

Nach der weiteren Mitteilung des Pol.-Direktors in Lemberg erhielt Dragomanow die Mittel zur Herausgabe der „Hromada" (Gemeinde) u. des „Wolnoje Slowo" (freies Wort) von seinen Gesinnungsgenossen in Russland, welche Mittel jedoch seit einem halben Jahre immer spärlicher einfliessen, so dass D. derzeit vorwiegend von den Einkünften seiner literarischen Arbeiten sein Leben fristet. Er schreibt zum Teile für französische Blätter, zum Teile aber für die russischen, als „Wiestnik Jewropy" und „Kijowska Starina" unter dem Zeichen M. To. Seine in Kiew ansässige Schwester ist Mitarbeiterin der in Lemberg erscheinenden ruthenischen Blätter „Zoria" und „Dilo" u. schreibt unter dem Pseudonym „Olena Pczilka".

Anna Pawlik, leibliche Schwester des Michael Pawlik, welcher sich dermal hierselbst mit literarischen Arbeiten abgibt, wohnt seit einem Jahr in Kolomea und es ist die Vermuthung nicht ausgeschlossen, dass sie durch Vermittlung ihres Bruders mit der sozial-revolutionären Partei und mit Dragomanow Fühlung hat u. von dieser Partei für die von Zeit zu Zeit eingesendeten literarischen Arbeiten die Subsistenzmittel erhält, indem ihre angebliche eigentliche Erwerbsquelle als Nähterin ihr diese Mittel nicht beschaffen könnte. Der absolvierte Rechtshörer Johann Mandyczewski aus Stanislau, Sohn des Kornel Mandyczewski, gr. kt. Pfarrers in Nadwórna u. Landtagsabgeordneten, wurde mit dem Erkentnisse des Lemberger k.k. Landesgerichtes in Strafsachen vom 21. Jänner 1878 Zl. 14.441 wegen Vergehens ex §§ 285 und 287 zu einer einmonatlichen Arreststrafe verurteil, welche er auch abgebüsst hat. Er ist jetzt Advokaturskandidat und Vertheidiger in Strafsachen, verweilt seit mehreren Jahren in Stanislau, wo selbst sein Verhalten in moralischer und staatsbürgerlicher Beziehung bis jetzt keinen Anlass zu misliebigen Wahrnehmungen geboten hat. Was die angeblichen Verbindungen Dragomanows mit den Präparandisten und Medizinern aus Krakau anbetrifft, so konnte diesbezüglich nach dem Berichte des k.k. Polizei-Direktors in Krakau vom 18. April 1884 Zl. 195/pr. ungeachtet der eindringlichsten Nachforschungen Nichts Positives erhoben werden.

Die bisherigen Wahrnehmungen und die in Krakau durchgeführten Strafprozesse gegen die Sozialrevolutionäre haben jedoch zur Evidenz dargethan, dass Dragomanow seine agitatorische Thätigkeit auf West-Galizien nicht ausgedehnt hat. Die Namen des gewesenen Gymnasial-Supplenten aus Galizien, sowie zweier entlassener Vokksschullehrer, deren in der Beilage des bezogenen Erlasses Erwähnung geschieht und welche in der Umgebung D.'s sich befinden und hierlands öfters längere Zeit aufhalten sollen, konnten bis jetzt nicht erhoben werden. Laut zitirten Berichtes des Krakauer Polizeidirektors dürfte einer von diesen Lehrern Josef Kokurewicz sein. Derselbe ist zu Koropicz[31] in Galizien im Jahre 1853 geboren, gr. kt. war Volksschullehrer in Neumarkt und stand in strafgerichtlicher Untersuchung als Mitschuldiger in dem Krakauer Strafprozesse des Ludwig Waryński. Nach Einstellung dieser Untersuchung wurde derselbe im Juli 1879 auf freien Fuss gesetzt u. nach Neumarkt dirigirt, woselbst er jedoch nicht eingetroffen u. seither aus Galizien verschwunden ist.

Ausser dem Letztgenannten verweilt in der Schweiz und namentlich in Genf Adam Dabrowski, gewesener Schüler der Krakauer Lehrerbildungsanstalt hernach Schlossergeselle gleichfalls bekannt aus dem Krakauer Prozesse gegen

[31] Можливо, Koropuz.

Ludwig Waryński u. Genossen. Dabrowski wurde zum Militär assentirt, ist jedoch am 7. März 1883 desertirt u. steht in Genf in Verbindung mit Witold Piekarski, dem Redakteur der revolutionären Zeitschrift „Przedswit".

Bemerkung des k.k. Polizei-Präsidenten in Wien, ddo. 30. Mai 1884.

Gesehen, mit dem ergeb. Beifügen, dass Ostap (Eustach) Terlecki, welcher gegenwärtig im IX. Bezirke, Mariannengasse No. 18 wohnt, entsprechend überwacht und gegen denselben gegebenen Falles das gesetzliche Amt gehandelt werden wird.

13.

Wien, den 27. VIII. 889.[32]

2628 I. B. 1889
4

Conf.(ident) B....[33]

vorgetragen
Strengvertraulich

der selbst aus Kijew gebürtig ist, behauptet, den in Galizien als russ. Sozialist verhafteten *Theodor Kistiakowski* persönlich gekannt zu haben. Er ist der jüngere Bruder des Kunstlehrers an der Kijewer Universität Kistiakowski — u. war während seiner Studienzeit als ein enthusiastischer Anhänger des Professors *Dragomanow* bekannt, als dieser sich noch als Ultra-Ukrainer und als Feind Russlands gerirte(?). Dragomanow gab dazumals(?) ukrainische Lieder heraus im Geschmacke Scheftschenkos, und gerieth mit der russ. Polizei in ein derartiges Zerwürfnis, dass er aus Kieff nach Österreich flüchten musste. Er hatte sich in Lemberg aufgehalten, wurde aber sowohl von den Polen, als auch den russ.(isch) gesinnten Ruthenen angefeindet, begab sich nach Genf, von wo er mit *Lawrow* eine Schwenkung ins nihilistische Lager machte, dabei aber immer sein Ukrainerthum im Gegensatze zum Grossrussenthum vertheidigte. — Später ging es ihm jedoch schlecht, und er paktirte mit der russ. Regierung und zwar durch den Botschafter Nowikoff. Dieser selbst habe ihm, dem Konfedenten gesagt, dass Dragomanow jetzt eine Pension von 6000 Rub. jährlich beziehe — und dies machte sich in seiner polit. Geltung sofort bemerkbar; denn jetzt predigt er nicht mehr den Kampf der Ukrainer gegen das Grossrussenthum, sondern eine Union — auf Grund eines nationellen Gruppensystems — und der Gleichberechtigung. Jetzt ist Dragomanow nicht mehr Nihilist, weist jedes Attentat und jeden Aufstand zurück, dafür predigt er den Staatssozialismus, und zwar im Interesse der Ruthenen, um sie auf diese Art von den russischen und polnischen Grossgrundbesitzern unabhängig zu machen, und die politische Gewalt in die Hände des Volkes, sonach der ruthenischen

[32] Документ з багато пізнішого часу і відноситься до іншої справи, однак має посереднє значення і до видавництва «Вільного Слова», а тому ми наводимо його в цілості. Свого часу д-р П. Кашинський дав частину цього документу в досить вільному перекладі українською мовою. Пор. прим. 5.

[33] Можливо, що L. Взагалі документ писано на скору руку записуючи говорене, а тому читання документу натрапляє на труднощі.

Masse gelangen zu lassen. — Bei den Polen und auch den Grossrussen gilt Dragomanow als Utrasozialist; die russ. Polizei weisst ihn jedoch besser zu schätzen.

Wenn nun Briefe Dragomanows bei Kistiakowski gefunden wurden, so gibt dies wohl Anlass, diesen ob sozialistischer Verbindungen zu beschuldigen — allein damit ist noch kein Beweiss hergestellt, dass Kistiakowski wirklich Anarchist sei, und mit Dragomanow an einem Strange ziehe. Er dürfte wie früher Altukrainer sein. Die Ukrainer haben keinen Adel, sie sind durchgehends Demokraten — und als solche sind sie neben ihrer Nationalrichtung Feinde der herrschenden Grossrussen und zugleich der polnischen Grundherren. Für Russland dürfte Kistiakowski, soweit Confident ihn kennen gelernt habe — kaum anbieten Ein Agent der rus. Panslavisten könne er nicht sein. Er wird auch keine Kenntnis darüber haben ob Dragomanow jetzt 6000 Rub. von der russ. Regierung bezieht. Die Briefe Lawrows dürften mehr Beachtung verdienen. Dieser ist Nihilist und predigt den Terrorismus. Er ist Feind jeder staatlichen Ordnung ohne Rücksicht. ob *in* oder ausserhalb Russlands. Eine direkte Verbindung Kistiakowski's mit Lawroff, würde mir beinahe unerklärlich sein, meinte der Confident, denn dies wäre vollständiges Aufgeben der ukrainischen Nationalität.

Der Verein „Proswita" in Galizien ist aber von den Jungruthenen, welche gegen die Polen und die Russen sind, gegründet worden, und deshalb eine Beziehung Kistiakowski's zu dem Verein „Proswita" ganz natürlich, um so unbegreiflicher die Verbindung mit Lawrow.

Anmerkung

Die reine(?) ukrainefile Richtung würde die Verbindung mit Anarchisten und Sozialisten, um sie als Mittel für den Zweck zu verwenden, nicht ausschliessen.[34]

---

[34] Примітка написана тою самою рукою, як і запис розповіді конфідента.

15-річчя Українського Історика

Олександер Оглоблин

ЗАВДАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ НА ЕМІҐРАЦІЇ*

Проблема завдань української історіографії на еміґрації — це насамперед проблема о б о в ' я з к у її щодо української історичної науки взагалі й української історіографії на батьківщині зокрема. Бо ж українська еміґраційна історіографія — це невід'ємна частина цілої української історіографії, головний осередок якої, з природи речей, може бути лише в Україні. Хочемо ми того, чи не хочемо — байдуже, чи тут, на еміґрації, чи там, на батьківщині, — українська історична наука — одна і єдина, а українські історики, якщо вони справді українські історики, — тут і там брати по науці. Це елементарна істина, яку, проте, нерідко забувається.

Значно складніше питання про відношення між українською історіографією по цьому й тому боці греблі, політичної та ідеологічної, яка ділить українського історика на еміґрації та в Україні. Залишаємо по боці існування «залізної куртини» з усіма її консеквенціями, зокрема в науковій царині. Головне питання: чи еміґраційна т. зв. вільна українська історіографія це антитеза української совєтської історіографії, ідеологічний і науковий напрямок якої вона мусіла б поборювати? Чи може це свого роду додаток до неї, доповнення, продовження, але разом з тим і виправлення тої історичної науки, яка в сучасних політичних умовинах позбавлена можливости вільно розвиватися, отже гідно репрезентувати українську історіографію перед світовою наукою, а передусім перед власною батьківщиною і власним народом.[1]

Щоб дати властиву відповідь на це питання, треба насамперед усвідомити собі, що еміґрація, доки вона залишається національною спільнотою, а не розчиняється в чужонаціональному світі, є і мусить бути органічною частиною своєї батьківщини, того національного організму, в якому вона виросла й з якого вийшла на чужину. Це немов би вітка одного великого дерева, перекинута через паркан, що ділить дві сумежні садиби. Отже українська еміґраційна історіографія — це лише галузь єдиної великої української історіографії, законний спадкоємець її кращих традицій і співтворець її дальшого розвитку. Її, цю

---

* Від Редакції: З нагоди 15-ліття «Українського історика» передруковуємо статтю проф. Олександра Оглоблина «Завдання української історіографії на еміґрації», яка появилася у першому числі У.І. за 1963 р., стор. 1—4. Рівночасно містимо теперішній коментар до даної статті шан. автора п. н. «З перспективи 15-и років».

[1] Див. нашу працю *«Думки про сучасну українську совєтську історіографію»*. Нью-Йорк, 1963.

галузку, можна відломати чи відрубати від рідного дерева, але ні сама вона, ні її дерево цього зробити не може. Звідси ясно, що обов'язком і завданням української вільної історіографії не є змагання з советською українською історіографією, ні поборювання її, чи полемізування з нею, тим паче не заміна її.

Чи значить це однак, що українська наука на еміґрації мусить бути лише додатком до історичної науки в Україні, цілком залежним од неї та її розвитку?

Звичайно, ні. Не кажучи вже про те, що еміґраційна історична наука, природно, мусить мати щільний контакт із світовою історичною наукою, контакт значно більший і чинніший (маємо на увазі вплив тої науки на еміґрацію), ніж той, що його може (надто за сучасних політичних умовин) мати вітчизняна історіографія, еміґраційна наука має своє власне коло проблем і джерел, пов'язаних з її перебуванням на чужині. Вона мусить цікавитися й відгукатися на багато питань, які просто не існують абож не мають актуального значення для історичної науки на батьківщині. Вона може існувати і мусить використовувати важливі історичні джерела (зокрема архівні) неприступні або малоприступні історикові на батьківщині. Нарешті, вона мусить репрезентувати свою національну історіографію закордоном, на форумі світової науки. У процесі цього, мовляв, самостійного існування і розвитку еміґраційної історичної науки, протягом вже довгих десятиліть, творяться свої осередки, зв'язки, традиції, ростуть нові покоління істориків, які виховалися на еміґрації, а іноді і народилися тут, ніколи не бачивши своєї української батьківщини й не знаючи іноді як слід її культурних і наукових традицій.

Та все ж таки українська наука на еміґрації передусім мусить бути доповненням і продовженням, а подекуди й поширенням і виправленням наукової діяльности в Україні. Залежно від того, як вона там проходить — чи ширше, вільніше, чи вужче і підневільно, як за останні десятиліття міняються й завдання української еміґраційної історіографії.

Отож, після II світової війни вона мала д в а е т а п и свого розвитку. Перший — це приблизно 1945—1953 роки, коли, в наслідок відомого паралічу української історичної науки на батьківщині, репрезентація української історіографії в світі фактично припала на долю еміґрації. Це було, звичайно, тимчасове явище, й коли після 1953 року (смерть Сталіна й Переяславські роковини) почалося нове піднесення історичної науки в Україні, яке триває вже близько десять років, еміґраційна історіографія мусіла обмежити сферу своєї діяльности й специфікувати свої цілі і завдання. Тепер вже можна і треба встановити, які перспективи має українська історична наука на еміґрації, й як вона може краще виконати свій обов'язок щодо вітчизняної історіографії й щодо світової науки.

Які ж завдання стоять нині перед українським істориком поза межами України? Можемо тут лише в загальних рисах подати кілька

думок, як postulata і desiderata для української еміґраційної історіографії.

Український історик на еміґрації конче мусить:

1. Охороняти і боронити права й честь української історичної думки й науки.

2. Зберігати кращі традиції української історіографії.

3. Тримати зв'язок зі світовою історичною наукою взагалі й зокрема у країнах свого поселення й наукової діяльности.

4. «Мобілізувати» якнайбільше закордонні джерела (зокрема архівні) та наукову літературу для дослідження історії України.

5. Творити нові наукові вартості — шляхом досліду (або критичного перегляду) найважливіших проблем історії України, приділюючи особливу вагу тим ділянкам і окремим питанням, які або неможливо вивчати в СССР, або їх там спотворює офіційна советська історіографія.

6. Допомагати українській советській історіографії, отже:

а) виступати рішуче, коли треба і як треба, проти офіційної советської схеми та визначених нею концепцій історії України;

б) об'єктивно і дружньо критикувати поодинокі праці українських советських істориків, маючи при тому зрозуміння для їх ситуації; їх недоліків та помилок, навіть їх фальсифікацій, подиктованих урядовим замовленням і наказом;

в) повною мірою оцінювати, відзначати безперечні наукові осяги українських советських істориків.

На фоні цих загальних postulata можемо висловити кілька спеціяльних desiderata. Зокрема завданням української еміґраційної історіографії має бути:

1. Збереження шляхом продовження дослідів української історичної науки 1920-их років (до советського погрому початку 1930-их рр), а почасти й пізнішого часу. Це зокрема стосується дослідження козацько-гетьманської доби й історії України 19-20 століття.

2. Синтетичні досліди історії України (по добах і проблемах) і підготовка до написання нової великої Історії України.

3. Монографічні досліди в царині історії України (зокрема історії Української Княжої і Гетьманської Держави, історії Української Держави 1917—1923 рр.), історії української культури, історії української церкви, історії української еміґрації — старої (18—19 ст. і нової (20 ст.) тощо.

4. Дослідження відносин, зв'язків і впливів (обопільних, звичайно) України й Заходу та Сходу.

5. Історіографічні студії (в найширшому обсязі, включно з монографічними дослідами над творчістю істориків минулого і сучасного).

6. Розроблення українських так званих допоміжних історичних дисциплін (генеалогії, геральдики, сфраґістики тощо).

7. Плянові, систематичні розшуки і досліди (реєстрування, описування й студіювання) джерельних матеріялів до історії України, що знаходяться в закордонних архівах (державних, громадських, церков-

них та приватних), рукописних збірках і, звичайно, в бібліотеках. При цьому треба звернути увагу також на українські еміґраційні архіви та збірки.

8. Наукова критика советських історичних концепцій і виправлення фальшів, фальсифікацій і звичайних помилок у працях советських істориків про Україну (зокрема в «Українській Радянській Енциклопедії»).

9. Наукова критика чужоземних концепцій про історію України.

Такі у головних рисах обов'язки й завдання українського історика на еміґрації на сучасному і найближчому історичному етапі.

Тільки так вільна українська історіографія може виконати свій обов'язок перед українською і світовою наукою — й українським народом.

З ПЕРСПЕКТИВИ 15 РОКІВ

15 літ пройшло з того часу, як писалися ці рядки, коли творилося Українське Історичне Товариство й «Український Історик» став його офіційним органом. Цей час, в умовах еміграції не малий, не був змарнований. 58 чисел журналу, низка окремих видань, активна участь УІТ у різних наукових конференціях, українських і американських (та канадійських) — ось наслідки роботи українських істориків поза межами Батьківщини, але з вічною думкою про неї в серці. Того ж 1963 року, аналізуючи советську українську історіографію й малюючи її невідрадний стан, ми все ж уважали, що «історична наука на Україні не вмерла».[1] Ми відкидали думку, що вільна українська історіографія — «це антитеза советської історіографії, ідеологічний і науковий напрям якої вона мусіла б поборювати». Ми думали, що «це свого роду додаток до неї, доповнення, продовження, але разом з тим, і виправлення тої історичної науки, яка в сучасних політичних умовинах СССР позбавлена можливости вільно розвиватися, отже гідно репрезентувати українську історіографію перед світовою наукою, а передусім власною Батьківщиною і власним народом. Так визначали ми мету УІ—УІТ і, в міру наших сил і спроможностей, виконували поставлені нами завдання.

Однак сталося не так, як гадалося. Ми не передбачали, що історична наука на Україні протягом цих 15 літ піде не шляхом нормальної праці й розвитку, а, навпаки, буде чимраз більше обмежувана й стиснювана, вихолощувана й фальшована, й нарешті заборонена. Ми знали, звичайно, що на шляху до української історичної правди будуть великі перешкоди, що славне минуле України буде нераз перекручене й паплюжене, що український советський історик буде позбавлений волі думки і слова. Та 15-літня дійсність перевершила найгірші наші побоювання. Не лише окремі теми й важливі проблеми відсувалися

---

[1] О. Оглоблин. *«Думки про сучасну українську советську історіографію»*. Нью-Йорк, 1963, стор. 80.

й скреслювалися з плянів наукових інституцій, а й цілі періоди історії України (фактично всі, аж до революції 1917 року) наглухо закривалися для українського дослідника, переходячи у монопольне володіння істориків російських. Монографічні дослідження, твори індивідуальної праці історика, майже повністю зникли. Їх заступили т. зв. колективні праці, чусто-густо низькопробної якости (як приміром «Історія міст і сіл УССР»), які тільки компромітують советську науку. Журнали («Український Історичний Журнал») і серійні наукові збірники скорочувалися або просто припинялися; заплановані і заповіджені до друку видання відкладалися ad calendas graecas.

Відомі і заслужені історики усувалися з редколегій видань, з наукових інституцій, з громадського життя. Один по одному, а іноді цілими групами (зокрема в 1972—73 рр.) відходили в небуття і забуття старші, більш досвідчені й кваліфіковані історики, уносячи з собою свій талант, здібності, знання, досвід, свою любов до рідної історії, не залишаючи по собі спадкоємців і наступників. Знову слабшала й переривалася нитка історичної традиції, звязок з попередньою ґенерацією, збіднювалася й вихолощувалася та ідейна й наукова спадщина, яку ця ґенерація залишила по собі, й яка мусіла бути передана майбутнім історіографічним поколінням. Наслідком цього руїнницького процесу, українська історична наука на Батьківщині перестала існувати. 40-мілійонова нація, зі своїм славним історичним минулим, засуджена, брутально й цинічно, на історичне небуття.

Але велика країна й великий народ не можуть не мати своєї історії. Й коли ні Київ, ні Львів, ні, кінець-кінцем, Москва не можуть виконати цього імперативного завдання, воно природньо, переходить на українську історіографію поза межами УССР і СССР. Так було в 1930-их рр., після Сталінського погрому української культури, коли українську історичну науку репрезентували Галичина і еміґрація. Так воно — й ще більше є тепер, коли єдиним азилем для української історичної науки лишилася **еміґрація й вільний світ.**

У світлі цього, 15-літня діяльність УІТ—УІ та її перспективи виглядають тепер інакше, ніж це було раніше. Хоч ми зробили ще небагато, але воно вже стало і буде ще більшим, бо воно тепер єдине.

Які ж завдання стоять перед УІТ—УІ на порозі нового 15-ліття? В основному ті ж самі, що були й на початку. Але питома вага й маштаб нашої праці значно збільшилися. Не доповнювати, не виправляти советську історіографію, — ні! Віднині нашим — українських істориків у вільному світі — головним завданням і обов'язком буде творити, підносячи на вищий щабель, українську історичну науку й гідно репрезентувати її перед широким і вільним світом. Бо ми, українські історики, пішли з України саме тому, що нам і нашій праці не стало місця там, де правдива історія України визнана непотрібним, небезпечним, а навіть шкідливим і ворожим ділом.

Вересень 1978 року. **Олександер Оглоблин**
Лудлов

Біографія

Ярослав Пастернак

МОЇ ЗУСТРІЧІ ЗІ СТАРОВИНОЮ

(Закінчення)

На терені с. *Комарова* (Станиславів, 1935) я розкопав тілопальну могилу невідомого ще тоді по північному боці Карпат типу і найшов у ній дві глиняні урни з перепаленими людськими кістками, що вказувало на патріярхальний суспільний лад — поховання чоловіка з жінкою. Біля урн було десять глиняних посудин, колись з харчами для покійників у дорогу на «той світ», що вказувало на визначне становище покійника в його племені та соціяльне розшарування на багатих і бідних. Проте металевий виряд цієї могили був вбогий, бо тільки в одній з посудин найшлося залізне кільце як хронологічна вказівка на гальштатську добу (800—500 до Хр.). З насипу могили власник поля виорав раніш бронзове кінське вудило, що вказує на вживання покійником коня — друга вказівка на його вище племінне становище. На іншій посудині була рита, ще до випалу, свастика-ломаний хрест, що мав символічне значення, можливо як знак всесвіту.[62] Тут треба додати, що цей знак подибується вперше в Месопотамії, вже в половині IV тисячеліття до Хр. Він добре відомий теж праісторичним племенам Азії і це відкидає думку німецьких археологів про його індогерманське походження.

Стилістичний аналіз добутої розкопами в комарівській могилі кераміки й похоронного обряду, спертий на моїх студіях у музеях Мукачева й Ужгороду в Карпатській Україні, виявив сильні культурні впливи на місцеве населення, а може й інфільтрацію дацьких племен, мабуть костобоків Птоломея, з південного боку Карпат Верецьким перевалом у Подністров'я. У своїй батьківщині по південному боці Карпат, після інвазії скитів-кочовиків з Південної України у VI ст. до Хр., вони витворили були своєрідну культуру, яка дістала в археології назву куштановицької культури від с. Куштанович (пов. Берегів, Карпатська Україна), де її досліджували Т. Легоцький,[63] Й. Янковіч,[64] Я. Бем[65] і М. Душек.[66] Своє відкриття нової праісторичної

---

[62] *Я. Пастернак.* Археологія України, 426—427; *J. Jankovich.* Podkarpatská Rus v prehistorii, Mukačevo 1931, 16.

[63] *T. Lehoczky.* Archaeologiai Ertesitö XVIII, Budapest 1898, 90.

[64] *J. Jankovich.* Podkarpatská Rus v prehistorii, Mukačevo 1931, tab. XVI.

[65] *J. Böhm, J. Jankovich.* Skythove na Podkarpatské Rusi, I: Mohylove pohřebiště v Kuštanovicích (Carpathica, Praha 1936).

[66] *M. Dusek.* Juhozapadne Slovensko v mladšej době halštatskej (Archeologické Rozhledy XV, 1, Praha 1963, 619); *J. Kostrzewski.* Czerniachowska kultura (Słownik starożytności słowianskich, I, Wrocław 1962, 228).

культури по північному боці Карпат я опублікував в науковому збірнику Історично-філологічного Товариства в Празі.[67]

В с. *Якторові* (Перемишляни, 1936) я досліджував могилу, в якій на дні було велике вогнище і розсипані на ньому перепалені людські кістки, що вказувало на спалення покійника на цьому ж місці. Кругом поховання було кілька більших ямок, виповнених самим тільки гумусом і дрібним камінням. Ці своєрідні ямки, що були виявлені розкопами теж в кількох могилах на Західньому Поділлі (Беремяни, Братишів, Ладичин), не мали, думаю, жодного магічного призначення; це були лиш ущільнені камінням ями від стовпів якоїсь дерев'яної конструкції. В названій могилі не було, крім кількох дрібних крем'яних виробів, ніякого інвентаря, що вказував би на її культурну приналежність і тільки вище згадані прикметні ямки пов'язують її з групою західньо-подільських могил «скитів-орачів» Геродота.[68]

Як відомо, кочові племена скитів перейшли наприкінці VII ст. до Хр. з Азії, з північного Ірану через р. Дон у південну Україну, прогнали із степів у Малу Азію попередніх кочовиків кіммерійців, розбили східню групу трацьких племен і стали панівною верхівкою над місцевим хліборобським населенням України. Грецький історик Геродот, який в половині V ст. до Хр. особисто відвідав південну Україну та був у грецькій колонії Ольвії, знав три роди скитів: царських скитів, скитів-кочовиків і скитів-орачів або скитів-хліборобів. Перші й другі були справжніми скитами, азійськими номадами, а іменем «скитів-орачів» та хліборобів Геродот назвав підкорене скитами місцеве хліборобське населення, нащадків трипільських племен і пізніших носіїв білогрудівської й чорноліської культур.[69] І цьому саме праслов'янському населенню Західнього Поділля — агатирсам за В. Щербаківським[70] — слід приписувати й досліджувану мною в Якторові тілопальну могилу з прикметними ямками.

Біля с. *Залісці* (Бібрка, 1933) я перевів рятувальні розкопи на терені нищеного каменоломом великого селища, позначеного великою кількістю уламків точеної на гончарському колі кераміки сивого кольору, тваринних кісток та випаленої вогнем глиняної обмазки стін. Крім цього була виявлена одна землянка, дно кухонної печі та одна ціла глиняна посудина.

У віддалі кількасот метрів я найшов останки приналежного до селища тілопального погребища і розкопав одно поховання з трьома

---

[67] *Я. Пастернак.* «Куштановицький тип» у Східній Галичині (Праці Українського істор.-філос. Товариства в Празі, II, 1939, 136—139).

[68] *T. Sulimirski.* Scytowie na zachodniem Podolu, Lwów 1936, 45, 62, 85.

[69] *M. Gimbutas.* From the Neolithic to the Iron Age in the Region between the Upper Vistula and Middle Dnieper rivers (International Journal of Slavic linguistic and poetics III, S. Gravenhage 1960, 8; в останньому часі *Р. Ярема* (Rocznik województwa Rzeszowskiego III, 1965, 25) і *В. Петров* (Скіфи, мова і етнос, Київ 1968, 16) проголосили скитів індоевропейцями.

[70] *В. Щербаківський.* Про скитів та їхнє мистецтво («Визвольний Шлях», Лондон 1956, кн. IX).

глиняними посудинами.[71] Одна з них, мисочка на високій порожній ніжці, була настільки характеристична, що вона вказувала, понад усякий сумнів, на південне походження цього культурного комплексу, який дістав в українській археологічній літературі назву липицької культури (від с. Липиця, пов. Рогатин). Були це ґети, за здогадом М. Смішка і костобоки Птоломея,[72] що їх візантійський історик VI ст. Теофілякт Сімокатта назвав слов'янами.[73] До того самого заключення дійшов опісля цілий ряд славістів і після моїх розкопів теж я самий.

На терені повітів Надвірна (*Перерісль, Грабовець, Камінне, Цуцилів*), Коломия (*Корнич*), Станиславів (*Бринь, Підгороддя*), Долина (*Струтин долішній*) і Стрий (*Добряни*) я досліджував в рр. 1934—1938 33 невідомого до того часу типу, тілопальні могили, прикметні тим, що поховані в них покійники були спалені на цьому ж місці, а їхні кістки лежали більшістю «ін сіту» або були згорнені в ямку чи рідше зсипані в урну. Крім цього найшлися між останками похоронного кострища окремі горщики сивої краски колись з харчами в дорогу на «той світ», які часто мають повну аналогію в одночасній кераміці ранньо-слов'янських племен антів у Подніпров'ю, що вказує на їхню культурно-племінну спорідненість. Найдена мною в одній з могил в Перерісльі роздавлена землею римська імпортована посудина типу «терра сіґіллята» разом із залишками стоплених вогнем скляних посудин засвідчують тодішні торговельні зв'язки верхнього Подністров'я з окупованою римськими леґіонами грецькою колонією Ольвією над Дніпро-Бузьким лиманом. Стилістичний аналіз сивої кераміки з досліджуваних мною цих могил та різних дрібних виробів із срібла, бронзи, заліза й кості приводить до висновку, що носії культури цих могил є безпосередніми нащадками творців вище згаданої ранньо-слов'янської культури липицького типу і її слід датувати III—VI століттями.[74] Пізніше вона генетично об'єднується з культурою ранньої княжої доби на терені Басарабії, що її тоді заселювало літописне плем'я тиверців. Про це своє відкриття невідомої до того часу культури ранньо-слов'янських тілопальних могил я давав звідомлення на сторінках наукових журналів і мав доповідь на археологічному Конґресі 1939 р. в Берліні.[75]

---

[71] *Я. Пастернак.* Ґоти — чи Ґети. («Діло», Львів, 11. XII. 1933).

[72] *M. Śmiszko.* Kultury wczesnego okresu epoki cesarstwa rzymskiego, Lwów 1932, 179; *Я. Пастернак.* Слідами костобоків («Життя і Знання», VII, Львів 1934, ч. 6).

[73] *Theophylactus Simocatta.* Historiae, ed. K. de Boor, Leipzig 1887.

[74] Найпізніша з цих могил, яку я досліджував у Добрянах (Стрий, 1937), була датована на VII ст. срібною пряжкою, прикметною для доби великих переселень народів; *J. Pasternak.* Moje badania terenowe w 1937 r. (ZOW XIII, 1938, 106).

[75] *J. Pasternak.* Moje badania terenowa w 1935 r. (ZOW XI, 1936, 132); w 1936 r. (ZOW XII, 1937, 109); w 1937r. (ZOW XIII, 1938, 106). Монографічне опрацювання цього типу могил, досліджуваних мною, пізніше ним та другими археологами дав пізніше *М. Смішко* (Карпатські кургани, Київ 1960).

Біля с. *Підгорець,* (Золочів, 1940) я досліджував величезне городище «Пліснесько», — місце середьовічного боярського городу «Пліснеськ», згаданого вперше у лицарській поемі «Слово о полку Ігореві» (1187) і відтак двічі у Київському (1187) та Галицько-волинському (1231) літописах.[76]

Перші розкопи на терені великого тамошнього могильника переводив у 1882 р. Т. Земенцький і виявив у двох могилах подвійні поховання патріярхального типу (чоловік з жінкою) з багатими золотими й срібними ювелірними прикрасами та варязькими мечами біля мужчин.[77] В одній з тих могил у покійників були на шиї срібні хрестики — перша знахідка цього типу на західних українських землях. Проте біля цих покійників найшлися, ще за поганським звичаєм, глиняні й дерев'яні посудини, колись з харчами в дорогу на «той світ» — наявний доказ існування двоєвіря в перших віках християнства в Україні.[78]

Нав'язуючи до цих раніших розкопів, я вирішив продовжувати дослідження на цьому престарому городищі. Ведучи розкопи на так зв. дитинці — осідку володаря городу, я виявив у спідній частині тамошнього культурного шару багато керамічних уламків, орнамент яких був досі невідомий з городищ княжої доби в Україні і які під оглядом культури пов'язують перших мешканців Пліснеська з ранніми слов'янами прибалтійських країв.[79]

З верхньої частини культурного шару на дитинці в Пліснеську я добув разом з керамікою 11—13 вв., між цікавішими предметами домашнього та господарського вжитку такі, що дають докази широких торговельних та культурних зв'язків городу Пліснеська, більшістю посередньою дорогою через Київ, з яким боярська верхівка Пліснеська мала тісний зв'язок. Були це вкриті поливою глиняні «писанки» київського походження, полив'яні глиняні плитки до викладання церковних долівок, прикрашені стилізованим рослинним і геометричним орнаментом, якого не знайдено ще досі на жодному західно-українському городищі, далі вироблювані з рожевого лупаку в м. Овручі (Волинь) пряслички до веретен західно-слов'янського походження срібні «есоваті» ковтки й угорського походження частини кінської збруї.

---

[76] *Я. Пастернак.* Літописний город Пліснеськ і проблема варягів у Галичині (Науковий Збірник УВУ, V, Мюнхен 1948, 138—148, з рисунками і планом.

[77] *G. Leńczyk.* Trzy miecze wikińskie (Księga pamiątkowa W. Demetrykiewicza, Poznań 1930, 363—375).

[78] *T.Ziemięcki.* O wykopaliskach koło Podhorzec (ZWAK, VI, 1882, 58—61; ZWAK, VII, 1883, 41—50); *Szczęsny Morawski,* Rzut oka na Pleśnisko (Bibl. Nauk. Zakł. im. Ossolińskich, Lwów 1847, XI); *B. Janusz.* Zabytki przedhistoryczne Galicyi Wschodniej, Lwów 1918, 282—288.

[79] *H. Knorr.* Die slawische Keramik zwischen Elbe und Oder (Mannus-Bücherei 58, Leipzig 1937, 124—172); *K. Hücke.* Tonware und Siedlung der Slawen in Wagrien, Neumünster 1938, 1—4, 12—20.

Та найціннішою з культурно-історичного й мистецького боку пам'яткою була викопана мною кістяна дощечка-частина нагрудного триптиха-ікони, вкрита плоскорізьбою, що зображує українського (руського) лицаря XI—XII ст. в кольчузі, з шоломом на голові, що стоїть за схематично нарисованим оборонним муром. Сьогодні цей «Лицар з Плісненська» є унікатом серед пам'яток образотворчого мистецтва княжої доби в Україні і правильно назвав його сучасний дослідник княжої доби О. Ратич (Львів) шедевром костерізного ремесла на території Галицько-волинських земель.[80]

Біля «дитинця» на пригородді Плісneська, де колись жила військова залога й ремісники, я досліджував одну могилу з дерев'яною конструкцією (простора дерев'яна комора з дерев'яною долівкою й таким же прикриттям), яка вперше була виявлена мною на південній (галицькій) частині західніх українських земель, а раніш була відома тільки із західньої Волині.[81] Біля покійника лежала шкаралуща з курячого яйця, яке дали йому в могилу як символ вічного життя. На підставі небуденної форми будови могил, а саме дерев'яної комори в них, можна — думаю — твердити, що Плісnесько заснували ранні предки літописного племени дулібів.

Після мене досліджували городище Плісnесько ще І. Старчук (1946—1949),[82] В. Гончаров (1953) і М. Кучера (1954).[83] Їхні розкопи виявили, що воно було засноване в VII ст.

Біля с. *Грушова* (Коломия, 1936) я досліджував останки управою ріллі нищеного селища, датованого VIII ст. вільноруч ліпленою керамікою, прикрашеною різними комбінаціями гребінцем виконаного хвилястого орнаменту.[84] Ця кераміка своєю технікою виробу, формами та головно прикметним орнаментом дуже схожа на ранньослов'янську кераміку східньої Волині Лука Райковецька (Бердичів) VIII—IX ст.,[85] що заставляє прийняти етнічну й культурну єдність українських земель вже в другій половині І тисячоліття по Хр.

Обидві ці пам'ятки — Плісnесько й Грушів — творять хронологічно перехідну ланку від ранньо-слов'янських часів до княжої доби. Характеристичними для неї є залишки укріплених городів — городища, прикметно оздоблена кераміка, різні мистецькі вироби, зброя,

---

[80] *О. Ратич.* Древньоруські археологічні пам'ятки на території західних областей УРСР. Київ 1957, 25—30 і табл. XIII; *В. Гончаров,* Художні ремесла («Історія українського мистецтва», І, Київ 1966, 384—390).

[81] *К. Мельник-Антонович.* Труды XII археолог. съезда, I, 1901, 486; *В. Антонович.* Археолог. карта волынской губерніи. Київ 1901, 38.

[82] *І. Старчук.* Розкопки городища Плісneська в рр. 1947—1948. АП, III, Київ 1952; Розкопки на городищі Плісnесько в 1949 р. (там же, V, 1955).

[83] *М. Кучера.* Раскопки городища Плиснеск (КСИА, 4, 1955, 16—17); *Я. Пастернак.* Археологія України, 524.

[84] Неопубліковані матеріяли в Державному Історичному Музею у Львові.

[85] *В. Гончаров.* Посад і сільські поселення коло Райковецького городища. АП, I, 1949; *І. Шовкопляс.* Археологічні дослідження 1917—1957 рр. Київ 1957, 275; *Я. Пастернак.* Археологія України, 511.

економіка, ремесла, похоронний обрядові речі, що об'єднують культурно всі українські землі. Деякі з них, як зразки монументальної церковної архітектури (Київська св. Софія і др.), релігійні пам'ятки богослужебного й особистого вжитку, ікони (Вишгородська Богородиця і др.) заціліли до сьогодні, за другими треба шукати в надрах землі. Досліджувані мною пам'ятки княжої доби стану зараз обговорювати.

В *Струтині нижньому* (Долина, 1937) я досліджував невелике, валом і ровом укріплене городище. На ньому я не відкопав жодних слідів житлових споруд і тільки в одному місці було велике, камінням вимощене вогнище. Виходить, городище не було постійно замешкане і служило тільки прибіжищем для довкільного населення у випадку нападу азійських кочовиків-половців. Численні дрібні уламки глиняного посуду по цілій площі городища вказували на частіше його вживання і датують його IX століттям, самим початком княжої доби.[86]

На терені с. *Валяви* (Перемишль, 1939) я розкопав в цілости, з доручення й фондами перемиського епископа Й. Коциловського, велике цвинтарище (88 поховань). Воно належало до типу могильників, які — хоча вже ранньохристиянські — є помітні звичаєм давати покійникам в могилу ще різні ювелірні прикраси, багато рідше зброю та предмети щоденного вжитку.

Найчисленнішу групу між прикрасами становили ковтки східнього (українського й білоруського) типу в сімох відмінах, та багато рідше ковтки західнього, чесько-польського типу. Перші з них є доказом постійних зв'язків населення Валяви, посередньо через Перемишль, з Київщиною, другі, західні вказують на спорадичний товарообмін зі слов'янським Заходом — Прагою чи Краковом. Одинцем ці другі подибуються в Подніпров'ї аж по Харківщину і їх слід класти там на рахунок випадкових українсько-чеських чи українсько-польських торговельних взаємин, а ніяк не можна вважати їх доказом польської колонізації в Україні, як це твердив варшавський археолог Р. Якімовіч.[87]

Інтересною находкою з культурно-історичного боку були два дротяні ковтки, по одному у двох чоловічих похованнях біля лівого вуха. Археологічні аналогії до цього звичаю добула К. Мельник-Антонович з волинських могил, історичну аналогію подає візантійський історик Лев Діякон (X ст.) при описі вигляду князя Святослава Завойовника. Джерела цього звичаю треба шукати, мабуть, у народньому віруванні у його магічну лікувальну силу.

На підставі хронологічних вказівок, що їх дає стилістичний ана-

---

[86] *Я. Пастернак.* Струтинське городище («Літопис Бойківщини», Самбір 1938, ч. 10, стор. 23—26); *Я. Пастернак.* Археологія України, 525.

[87] *R. Jakimowicz.* Wschodnia granica osadnictwa mazowieckiego w X i XI w. z Jaćwieżą i Rusią i zasiąg kolonizacji mazowieckiej na Wschodzie („Pamiętnik VI powszechnego zjazdu historyków polskich w Wilnie 1935 r.“, Lwów 1935, 246—250); *Я Пастернак.* Археологія України, 556.

ліз археологічних матеріялів з валявського цвинтарища, приходиться ствердити, що воно було вживане в X—XI ст.[88]

В с. *Ступниці* (Самбір, 1942) я перевів розвідувальні розкопи на городищі і його просторому підгородді-селищі. Я виявив там залишки хати-ліп'янки та добув з культурного шару керамічні, залізні, кістяні й скляні матеріяли, які кажуть датувати досліджувані об'єкти X—XI століттями. Унікальною між ними була кістяна лижва, свідок існування в Україні, вже тоді, зимового лижврського спорту.[89]

Такі ж розкопи перевів я теж у с. *Викторові* (Станиславів, 1935) на малому городищі, датованому керамікою і рідкісним циновим посріблюваним браслетом манжетового типу на XIV ст.[90]

В с. *Літиня* (Дрогобич, 1942) досліджував я довкілля останків дерев'яного мосту, що лежав колись впоперек реґульованої тепер ріки. Відкопаний мною залізний спис та уламки кераміки датували міст та культурний шар його XII—XIII століттям. Найдена там більша кількість кісток свійських і диких тварин вказувала на спосіб життя людей, що стерегли в тому місці переправу через ріку; це їх завдання засвідчує відкопаний там залізний спис.[91]

В с. *Побережжі* (Станиславів, 1935) я відкопав рідкісну пам'ятку з ділянки церковної архітектури княжої доби, а саме сильно пошкоджені вже фундаменти круглої церкви-ротонди, ставленої з тесаного каменя. Вона мірила всього 8 м. у вутрішньому промірі, мала дуже ґрубі (2 м.) мури, добре здатну до оборони круглу форму і виконувала, думаю, ролю оборонного форпосту на важливому водному Дністровому шляху.[92] Цей тип круглих церков, виявлений розкопами у Вишгороді (Київ), княжому Галичі-Крилосі (Станиславів), Херсонесі (Крим і збережений досі в Горянах (Ужгород),[93] датують історики архітектури в Україні XII—XIII століттями.[94] Моє відкриття дало ще один доказ проти твердження польських дослідників княжого Перемишля, начеб то середньовічні церкви-ротонди були чисто західним, романським твором церковної архітектури.[95]

---

[88] *Я. Пастернак.* Княжий город Перемишль (збірник «Перемишль, західний бастіон України», Нью-Йорк—Філадельфія 1961, 16—19.

[89] Неопубліковані матеріяли в Державному Історичному Музеї у Львові.

[90] *J. Pasternak.* Moje badania terenowe w 1935 r. (ZOW XI, 1936, 133); *Він же:* Старий Галич, 1944, 57. Того типу браслети, зразки високого ювелірного мистецтва Київської Русі, були знайдені в срібних скарбах княжої доби в Києві, Чернігові, Молотові (*Я. Пастернак.* Археологія України, 559—560) та в Московщині у Рязані (*V. Darkevich.* Ancient Ryazan treasures, „Soviet Life", April 1969).

[91] *Я. Пастернак.* Археологічні розкопи в Дрогобиччині («Львівські Вісті» 15. VII. 1942).

[92] *J. Pasternak.* Moje badania terenowe w 1935 r. (ZOW, XI, 1936, 135).

[93] *В. Залозецький.* Горянська замкова каплиця («Науковий Збірник», Ужгород 1925).

[94] *В. Січинський.* Архітектура староknязівської доби. Прага 1926, 27—28.

[95] *A. Kunysz.* Przemyśl wczesnodziejowy. Rzeszów 1960; *Я. Пастернак.* Княжий город Перемишль у світлі нових археологічних досліджень («Овид», Чікаґо 1964, ч. 3, стор. 19—23).

Біля с. *Глинська* (Жовква, 1935) я досліджував зі студентами Богословської Академії городище, яке згадується вже в актах з XIV ст.[96] Тільки в одному місці, недалеко оборонного валу, відкопав я сліди доволі сильно збудованої дерев'яної хати, в ній чимало уламків глиняного посуду XII—XIV ст. і залізну середньовічну сокиру типу Франціска. Решта городища — показалось не була постійно замешкана і тільки дрібні находки на ній вказують на його призначення як прибіжища для довкільного населення у випадку небезпеки. Тоді — треба думати — у вище згаданій хаті жив вартовий городища, а найдена в ній бойова сокира була його зброєю.[97]

В сьогоднішньому с. *Звенигороді* (Бібрка, 1937), що згадується в Київському літописі вперше під 1084 р., я переводив розвідкові розкопи на місці забудованого тепер «дитинця» колишнього княжого столичного городу Звенигороду та його посаду-міста. Там відкопав я сліди двірської кам'яної церкви і добув з культурного шару, датованого керамікою XI—XIII ст., кістяну фігурку невідомого призначення у вигляді злучених одна з одною двох плиток з вирізьбленою людською головкою. Вона є сьогодні, мабуть, унікатом в музеях України, бо аналогію до неї я найшов тільки в Ленінградському Ермітажі (1940) серед татарської старовини XIII—XIV ст. Сьогодні ця фігурка є наявним доказом нищівного нападу татар у 1240 р. на княжий Звенигород. Між дрібними знаходами, добутими мною з культурного шару на посаді, найбільшу культурно-історичну вартість мали купецькі олов'яні пломби того типу, що подибується в різних місцевостях України.[98]

На терені м. *Белза* (Сокаль, 1935, 1936, 1938), колишній столиці Белзького князівства, згаданої в Київському літописі вперше під 1030 р., я розпочав розкопи спершу на «Замочку» — колишньому княжому «дитинці». Там я міг прослідити внутрішню дерев'яну конструкцію оборонного валу і виявив біля нього залишки сильної дерев'яної будівлі, мабуть оборонної вежі, датованої керамічними матеріялами на першу половину XI ст.

В цьому ж місці я добув з культурного шару олов'яну печатку-молібдобулю того типу, який був привішуваний у княжих часах до важливих пергаменових документів для засвідчення їхньої ідентичності. На печатці було барельєфне зображення Федора Стратилата у військовій уніформі, з грецьким написом обабіч, що вказував на походження печатки, а з нею й документи, з якогось княжого двору. Хто саме був князь Федір, надавець документу, годі напевно устійнити. Це міг бути переяславський князь Ярослав-Федір (1190—1216), або радше великий київський князь Мстислав-Федір (1125—1132), най-

[96] Akta grodzkie i ziemskie, XIV, 294, 321, 433.

[97] *Я. Пастернак.* Перші археологічні розкопи з рамени гр.-кат. Богословської Академії у Львові («Богословія», XIV, 2—3, Львів 1936, 170).

[98] *Я. Пастернак.* Археологія України, 644—647; *М. Грушевський.* Печатка митрополита Константина з Звенигорода (Зап. НТШ, XXII, 1—2); *Я. Пастернак.* Привісні печатки княжої доби в Україні («Рід і Знамено», 4, 1947, 18).

старший син Володимира Мономаха, що прислав якийсь важливий документ белзькому князеві.[99]

В районі цього ж м. Белза, в урочищі «Климентина», де за документами була колись церква св. Климентія, я відкопав останки дерев'яного будинку, мабуть монастиря княжої доби, а біля нього доволі великий цвинтар тільки з чоловічими, монашими похованнями. Важливе, документальне значення мало одно поховання, де покійник мав досить великий круглий камінь під головою. Воно дало наявне, матеріяльне підтвердження одній молитві «на сон грядущим» у василіянському молитвослові, в якій кажеться: «як найдеш мяку подушку, лиши її, а поклади камінь під голову, Христа ради». Мої пізніші розкопи на терені біля Катедрального Собору в Крилосі[100] та в крипті під Катедральним Собором св. Юрія у Львові[101] виявили, що цей звичай перетривав аж до XVI—XVII ст., з тою різницею, що тоді давали покійникам для кращого, вигіднішого лежання голови, вже не круглий камінь а плоску цеглу під неї.[102]

В іншому урочищі («Монастирище») біля м. Белза я виявив другий цвинтар княжої доби, який був вже для загального вжитку. В глибших шарах землі під ним я викопав крем'яне знаряддя з якогось ще праісторичного часу. Видно, вже в неолітичній, мабуть, добі люди поселювались на цьому пригожому для замешкання місці.[103]

Розвідкові дослідження проводив я теж на великому, управою ріллі пошкодженому городищі біля с. *Старгороду* (Сокаль, 1939) і добув з пробних траншей уламки кераміки XIII—XIV ст. Це дало конкретну основу місцевій традиції, за якою на тому місці був колись город Всеволож, згаданий в Київському літописі під 1097 р. та виправдало сьогоднішню назву місцевості Старгород.[104]

Працюючи директором музею Наукового Товариства ім. Шевченка, я часто, бувало, діставав з терену алярмуючі зголошення випадково виявлених, при земельних роботах, пам'яток старовини, а то більші чи менші залишки якихось цвинтарищ чи будинків, тесане каміння, цеглини, кістки тощо. Тоді необхідно було виїхати негайно в терен для перевірення знахідки і переводити розвідкові дослідження на кількох церквищах (*Котовання,* Самбір 1942,[105] *Кульчиці шляхотські,* Самбір, 1932), цвинтарищах *Осталовичі,* Перемишляни 1932,[106] *Деліїв,* Товмач 1932,[107] *Новосідка костюкова,* Заліщики 1931,[108] замчищах (*Ту-*

---

[99] *Я. Пастернак.* Привісні печатки, 14 і табл. IV, 8.

[100] *Я. Пастернак.* Старий Галич, 67, 152.

[101] *Я. Пастернак.* Звіт з археологічних дослідів у підземеллях Катедри св. Юрія у Львові («Богословія» X, Львів 1932, кн. 4).

[102] *Я. Пастернак.* Старий Галич, 67.

[103] *Я. Пастернак.* Археологія України, 647—650.

[104] *Я. Пастернак.* Нові археологічні набутки Музею НТШ за рр. 1929—1932 (Зап. НТШ, 152, Львів 1933, 18).

[105] Неопубліковані матеріяли в Держ. Істор. Музеї у Львові.

[106] Як прим. 97, стор. 172.

[107] Як попереднє, стор. 175.

[108] Як прим. 104, стор. 129.

стань, Сянік 1937,[109] *Грабовець,* Надвірна 1935,[110] *Денисів,* Тернопіль 1936,[111] *Теребовля* 1931)[112] та Монастирищах (*Скит Манявський,* Надвірна 1935,[113] *Белз,* Сокаль 1936,[114] *Страдче,* Городок 1939).

Найцікавіші дослідження були в останній з названих місцевостей, в печерному монастирі в Страдчі, який, за добутими з його культурного шару матеріялами був заснований приблизно в XII ст. і тривав до XVIII ст. Він мав вигляд довгого коридора з кількома відгалуженнями, у стінах яких були викуті ніші-келії для монахів. В одному місці була монастирська каплиця, в другому велика спільна харчівня-рефектар.

Мої розкопи в Страдчі, унікальному, бо найбільшому на західних українських землях печерному монастирі збагатили список таких монастирів в Україні, найславнішим з яких була й є Києво-печерська Лавра.[115] Менші викуті в скелях монастирі були в Бубнищі[116] Розгірчі[117] і напевно в багатьох інших, археологом ще не досліджуваних печерах, яких знаємо вже понад сорок на одних тільки західних українських землях. Це одні з найдавніших пам'яток християнства перші свідки повного аскетичного самовідречення в ім'я Христової віри в Україні.[118]

На всіх других вище названих місцях виявилось, що тамошні пам'ятки входили вже в ділянку історичної археології, якою займаються історики архітектури й мистецтвознавці.

Проте мені все-ж довелося продовж десятки років (1934—1943) досліджувати цінну пам'ятку архітектури княжої доби. Та тут була важлива проблема льокалізації в терені княжого городу Галича — столиці Галицько-волинського князівства, пізніше держави, заснованої, за моїми дослідженнями на переломі IX/X ст. та зруйнованої татарами в 1241 р. Цього питання не вдалося вирішити попереднім його дослідникам-історикам впродовж довгих років. Найважливішою спра-

[109] *Я. Пастернак.* Старовинний замок Тустань («Життя і Знання», XI, Львів 1938, ч. I, стор. 17—18).

[110] *J. Pasternak.* Moje badania terenowe w 1935 r. (ZOW XI, 1936, 133).

[112] *J. Pasternak.* Moje badania terenowe w 1936 r. (ZOW XII, 1937, 109).

[112] Як прим. 108, стор. 18.

[113] *Я. Пастернак.* Проблема консервації руїн Скиту Манявського («Діло», Львів 1937, ч. 5).

[114] Як прим. 111, стор. 109.

[115] *М. Чубатий.* Історія християнства на Руси-Україні, I, Нью-Йорк 1965, 359—367).

[116] *W. Demetrykiewicz.* Groty w skałach Galicyi wschoniej (MAAE, Kraków 1903, VI, 52—61); *М. Грушевський.* Історія України-Руси, II, Львів 1905, 579; *B. Janusz.* Zabytki przedhistoryczne Galicyi wschodniej, Lwów 1918, 104; *Я. Пастернак.* Скали в Бубнищу («Ілюстрована Україна», Львів 1913, ч. 7).

[117] *В. Карпович.* Скальний манастир у Розгірчі (Зап. ЧСВВ); *W. Demetrykiewicz.* Groty w skałach, 61—65; *B. Janusz.* Wiadomości Konserwatorskie, Lwów 1925, 132.

[118] *Я. Пастернак.* Найстарші християнські пам'ятки в Україні («Лоґос» II, Вотерфорд 1951, 50); *Він же:* Археологія України, 581.

вою було віднайдення фундаментів величавого Катедрального Успенського Собору княжого Галича, що за даними Галицько-волинського літопису знаходився в столиці і саме це було завданням моєї дослідчої праці на терені с. *Крилоса* (Станиславів), яка увінчалася успіхом.[119]

З раніших дослідників одні твердили, що старий, княжий Галич був на місці сьогоднішнього м. Галича над Дністром (А. Петрушевич 1847),[120] другі приміщували його в іншому місці над Дністром (М. Грушевський 1900).[121] Вирішити цей спір, ведений майже чисто за історичними вказівками, могли тільки археологічні розкопи в терені і за них взялися І. Шараневич і Л. Лаврецький. Вони розшукували місця старих румовищ на південь від м. Галича, на терені сумежних сіл Крилоса й Підгороддя і відкопали в рр. 1882—1884 фундаменти десяти малих мурованих церков княжої доби, проте в ніодному випадку це не були залишки Катедрального Собору.[122] Продовжували ці розшуки в терені О. Чоловський (1890)[123] і Й. Пеленський (1909, 1911)[124] і нав'язуючи до великих земляних валів у місці з природи оборонному, вони схилялись до льокалізації колишнього княжого Галича на терені сьогоднішнього села Крилоса, положеного 6 км. на південь від сьогоднішнього міста Галича.

Після них Л. Чачковський і Я. Хмілевський виготовили в рр. 1925—1932 детальний плян видніючих в терені земляних укріплень-валів на Крилоській горі, та все-ж і далі відкритим оставалося питання, де саме властиво був княжий Галич.[125] І тільки в 1934 р., за фінансовою допомогою львівського митрополита А. Шептицького я став продовжувати розшуки за місцем Катедрального Успенського Собору княжого Галича в Крилосі і відкопав там у 1937 р. його могутній фундамент недалеко сьогоднішньої церкви. Цим був остаточно вирішений 90-літній спір за льокалізацію княжого столичного городу Галича в терені.[126]

Мої розкопи виявили, що Катедральний Собор княжого Галича був монументальною, тринавною з трьома апсидами будівлею (37.5 х 32.5 (м.), тільки дещо меншою від Митрополичого Софійського Собору в

---

[119] *Я. Пастернак.* Старий Галич, археологічно-історичні досліди у 1850—1943 рр., Краків—Львів 1944.

[120] *А. Петрушевич.* О соборной Богородичной церкве и святителях в Галиче («Зоря Галицкая», Львів 1852, чч. 78—80).

[121] *М. Грушевський.* Історія України-Руси, III, 1900, 81—86.

[122] *Я. Пастернак.* Як прим. 119, там старша література.

[123] *A. Czolowski.* O położeniu starego Halicza, Lwów 1890.

[124] *Й. Пеленський.* З руїн Галича (Зап. НТШ, 91, Львів 1909, 159—160).

[125] *Л. Чачковський, Я. Хмілевський.* Княжий Галич. Станиславів 1938.

[126] *Я. Пастернак.* Галицька катедра в Крилосі (Зап. НТШ, 154, 1937); *J. Pasternak.* Vorläufiger Bericht über die Ausgrabungen in Krylos (Slavische Rundschau, IX, 6, Prag 1937, 382—384); *Idem:* Katedra książąt halickich (Ruch słowiański, 11—12, Lwów 1937, 205—209); *Idem:* Odkrycie katedry halickiej (Oriens, XI—XII, Warszawa 1937, 182—183); *Idem:* Katedra halicka w Kryłosie (Biuletyn historii sztuki i kultury, VI, 1, Warszawa 1938, 57—65); *Idem:* Die neuentdeckte mittelalterliche Kathedrale in Krylos (Jahrbücher für Geschichte Osteuropas, III, Berlin 1938, 395—407).

Києві (39 x 34 м.),[127] п'ятинавного з п'ятьма апсидами. Обидва вони були побудовані у своєрідному стилю, що був вдатним поєднанням українського й візантійського стилів в одну гармонійну цілість, з застосуванням деяких романських декоративних елементів.[128]

Хронологічними вказівками для означення часу побудови Галицького собору послужив, крім його величини та залишків фресків, теж стилістичний аналіз романських декорацій. Всі вони вказують, разом з літописними звістками про першого галицького єпископа Козьму на 1154—1157 рр., тобто на час панування в Галичі князя Ярослава Осьмомисла та на нього як на будівничого Галицького Собору[129] — факт не відомий з Галицько-волинського літопису.

Відкриття залишків-фундаментів Галицького Собору вирішило також питання взаємовпливів княжого Галича і Володимиро-суздальського князівства в ділянці церковної архітектури. Воно спростувало твердження ленінградського археолога Н. Вороніна, нібито Галицький Катедральний Собор будували архітекти з Володимиро-суздальського князівства після побудування свого собору у Володимирі Суздальськім.[130] За російськими літописами цей останній був побудований в рр. 1158—1161, а коли тепер мої розкопи в Крилосі устійнили час побудови Галицького Собору на рр. 1154—1157, тоді стає зовсім ясним, що це галицькі будівничі могли бути покликані до Володимира Суздальського, а не навпаки.[131] Там вони будували, до деякої міри, згідно з панівним місцевим стилем, бо прим. Володимиро-суздальський Собор був прикрашений висіченим у камені плетінковим орнаментом, слідів якого я зовсім не найшов на терені Галицького Собору.

У притворі Галицького Катедрального Собору я відкопав кам'яний саркофаг з похованням князя Ярослава Осмомисла як матеріяльне підтвердження літописного оповідання, що князя «положили» в церкві Пресвятої Богородиці (Успіння Пресвятої Богородиці) та що саме він був основником цього Собору. Біля саркофагу було поховання молодої дівчини, колись у дерев'яній домовині, мабуть невідомої з історії княжни, із златоглавом (золотом гаптованим чільцем) візантійського походження на чолі. [132]

По середині Собору, під його долівкою, я відкопав залишки, дуже правдоподібно, ще поганського святилища-місця приношення жертв,

---

[127] *В. Січинський.* Архітектура старокнязівської доби. Прага 1926, 12—14.

[128] H. Weidhaas. Romanische Bauplastik aus Černihiv und Halicz (Die Burg II, 4, Krakau 1941, 59—68).

[129] *Т. Коструба.* Хто основник катедри в Галичі. Львів 1939; *Ю. Асеєв.* Архітектура Середнього Придніпров'я та галицько-волинських земель у XII—XIII ст. (Історія українського мистецтва, I, Київ 1966).

[130] *Воронин.* К вопросу о взаимоотношении галицко-волынской и владимирско-суздальской архитектуры XII—XIII вв. (КСИИМК III, 1940, 22—27).

[131] Сьогодні передовий советський історик середньовічної архітектури Ю. Асеєв признає, що «майстри галицької архітектурної школи, чудово оволодівши технікою білокам'яної кладки, провадили будівництво далеко за межами своєї землі» (Історія укр. мистецтва, I, 215).

[132] *Я. Пастернак.* Старий Галич, 132—140 і табл. XI.

на якого місці станув пізніше Галицький Собор як видимий знак перемоги, саме в столичному городі, християнської віри над поганською. Остаток такого «капища» виявив був В. Хвойка, свого часу, біля фундаментів побудованої князем Володимиром Великим Десятинної Церкви в Києві[133] і як показали археологічні дослідження, те саме було і в столиці удільного князівства, в Чернігові.[134]

Звичайно, при досліджуванні такої важливої історичної пам'ятки співпрацювали зі мною теж землеміри, інженери, мистецтвознавці, історики, антрополог і фотограф.

Ці незвичайно важливі відкриття, висліди моїх розкопів зродили були думку у митрополита А. Шептицького зробити останки Галицьколо Катедрального Собору заповідником, пантеоном всенародного історичного й церковного значення. Переведенню цього плану в життя перешкодила друга світова війна. Після того я організував в рр. 1940—1941 екскурсії моїх студентів Львівського Державного Університету ім. Франка до Крилоса з метою відбування польової практики при розкопах для вивчення їх методики.

В Крилосі я розкопував теж так зв. «Золотий Тік» — місце колишнього княжого двору, обведений окремим валом, та виявив там багато слідів дерев'яних будинків і дрібних виробів з різних матеріялів домашнього й особистого вжитку. Вони аналогічні з тими, які я викопав на городищах у Белзі, Звенигороді й Ступниці і свідчать про високий рівень культури Галицького княжого двору. З цих знахідок на окрему увагу заслуговують:

1) золотий емальований ковток торбинкового типу, перша того роду знахідка на західних українських землях, яка щодо орнаменту не має досі аналогії на всіх українських землях;

2) 20 гр. ртуті в кістці з ноги великої птиці як доказ існування на галицькому княжому дворі, за тодішним европейським звичаєм, свого альхеміка, якому ртуть була потрібна для актуальних тоді досліджень над перетворенням нешляхотних металів у шляхотні;

3) три пари срібних ковтків київського типу та чеські, німецькі й угорські срібні й мідяні монети XIII—XIV ст. як доказ широких торговельних зв'язків Галича зі столицею України й сумежними краями;

4) олов'яні привісні печатки-молібдобулі з іменем першого Галицького епископа Козьми, що був висвячений у 1157 р.

Своєрідною, унікальною знахідкою був викопаний мною на «Золотому Току» цілий череп зубра (Bison bonasus maior) з обома рогами як матеріяльне підтвердження до «Поучення дітям» князя Володимира Мономаха київського, що українські князі залюбки займались полю-

---

[133] *В. Хвойка.* Известия Императ. Археол. Комиссіи, Петербург, 1909, додаток до вип. XXXI, 82—83.

[134] Костел на місці поганської святині був поставлений теж у Полоцьку в Польщі (*Z. Bukowski.* Frühe polnische Burgen. Weimar 1960).

ванням, та до відомості, що до Галича приїздили з цією метою царгородські царевичі, бо такої звірини як зубри у них не було.[135]

В сумежному з с. Крилосом урочищі «Юр'ївське», місці колишнього монастиря княжої доби, я виявив розкопами (1939, 1941) сліди так би мовити «промислового комбінату», а саме залишки робітень ювелірної, бронзівничої, бляхарської, ковальської, склярської та гончарської.[136] Точну аналогію до цих монастирських майстерень виявили ірляндські археологи розкопами останніх років (1962—1969) біля Катедрального Собору в м. Дабліні.[137] Це означає, що був такий звичай у середньовічній Европі, що монахи, попри релігійні й виховні завдання та літописання, причинялися деякою мірою до піднесення економічного рівня населення столиці та власних потреб.

Про мої розкопи на терені княжого Галича-Крилоса мав я доповіді „Meine Ausgrabungen in Krylos" у 1938 р. в Ost-Europa Institut у Бресляві на Шлеську й на університеті в Берліні, та у 1941 р. на Всесоюзному Конґресі дослідників древніх руських городів у Ленінграді, з повторенням цієї доповіді на історичному факультеті університету в Москві.

В лісі біля с. *Підгороддя* (Станиславів) розкопав дві кістякові могили, з яких добув кількадесять золотих і срібних декоративних бляшок до нашивання на верхній одяг, золотий перстень, пружки срібної бляхи, залізні ножі, глиняні посудини, колись з харчами, та в обох могилах біля покійників по одній кінській голові з залізними вудилами в зубах, залізні стремена, таке ж окуття дерев'яного сагайдаку й наконечники стріл. Біля одного покійника лежала теж дерев'яна, в срібну золочену бляху з тисненим орнаментом закута ручка нагайки.

Стилістичний аналіз кераміки й тиснених в бляшаних предметах орнаментів та прикметний кочовикам звичай поховувати покійників з кінськими головами, датував обидва поховання IX століттям та виявив, що покійники були середньовічними мадярами, мабуть приналежними до їхньої княжої династії. Це були перші того роду знахідки на території України. Їх етнічну приналежність міг я особисто перевірити в археологічних збірках Народного Музею в Будапешті, при чому його директор Н. Феттіх, якикй оглянув мої знахідки в Музеї НТШ у Львові, заявив, що такого багатого старомадярського поховання ще не було виявлено в Угорщині.

Ці мої розкопи в лісі біля Підгороддя вирішили важливе для мадярської середньовічної історії питання, яким шляхом їхні предки пройшли під кінець IX ст. з літописної Левадії (мабуть край між долішнім Доном і Дніпром) через Карпати в їхню сьогоднішню батьківщину Угорщину. Був це шлях, що йшов з Київщини через Подністров'я й територію княжого Галича в сторону Карпат, а там через Ве-

---

135 *Я. Пастернак.* Перші розкопи на «Золотому Току» в Крилосі («Сьогочасне і Минуле», I, Львів 1939, 5—15).

136 Як прим. 132, стор. 155—160.

137 Archaeological Discoveries in Dublin (Ireland, Bulletin of the Department of External Affairs, 792, 21, XI. 1968, 5—10).

рецький перевал на Закарпаття і вздовж рік Ляториці, Бодроґу й Тиси в їхню теперішню батьківщину.[138]

Це були мої останні розкопи на терені українських земель.Після цього я виїхав (після закінчення другої світової війни) до Канади і тільки з фахової літератури мені відомо, що совєтські археологи (В. Гончаров 1951[139] і М. Карґер 1955[140]) продовжували короткий час мої розкопи на терені княжого Галича, на «Золотому Току» і на Підгородді.

На еміґрації в Канаді я не мав змоги працювати активно за фахом через брак зацікавлення місцевих дослідників і студентів європейською археологією і міг мати тільки теоретичний, через публікації, зв'язок з сучасною діяльністю археологів в Україні. Був я гостем-професором Університету Фрідріха Вільгельма в Бонні (1946—1949), був іменований професором Українського Вільного Університету в Мюнхені (1946) та Українського Католицького Університету в Римі (1963), дійсним членом Української Вільної Академії Наук (1950), Міжнародної Академії Наук в Парижі (1954) Інституту дослідів Волині (Вінніпеґ), Українського Богословського Наукового Товариства (Канада) та Археологічного Інституту Америки (Cambridge, Mass.). На 52-му Загальному Зібранні цього Інституту у 1950 р. в Торонто я мав доповідь „The Trypillyan Culture in Ukraine", зміст якої був друкований в журналі „American Journal of Archaeology", vol. 55, No. 2, 1951, 153.

Увесь мій 40-літній досвід і друковані праці, з узглядненням сьогоднішніх досліджень в Україні, дали мені матеріял для написання «Археології України» (Торонто, 1961) в її етнографічних межах, з включенням теренів, окупованих сьогодні сумежними краями (Польща, Білорусь, СССР, Словаччина.[141]

ВИСНОВКИ

У висновках хочу подати, що, деякою мірою нового, внесли у свому часі мої археологічні дослілдження у краще насвітлення деяких питань та ріст археологічної думки в Україні.

1. *Сокіл* (1929)) — дослідження на трипільському селищі дали дальшу підмурівку під думку В. Хвойки (Київ) про відвічну автохтонність трипільських племен в Україні. Вони спростували безпідставний здогад В. Ґородцова й раніш В. Щербаківського про їх походження з Ірану — Малої Азії та устійнили, на сьогодні західні межі зайнятої ними території.

---

[138] *J. Pasternak.* Die ersten altungarischen Grabfunde nördlich der Karpaten (Archaeologia Hungarica XXI, Budapest 1937, 137—141).

[139] *В. Гончаров.* Археолог. дослідження древнього Галича у 1951 р. (АП, V, 1955).

[140] *М. Каргер.* Древний Киев. I, М.—Л. 1958, 362.

[141] *Я. Пастернак.* Археологія України. Торонто 1961 (праця видана під фірмою НТШ заходами громадського комітету).

2. *Комарно* (1936), *Котовання* (1942) — на підставі моїх розкопів та музейних студій в Чехії я відкинув сперту на псевдо-науковому вченню Я. Марра думку советських дослідників, нібито носії культури лінійно-стрічкової кераміки були автохтонами в Україні, а не еміґрантами з Судетських країв.

3. *Почапи* (1931), *Дусанів* (1932), *Якторів* (1932), *Новосілки* (1935), *Комарно* (1936) — дослідження виявили невідомі до того часу на західних українських землях сліди унетицької культури Судетського походження.

4. *Лисиничі* (1942) — мої розкопи встановили східній кордон експансії західних праслов'янських племен з лужицькою культурою на західні українські землі та відкинули тенденційну думку польських дослідників про славізацію тими племенами населення українських земель.

5. *Комарів* (1935) — дослідження дали матеріяльний доказ інфільтрації дацьких племен із Закарпаття з так зв. куштановицькою культурою в Подністров'я і виявили тим нову праісторичну культуру на західних українських землях, причинились теж до відкинення думки німецьких дослідників про прагерманське походження свастики.

6. *Залісці* (1933) — дослілдження доповнили матеріяльним доказом думку М. Смішка (Львів) про приналежність даків (костобоків Птолемея) до праслов'янських племен.

7. *Перерісль, Грабовець, Камінне, Цуцилів, Корнич, Бринь, Підгороддя, Струтин долішній, Добряни* (1934—1938) — у цих місцевостях була відкрита мною нова в Подністров'ю культура праслов'янських тілопальних могил, приналежна предкам літописних тиверців.

8. *Підгірці* (1940) — розкопи виявили на городищі «Пліснесько» доказ широких культурних та торговельних зв'язків його мешканців, приналежних до літописного племені дулібів, як теж унікальну плоскорізьбу в кості («Лицар з Пліснеська»).

9. *Грушів* (1936) — розкопи на цьому городищі та на Пліснеську дали матеріяльний доказ етнічної і культурної едності населення західної Волині й східної Галичини вже в другій половині першого тисячліття по Хр.

10. *Побереже* (1935) — дослідження виявили рідкісну пам'ятку церковної архітектури, круглу церкву-ротонду та спростували твердження польських дослідників нібито цей тип церков в Україні був витвором західньої, романської архітектури.

11. *Крилос* (1934—1943) — відкопані фундаменти Катедрального Успенського Собору княжого Галича та саркофагу з похованням князя Ярослава Осмомисла остаточно вирішили археологічними методами тривалий спір істориків про льокалізацію княжого столичного городу Галича в терені, після його знищення татарами в 1241 р. Розкопи виявили теж існування «промислового комбінату» при одному з тамошніх манастирів, спростували думку советських археологів про першість Володимиро-Суздальського Собору перед Галицьким Собором

щодо часу їх побудови та виявили різниці в різьбленій в камені їх декорації.

12.*Підгороддя* (1935) — досліджені там дві старомадярські могили з багатим вирядом дали відповідь на важливе питання мадярської історії, яким саме шляхом (був це Верецький перевал) їхні предки перейшли наприкінці IX ст. із сходу через Карпати, в сьогоднішню Угорщину.

Всі інші мої розкопи були лиш причинком для розгорнення й поглиблення розпочатих моїми попередниками й сучасниками досліджень. Думаю, сьогодні деякі з вище поданих висновків, у висліді нових розкопів, змінили своє обличчя, поповнені новими матеріялами. Та врешті і це ще не буде остаточним вирішенням не одної проблеми життя-буття праісторичної людини в Україні.

У всій моїй тереновій, ляборатарійній та публікаційній праці та у всіх моїх зустрічах зі старовиною я, як учень відомого чеського археолога Любора Нідерле, керувався напрямними прийнятої тоді з західному світі позитивістичної школи, ставлячи пам'ятки матеріяльної культьури на перше місце, при обережних узагальненнях та висновках. Це було в протиставленні до перестарілої, прийнятої тоді у Східній Европі емпіричної школи (А. Спіцин, В. Гамченко, О. Міллер), завданням якої був якнайточніший опис добутих розкопами пам'яток старовини, без дальших узагальнень і висновків. Очевидно, я брав до уваги теж античні та літописні джерела, проте до їх інтерпретації різними авторами слід ставитись обережно, бо вони можуть бути тенденційні а то й у самих літописців не завжди повністю згідні з правдою.

Коли тепер гляну *ретроспективно* на свою працю в ділянці археології, то, мандруючи в глибину віків, я старався кинути жмут світла на багато нерозгаданих ще питань праісторії та ранньої історії України і нашого народу в процесі його духового й матеріяльного росту впродовж тисячоліть. У моїй праці, думаю, мені пощастило поступити в деяких питаннях крок вперед, проте все ж не одна важлива проблема стоїть ще відкрита для майбутніх дослідників.

На пройденому шляху я бачу світла й тіні. Звичайно, можливо кращі висліди могли б дати розкопи, ведені методом ширших площин, а не сондами й ровами, та це трапляло іноді на труднощі зі сторони землевласників-селян з огляду на руйнування розкопами верхнього гумусу на їхніх орних полях.

Крім лопати й ножа не було модернішого знаряддя для ведення розкопів, яке сьогодні вживається, не було польової ляборатарії для негайної консервації добутих із землі пам'яток з різних металів та дерева, не були ще відомі методи встановлювання приблизного віку праісторичних пам'яток при допомозі Карбону 14, поташу-арґону, обсідіяну, ні аналітичний метод датування кісток.[142]

Все, що я міг зробити в ділянці археології на західних українських землях, було виключно завдяки матеріяльній і моральній допомозі

[142] *D. Brothwell* and *E. Higgs*. Science in archaeology. London 1965.

української громадськости, без жодних фінансових субсидій зі сторони польського уряду.

Сорок років моєї праці дали тільки незначні причинки до розкриття стародавніх часів України. Сьогоднішні й майбутні археологи не матимуть таких труднощів. Їх дослідницькій праці стануть в допомогу відомі сьогодні і майбутні технічні й методологічні засоби ведення розкопів.. До того ж сьогодні включено в дослідження життя людини на землі антропологію, етнологію, етнографію, соціологію, врешті теж підводну археологію в широкому засягу і досягнення всіх цих ділянок відтворюють історію культури народу.

Перед українськими археологами стоїть важливе завдання глянути глибше у сиву давнину нашого краю й народу, кидаючи світло на прастару, докорінну культуру і її розвиток продовж тисячоліть та об'єктивно й науково вивчаючи добутий із землі матеріял.

Одним із важливих питань, яке чекає ще своєї остаточної відповіді, є *етногенеза слов'ян,* починаючи ще з часів індоевропейської та балто-слов'янської спільноти,[143] як теж спростування перестарілих теорій, які все ще повторюються у працях деяких західних дослідників про прабатьківщину слов'ян на багнистому Поліссі,[144] на Сибірі[145] чи в басейні р. Інду.[146]

Працюючи над питанням *етногенези українського народу* на базі безіменних праісторичних племен та беручи до уваги тяглість заселення його земель від ранніх праісторичних часів по сьогодні як вирішальний при цьому фактор, українським археологам слід стреміти до пов'язання в один безперервний ланцюг розвитку відомі сьогодні його окремі ланки: пізній палеоліт — мезоліт — Трипілля — білогрудівсько-чорноліська культура — анти-літописні племена.[147]

Українським археологам слід теж продовжувати дослідження над *генезою трипільської культури.*[148] Досі прим. переважала думка, що ідею прикрашувати свій глиняний посуд мальованим різнобарвним орнаментом перейняли трипільські племена від Близького Сходу. Сьогоднішні розкопи в Липинському Ярі над долішнім Дунаєм примушують нас шукати джерел сього розпису в Юґославії.

---

[143] *Я. Пастернак.* Етногенеза слов'ян у новій археологічній літературі (Зап. НТШ, 169, Мюнхен 1962); *М. Чубатий.* Княжа Русь-Україна та виникнення трьох східньослов'янських націй. Нью-Йорк—Париж 1964; *A. Spekke.* Balts and Slavs. Washington 1965.

[144] *M. Vasmer.* Untersuchungen über die ältesten Wohnsitze der Slaven. Leipzig 1923.

[145] *В. Флоринскій.* Первобытные славяне. Томск 1894, I, 56.

[146] *М. Миллер.* Дон и Приазовье в древности. I, Мюнхен 1961, 121.

[147] *Я. Пастернак.* Важливіші проблеми етногенези українського народу в світлі археологічних досліджень (доповідь на Світовому Конґресі української вільної науки 10. IX. 1961 в Нью-Йорку) і окремо, Нью-Йорк, Українське Історичне Товариство, 1971, 27 стор.

[148] *В. Даниленко.* Неолит Побожья и вопрос о сложении трипольской культуры (КСИА, 9, 1959, 3—9).

Майбутні дослідники повинні вирішити все ще дискутовані такі питання як початки організації Київської Руси й походження її назви[149] у зв'язку з норманською й антинорманськими теоріями, далі західнє чи східнє походження шнурової кераміки,[150] праслов'янське чи ґотське походження черняхівської культури[151] та ін. Звичайно, для цього необхідне знайомство з чужомовною, головно англійською, німецькою й російською фаховою літературою, як теж, по змозі, особисті зустрічі з тамтешніми археологами та студії в тамтешніх музеях.

Остаточною метою всіх цих зусиль буде ствердження відвічної автохтонності українського народу у Східній Европі, його самобутності та генетичної, етнічної, антропологічної й психологічної його окремішности по всі часи від московського, тільки мовно слов'янізованого народу.[152]

Інтерпретації й освітлення археологічних матеріялів бувають різні, залежні від традиційних поглядів в науці, від теоретичного знання, досвіду у польовій праці, особистої інтуїції, від немалої дози уяви, щоб могти увійти у нетри життя стародавньої людини, врешті, на жаль, вона не вільна від політичних тенденцій. Можна погоджуватися або заперечувати деякі твердження, усе в академічному тоні, об'єктивно, з додержуванням вірности історичній правді, не включаючи в науку ні політичних тенденцій ні комерційних причин, але не можна замовчувати чи лайкою знецінювати праці українських науковців, друковані за кордоном, як це має місце сьогодні в Україні. Широка, всебічна інтерпретація добутих розкопами матеріялів для відтворення росту духової й матеріяльної культури нашого народу продовж кількох сот тисячоліть — це невідкладне завдання українських археологів у майбутньому. Звичайно, плянувати можна різне, та врешті слід робити те, чого вимагає час і потреба.

Становище археології в Україні ще далеке до розквіту. Переважає камерний характер науки, совєтські археологи мало пишуть оглядових праць з археології України і недостатньо публікують свої висновки, щоб з ними могли ознайомитися інші. Навіть світової слави вчені не зачиняються герметично у своїх кабінетах-робітнях, вони популяризують досягнення свого фаху серед найширших кругів суспільства, бо популяризація науки є суспільним обов'язком кожного дослідника.

Археологові важно сьогодні не бути в тісному зв'язку з так зв. масовим відборцем, бо ж археологія цікавить сьогодні всіх, вона утверджує людину в переконанні, що вона є важливим пунктом-ланкою у відвічній цивілізаційній еволюції людства.

---

[149] *Я. Пастернак.* Генеза Київської Держави в світлі археології (доповідь на історичній конфернеції УВАН, 10. V. 1964, Нью-Йорк).

[150] *Я. Пастернак.* Археологія України, 198—199 (там раніша література).

[151] *M. Boort.* Südrussland im Altertum. Leipzig 1921, 362—365; *М. Брайчевський.* Біля джерел слов'янської державності. Київ 1964.

[152] *Я. Пастернак.* Археологія України, 539—540; *В. Левенок.* Юхновская культура (Сов. Арх., 1963, 3, стор. 93).

Спогади

Євген Онацький

ПІД ОМОФОРОМ БАРОНА М. ВАСИЛЬКА

(Записки журналіста й дипломата
від 3-го серпня 1920 до 31-го грудня 1921)

3 серпня 1920.

Після довгої перерви хочу знову відновити записи в щоденнику, бо й моя дипломатична та журналістична діяльність, здається, має відновитися. Такі, бодай, подають мені надії...

Приїхав я з Відня[1] до Риму 24-го липня ввечері цілком несподівано для Ніни, і ще довго, коло тижня, ішла з Відня для Ніни моя пошта.

В пансіоні Жірардет пробули ми всього тиждень, і вчора, 2-го, переїхали до помешкання Місії, куди 4 дні скоріше переїхали Єремієва та Чехівський. За контрактом помешкання було здано тільки під канцелярію без права в ньому жити, але Чехівський запросив десь секретаря адміністрації, дав йому хабаря, 200 лір (сто від себе, а сто від нас), крім того підмастив добре двірника, що виглядав на надто вірного цербера, і таким чином промостив шлях...

Днів кілька тому прийшла телеграма від Єремієва з Тарнова з 23-го липня, що його призначено до Риму, і що він виїздить, а вчора прийшла телеграма від Ніковського з Варшави з повідомленням, що Єремієва призначено до Риму «керуючим справами Місії», і щоб ми приготували передачу справ. Ще не знаємо, хто залишиться в цій новій Місії, чи ми обидва з Чехівським, чи він сам один, але все ж бодай справа остаточно вияснится, і Єремієва та Чехівський подають мені надію, що напевно, Єремієв подбав про те, щоб мене було залишено...

З ними ми живемо тепер дуже мирно. Всі старі непорозуміння призабулися і Єремієва настоює на тому, що, з огляду на непевність ситуації на чужині, ми повинні підтримувати один одного. Дав би Бог, щоб так і далі було..

Минулий тиждень пройшов дуже швидко і досить безладно — з одного боку зміна мешкання, а з другого боку я шукав інших джерел заробітку і перекладав з італійського (переклав дві новельки, розпо-

---

[1] Про мою поїздку до Відня я оповів у моїх Записках під заголовком «Віденське Інтермеццо». Їздив я туди з спробою добути грошей на втримання Дипломатичної Місії в Італії. Поїздка ця була безуспішна: тодішній міністер фінансів УНР Хр. Барановський, з яким я мав довшу розмову, вказав мені на брак засобів.

чав третю), почав перекладати Жюля Верна «Le village aérien», а також написав дві статті для американських часописів. Хто знає, чи вони платитимуть, але спробувати треба. На жаль, Ніна так увесь час занята господарськими справами, що нема коли переписати мої писання на машинці.

У зв'язку з працею над перекладами, звернув особливу увагу на студії української мови, — часто бракує слів. Дає себе відчувати російська школа, — адже ж від народньої школи до університету всі студії відбув я по-московському, і коли ще був я в гімназії мій батько хвалився перед знайомими, як я гарно говорю по-російському... Але за те ж і відчуваю брак слів! Мушу більше читати наших клясиків. Перечитав два томи Олеся й один Винниченка. Цікаво, що в Олеся мова, хоч і гарна, але бідна, одноманітна, порівняння часто повторюються. Ніч у нього, наприклад, завжди «срібна». У Винниченка ж мова до того не оброблена, до того засмічена русизмами (хоч і багата на гарні українські вирази), що перше, ніж пускати його твори до якоїсь шкільної антології, чи хрестоматії, як у нас в гімназії казали, треба було б їх добре почистити...

Зінаїда Василівна Мирна прислала листа з 18-го липня, який вже давненько прийшов, але я не мав часу його записати. Тим часом він вартий того:

«Моя люба пані Ніно! Одержала Ваші листи, і ще більший сум мою душу огортає. Це якась моральна й економічна катастрофа нашої справи! Усюди таке безладдя, такий розпад, таке зневір'я, що вже і сподіванки на кращу долю нема. З усіх Місій несеться такий стогін, всі загрожують катастрофою, всі звертаються до Івана Івановича[2] „може, хоч Ви допоможете, або розв'яжете питання, чи ми існуємо чи ні: із-за боргів ми не можемо покинути своїх місць, бо нас кредитори не випускають..." Міністерство закордонних справ жодних інформацій не дає, а міністерство фінансів не має грошей. А політичне становище дуже тяжке. Звісно, в Германії учитують його, а особливо те, що наша справа зв'язана тепер із поляками, — і відносини помітно погіршали. Становище Івана Івановича тяжке, всі звертаються до нього по гроші і думають, що чим нахабніше вони грошей вимагатимуть, тим швидше їх одержать. І з нахабністю хуліганів, з страшними погрозами вимагають грошей. А їх немає і ніяких сподіванок на будуче теж немає. Іван Іванович уже й на димісію хотів податися, так нема кому справи передати, а Барановський і слухати про це не хоче. Іван Іванович докладно обговорив Вашу справу із Мартосом, і з Барановським; перший рішуче проти видачі грошей, бо коли немає ні Голови Місії, ні заступника, то, значить, Місія не існує, отже нема їй чого грошей давати — це так на думку Мартоса; а Барановський сам не хоче вирішати, покладається на міністра закордонних справ, а саме головне те, що грошей немає, отже, нема чого асиґновувати. В цій справі я вже кілька разів писала п. Євгенові (з доручення Івана Івановича). Сьогодні Барановський поїхав до Відня, отже п. Євген сам його бачитиме. Я вже й п. Євгенові про це писала, і Вам пишу, що коли у Вас немає грошей, так ми просимо у нас взяти; ми живемо дуже економічно, бо знаємо з досвіду, як то легко було

[2] І. І. Мирний, чоловік Зінаїди Василівни.

більш, ніж 5 місяців, висидіти без заробітку, отже, маємо дещо в запасі, і можемо з Вами поділитися.

Цілую Вас, моя люба пані Ніно! Пишіть, як вирішиться Ваша справа. Може, з Барановським там у Відні справа швидше піде. Чи залишитеся у Римі, чи поїдете куди, безпримінно напишіть.

Ваша всім серцем З. Мирна».

4 серпня 1920.

Від'їзджаючи з італійського полону на початку минулого місяця, про що мені писала Ніна до Відня, українські старшини переслали гр. Тишкевичеві мистецьки виконану адресу з їхніми підписами і спільною світлиною, і таким текстом:

«Ваша Ексцеленціє! Високоповажаний Пане Графе!

Світова війна загнала в своїх останніх днях кількадесять тисяч українців старшин і козаків у далеку непривітну чужину — Італію. У полон попався найкращий цвіт українського народу в хвилі, як на українських землях повіяло волею, і все, що живе, стануло до визвольної боротьби, щоб здобути собі свободу і здійснити велику українську ідею — збудувати свою державу — Суверенну Українську Народню Республіку.

Великі діла й подвиги українського народу у визвольній боротьбі відбивалися радісним гомоном аж в Італії, а полонені з притишеним биттям серця, з запертим віддихом вслухувалися в той величний гомін українського життя в повнім, веснянім його розгоні. Серця й душі полонених були переповнені тугою за своїм рідним краєм, а задушевним бажанням було вирватися якнайскорше з полону і станути в рядах борців-каменярів, що кували кращу долю свому народові, рівняли путь правді і волі та ставили основи під Українську Державу. Відтяті від своїх рідних, без опіки нашого правительства, з яким не доставало сполучення, полонені завзято поборювали чорні думки одчаю і зневіри, що часом находили на них, а леліяли надію і віру, що і в їх віконце засвітить сонце волі, і вони помчуться бистрими вірлами у свою Вітчину, на любу Україну.

З великою радістю і одушевленням прийняли полонені вістку про Ваше прибуття до Італії, передчуваючи, що у Вас знайдуть опіку на далекій чужині в безвихіднім їх положенню. Сподівання полонених сповнилися. З Вашим прибуттям повіяло по душах полонених українців теплим українським леготом. Ваші щирі слова, повні безмежної любови до українського народу, оживляли стужені душі полонених, наче роса квіти, і несли з собою розраду і потіху, та сталили їх завзятість і терпеливість сильною волею і вірою в побіду українського народу і кінець гіркого полону для білих невільників XX століття. Ваш труд і праця, щоб промостити шлях для Української Держави в Італії, знайшли сильний відгомін і серед полонених.

Любов'ю і вдячністю записане Ваше ім'я глибоко в серцях полонених за Вашу батьківську опіку, за Вашу сердечну поміч, за Вашу невсипущу працю так для полонених, як і всього українського народу. Синівська, гаряча щиросердечна подяка хай буде тим даром, який Вам складаємо. Хай Всевишній додасть Вам сил у Вашій мозольній і успішній праці і хай очам Вашим дозволить бачити у щасті і добрі ввесь український нарід і Самостійну Українську Народню Республіку!

Італія. Кассіно, в день виїзду на волю, дня 6 липня н. ст. 1920.

За Українську Громаду полонених старшин: Михайло Гринів, голова; Теодор Чернописький, містоголова; Кирило Крушельницький, писар».

Нема чого й казати, що цей теплий вдячний лист полонених старшин до гр. Мих. Тишкевича — одночасно поличник Севрюкові та його Місії.

Тим часом, п. Бандрівський, недавній секретар цієї Місії, намагається регабілітуватися сам та регабілітувати Севрюка в довжелезних статтях, що друкуються в галицькій українській пресі. З цього приводу віденська «Воля» в числі з 24 липня завважує:

«Справа, п. Секретарю, просто стоїть. Невважаючи на те, що, як Ви і самі пишете, „Місія знайшла в Італії остільки корисну ситуацію, що Італія бажала і бажає позбутися якнайшвидше всіх полонених", Ваша Місія майже нічого не зробила, витративши колосальні кошти. „Воля" найбільше писала про цю справу, даючи на своїх сторінках цілком об'єктивно місце і голосам полонених і листам Севрюка, і навіть анонімному дописові Бандрівського . . .».

У «Волі» з 31 липня видрукувано цікавий допис П. Карманського з Риму «Революція чи анархія», в якому він влучно змальовує загальну політичну ситуацію в Італії. Не забув він і про нас та п. Мазуренка:

«Нота Ллойд Джорджа до совєтського уряду, в якій заповіджено конференцію в Лондоні, де між іншими мали б явитися і представники України, видвигає тут знову нашу забуту справу. І ніколи не було в Римі для нашої дипломатії і пресового бюра кращої і вдячнішої до праці пори, як сьогоднішня хвиля. Джолітті сам запрошував був нашого бувшого представника п. Мазуренка до себе на розмову і приймав його дуже сердечно. Так що ж! П. Мазуренко занюхав, що йому саме пора закінчити свою «діяльність» і, добувши для Місії 33.000 лір, зліквідував себе, виїхав і оставив Місію (двох недобитків) без шага. Місія при Ватикані не існує так само, бо о. Бон уже четвертий місяць виходжує гроші у Відні, а його секретар сидить поза Римом, бо він пів року живе воздухом. А тим часом бувші дипломати і всякі журналісти, що мають за собою медові місяці нашої дипломатії та й гуляють, завдяки цій «золотій» добі, сидять по курортах і благоденствують. Що їх обходить українська справа, коли за неї не платять суто, як платили, бувало?!

Ні, таки кажім, що хочемо, то ми самі тчемо рідній країні смертне рядно. Рим, 15 липня 1920».

5 серпня 1920.

Зінаїда Василівна прислала листа з 2 серпня:

«Моя люба пані Ніно!

Мабуть, уже п. Євген повернувся додому, — отже в діловій справі пишу йому вже на Рим.

Його останнього листа перед від'їздом з Відня отримали, але коли його ще щось у Відні затримало, так, будь ласка, перекажіть йому туди все те, що я Вам казатиму по справі.

Ів.(ан) Ів.(анович) отримав від Антоновича листа, де Ант. каже, що тепер він уже згоден знову виїхати до Риму, яко голова Місії, — отже, прохає вислати йому ті гроші, що йому ще Мартос у Відні пропонував. Прохає їх власне передати його атташе Коссакові. Іван Ів. має наказ видати йому гроші при першій можливості, але ще зараз не вирішено чи є вже така можливість, чи немає, бо грошей трохи, крихітку добули, і в якій мірі можна кого задовольнити, ще не вирішено.

Отже, поспішаюся Вам написати, щоб Ви ще не продавали речей Місії, бо, очевидно, Місія в Римі буде існувати, отже — щоб не довелося їм знову все купувати. Мені здається, що Ант. побачив, що на Україну не можна повертатися, отже вирішив знову до Риму їхати.

Це й все, що я знаю в Вашій справі. Коли про що ще довідаюся, зараз напишу.

Ви пишете про страшну духоту в Римі, а у нас, навпаки, навіть холодно, а дощі щодня перепадають. Настрій страшно тяжкий, нічого нізвідки доброго не чути... Іван Ів. без міри занятий і чисто зіпсував собі нерви щоденними неприємносстями. Цілую Вас, моя люба пані Ніно! Привітання п. Євгенові.

Ваша З. Мирна».

Невже знову Антонович? Але, думаю, що після телеграми Ніковського про призначення Єремієва, нове призначення Антоновича неможливе. Запізно надумався!

Щоб якось штовхати справу наперед, вирішили ми з Чехівським таки заставити меблі в цілком приватному порядку, у особи, якій можна довіряти, що вона не скомпрометує Місії. Така особа знайшлася — це пані Альбіні, добра знайома Єремієвих і Гриненок. Вона згодилася позичити нам 5.000 лір під умовну заставу меблів. Умову з п. Альбіні склав А. Чехівський, який одержав і гроші і видав їй таке поквітування (італійською мовою):

Рим, 5 серпня 1920 р.

Я, нижче підписаний аташе Дипломатичної Місії Української Народньої Республіки в Італії, на підставі розпорядження голови цієї Місії з 15 липня, 1920 р., залишаю в заставу п. Альбіні Любові меблі і інвентар канцелярії цієї Місії за 5.000 лір, як ґарантію уплати цієї суми.

Всі названі речі знаходяться в помешканні Місії при Корсо д'Італія 6, другий поверх в Римі.

Цю суму 5.000 лір я мушу віддати пані Любові Альбіні протягом 8 місяців від вище зазначеної дати 5 серпня 1920 року.

Андрій Чехівський, аташе Української Дипломатичної Місії в Італії».

Якщо справи підуть добре, ці гроші віддамо і меблі відкупимо. Якщо ні, зробимо публічний аукціон, і з одержаних грошей борг покриємо. А тим часом треба якось існувати.

6 серпня 1920.

Попрощались ми сьогодні з нашим симпатичним хлопчиком Люїджі Кікірікі, що з грудня 1918 р. працював у мене в Прес-Бюро, як по-

сильний і експедитор, а потім допомагав у Місії. Видали йому посвідчення, що розлучаємося з ним із великим жалем.

17 серпня 1920.

«Воля» з 14 серпня приносить цікаві відомості. Закордонна делеґація Української Партії Соц.-Рев. повідомляє, що з партії виключено Миколу Ковалевського «за порушення партійної дисципліни, за службу Петлюрі й неморальне відношення до народних державних грошей»; Володимира Кедровського — «за порушення дисципліни й службу Петлюрі»; Миколу Залізняка — теж «за порушення дисципліни, службу Петлюрі і колишню, але виявлену нині, службу австрійському урядові під час війни».

Крім того, з колишнім міністром фінансів Мартосом трапився неприємний анекдот. Він мав необережність видати допомогу Вітикові (150.000 кор.) на видання «Боротьби» та інші справи. Вітик, отримавши гроші, поїхав далі шукати Мартоса, щоб ще дещо одержати. А тим часом редактори «Напереломy» та «Сміху», двох інших віденських часописів, мабуть, у помсту Мартосові, що їм нічого не відсипав, як каже «Воля», і що мусіли через те передчасно вмерти, написали в «Боротьбі» фейлетон-некролог з приводу відставки колишнього міністра, але настільки невдалий, що російські часописи прийняли цей фейлетон за справжній некролог і відмітили смерть Мартоса у хроніці. А ґалицькі часописи й собі передрукували цю «звістку». «Воля» вмістила з цього приводу дуже дотепний фейлетон Сіренького під заголовком «Ще одна жертва» і підзаголовком «З ґалереї великих людей».

Його варто тут переписати, бо і Мартос, і Вітик надто часто зустрічалися на сторінках мого щоденника:

„Маленька замітка в «Боротьбі», на горе всіх віденських патріотів, оказалась правдою.

Газети паризькі, берлінські, варшавські, львівські в один голос підтверджують сумну новину.

Борис Мартос загинув при таємних обставинах, упав жертвою довгу.

Невже ж це правда?

Чи давно прихожа (передпокій) його покої у Меісль унд Шадн била життям?

Чи давно вона була повна його приклонників, шанувателів, друзів і приятелів?

Кого там тільки не було?

Тут і редактор «Боротьби» і спролетаризовані співвласники многомільйонового «Дзвону», замасковані аґенти «Нової Доби» і видавці власних творів, скомунізовані поети, письменники, публіцисти і кооператори, дипломати бувші, теперішні і будучі, і з Місіями і без них, комісії, підкомісії, відділи, підвідділи, оцінщики, прийомщики, хранителі, перевожчики, переносчики, населення відомого українського культурного центру «Герренгоф» ін корпоре і пр. і пр. і пр.

«Толціте і отверзеться вам» — і всі товкли, хто чим міг.

Чи давно це було?

Як сей час бачу ставну постать покійного в клітчатім пальто а ля ґавчос, в широкім сомбреро а ля ковбой, збитім на бакир перед здивованими очима віденців і берлінців.

«Хто це? Хто це?» — питали всі.

Походження цього великого фінансиста губиться у сивій старовині і найбільш певні сліди його фінансової праці, як свідчать історики, випливають лише в 1919 р. За одними версіями родоначальником цього знаменитого роду був мексиканець прозваний Мартосом за те, що мав надзвичайні здібності обертати золото в папір навіть без допомоги філософського каменя. За другими — родоначальником явився відомий еспанський тореадор Дон Хозе, який після вбивства Кармен втік на Полтавщину і одружився з хуторянкою Мартою, від якої нащадки й дістали ім'я. (Третя версія, що рід цей походить від самого Вельзевула оказалася, після дослідів новіших істориків, не вартою довір'я і поширеною лукавими галичанами з певною метою скомпрометувати соціялістичний кабінет).

Ми, згідно з деякими фамілійними рисами, безумовно підтримуємо походження його від мексиканського маґіка, але в інтересах правди мусимо зазначити, що і друга версія, еспанська, має підстави, бо покійник безперечно мав в собі деякі явні риси не тільки тореадора, але й андалузького бугая.

У дитячих роках будучий міністер був майже нормальним хлопцем.

Ґеніяльні його здібності проявилися лише в семінарії, де талановитому юнакові вдалося розрішити відому математичну головоломку: 2 на 2 дає 4.

Здивовані вчителі і щасливі батьки тут же вирішили віддати ґеніяльного хлопця на математику.

Цей фах розвинув його природну цікавість і захват експериментами до гомеричних розмірів. Так, уже будучи міністром, він звелів відкрити всі сейфи в Києві з одної цікавости — подивитися, що там? Там оказалося золото, яке він із зручністю, гідною свого мексиканського предка, тут же на очах здивованих глядачів, перетворив у папірці.

Самовидці говорять, що бувший при цьому фінансист Бродський скрикнув чистою українською мовою:

«Што ві делаєте, ві заґіньоте всю сістєму!».

На що міністер із властивою йому логікою і авторитетністю відповів своїм прекрасним баритоном:

«Ну то що? А нащо вона нам?» — чим природно посадив хитрого жидка в кальошу на радість всіх присутніх гайдамаків.

Взагалі ясність висловів і лаконічність міністра ввійдуть безперечно в історію нарівні з спартанською. Часто, одним словом, йому вдавалося повалити хитросплетені будови европейських дипломатів і примусити їх до поспішного відвороту.

Так відомий історичний анекдот у Берліні, коли, після конференції з одним визначним німецьким дипломатом, після годинної промови хитрого німця, пан Міністер сказав йому, добродушно посміхаючись:

«А ви, часом, не брешете?»

Німець згубив дар слова і шість тижнів після того мусів ходити на гідропатію.

Фінансова система талановитого міністра була також надзвичайно проста. Знавці фінансового права деруть на собі волосся, думаючи скільки вони слухали і читали лекції, читали і писали книжки, і що все це було надурно.

Оказалося, що потрібні лише три прості речі: гроші, літак і колода карт.

Гроші літали на літаку, а Міністер ворожив на картах, чи впаде він, чи ні. От і все!

Тільки цією простотою системи і пояснюється та колосальна популярність, яку здобув собі небіжчик на Україні. Ця популярність настільки гнітила скромного молодого чоловіка, що він рішив виїхати в Европу й прочитати в головних столицях низку лекцій на тему: «Моя система, або в двадцять хвилин без фінансів».

Популярність росла. Перед молодим міністром відкрилося блискуче поле. Всі двері були перед ним відчинені. Газети передають, що лукава Франція рішила відмовитися від Версальського миру і поставила Германії єдину умову: запросити Мартоса міністром фінансів. Хитрі ґалли рішили одним ударом, раз назавжди, знищити свого віковічного ворога. Не так склалося, як жадалося. І ми стоїмо перед свіжою могилою. Доля великих людей часто повторяється. Так смерть Мартоса нагадує поетичну смерть Віщого Олега. Говорив йому вірний директор департаменту:

Не чіпай, Батьку, мертвої голови Вітика, бо в порожній череп'янці завжди заведеться погань!..»

Не послухався Мартос, і чорна гадюка з порожньої голови ужалила його в саме ніжне місце. Нещасний тільки і встиг скрикнути:

«Не давайте йому більше ні геллера!» — і сконав на руках вірного директора під стогін і ридання всіх алчущих і жаждущих.

Лопатками (далі все йдуть народні назви українських грошей — прим. Є. О.) викопали йому могилу.

Тихо довкола шумлять осикові, щебечуть на них безжурні фейґелі і канарейки, тихо пролітають аеропляни, сумними безконечними рядами стоять гетьманки, богданівки, гривні, яєшні — імена їх Ти, Господи, вєсі, — а тихий вітерець доносить з України рідні народні мотиви:

«Чи я мамцю, не доріс, чи я, мамцю, переріс!»...

Сік транзіт ґлорія мунді..."

20 серпня 1920.

Пащенко прислав мені листа з 17 серпня:

«Дякую Вам, пане Євгене, за листівку. Я досі у Відні і не знаю, що буде далі. Приїхав до Відня міністер Ніковський. Пан Єреміїв також у Відні. Мусить їхати на днях до Риму, з ним їде і п. Галіп. З грошима як стоїть справа, не знаю. До сьогодні п. Єреміїв мав отримати 10.000 лір і то на один місяць для Місії. Може з приїздом Барановського до Відня зайдуть які зміни, хоча не думаю. Я був у Ніковського. Він мені сказав, що справа італійської Місії стоїть так, що навіть можливе скорочення і далі, себто, замість двох людей, залишиться один чоловік, крім п. Єремієва. Пишіть, як влаштувалися в помешканні Місії, де дістали ліжка? Щиро вітаю Вас і Вашу дружину, і бажаю всього кращого. С. Пащенко».

Ця листівка наробила у нас шелесту. По-перше, я вирішив, що, якщо будуть кого звільняти, то мене, бо я пізніше вступив до Місії і не в таких відносинах із Єремієвими, як Чехівський. А по-друге, згадка про Галіпа всіх дуже здивувала, і Єремієва рішуче заявила, що в тому сама брехня. Я ж відповів, що вважаю приїзд Галіпа цілком можливим, як наслідок компромісу: то мав їхати Галіп від одної партії,

потім мав їхати Єреміїв від другої, а щоб і другу партію не надто принижувати призначили і Галіпа.

Одержав також листівку від Толмачева, в якій він мене повідомляє, що пересилає мені дві свої брошурки: «Розбийте кайдани!» і «Комунізм і еволюція» (під псевдонімом Піддубний). Пише, що намагається видати свою коротку Історію української революції. Намагається переконати мене, щоб я визнав доцільність для України співпраці з комуністами. Я відписав йому великого листа, в якому зазначив, що в теперішньому «комунізмі» бачу не стільки «комуністів», скільки революціонерів, себто людей активних, рішучих, деспотичних, що з тої чи іншої причини незадоволені своєю ролею в житті і намагаються її направити, але що, внаслідок своєї деспотично-автократної вдачі, ніяк не можуть бути справжніми комуністами, і тільки дурять людей... Деякі з них, може бути, дурять і себе самих. Приглядаючись до «комуністів», я виніс переконання, що їх жене, насправді, не бажання поліпшити загальний стан людства, а лише — бажання влади. Для мене, наприклад, цілком ясно, що московський комунізм — це бажання поширити владу Москви на всю східню Европу, а в першу чергу на Україну.

Не знаю, чи відповість він мені на цього листа. Шкодую, що не переписав його собі на пам'ять.

25 серпня 1920.

Телеграма з Відня від М. Єремієва:

«Все дуже добре. Приїжджаю на другий тиждень з грошима. Єреміїв».

28 серпня 1920.

Телеграма з Відня від Василька:

«Єреміїв приїде першого вересня з грошима для помешкання і Місії. Зробіть усе можливе, щоб відновити і продовжити контракт на помешкання з наказу міністра зак. справ 1079. Василько».

Сьогодні ми одержали листа з 25 серпня від Української Делеґації У.Н.Р. в Парижі досить неприємного змісту, що в ньому наші старі знайомі Борщак і Лучинський виступають у досить дивній ролі... Але ось текст цього повідомлення:

«Делеґація У.Н.Р. на мирову конференцію має за честь повідомити Вас про слідуюче:

20 липня ц. р. президент делеґації граф Тишкевич одержав із Відня від п. Макаренка телеграму, в якій п. Президенту пропонувалось здати свій пост колеґії з 4-ох членів: пп. Тимошенка, Шелухина, Галіпа і Лучинського. Тією ж телеграмою п. граф призначався на пост посла при Ватикані.

Не будучи поінформованим про права п. Макаренка, п. Президент в той же день передав зміст телеграми Урядові, прохаючи у нього пояснень і розпоряджень.

26 липня прийшла відповідь від імени п. Головного Отамана Петлюри, в якій указувалося, що уповноваження п. Макаренка скасовані законом 21 травня 1920 р. і що через це всі його розпорядження не мають юридичної сили.

Однак, не вважаючи на це, сказана колеґія 29 липня зробила спробу потребувати у п. графа Тишкевича здачу діл і фондів Делеґації, в чому їм було рішуче відмовлено. Одночасно стало відомо, що колеґія вводячи в блуд французькі офіційні кола і пресу, скрізь почала розповсюджувати відомості, що вона законно призначена урядом У.Н.Р. заступати графа Тишкевича, і що вона приступила до виконання своїх обов'язків. Тоді п. граф Тишкевич мусів надрукувати в часописах спростування і офіційно повідомити французьке Міністерство Зак. Справ про самозванність колеґії.

16-го серпня ц. р., коли уже появилась у «Волі» замітка, що розкриває всю закулісну сторону скандальної інтриґи, п. А. Галіп, Лучинський і їх «аташе» Борщак, користуючись відсутністю графа Тишкевича, що виїхав із доручення Уряду до Лондону, зробили брутальний і ганебний наскок на помешкання делеґації. Вони в скандальний спосіб влізли туди, захопили книжку наказів, печаті і оголосили, що почнуть тут урядувати явочним порядком.

Одинокою відповіддю на це, звичайно, було б звернутися до поліції, однак Делеґація, уникаючи скандалу, не схотіла поширювати інцидент за межі наших внутрішніх справ. Мешкаючий при Делеґації секретар Делеґації п. Ґалафре і військовий аташе полковник Колосовський дали розпорядження зачинити тимчасово помешкання Делеґації і не впускати туди членів самозваної колеґії. Тоді колеґія сама звернулась до поліції, прохаючи відчинити для неї помешкання. Звичайно, поліція відмовилась це зробити, але інцидент став відомий Французькому Міністерству Справ Закордонних.

На донесення про це Урядові, 20 серпня прийшла відповідь від п. Міністра Справ Закордонних А. Ніковського, в якій він підтверджує, що Уряд У.Н.Р. не робив ніякого нового призначення до Парижу, і в якій наказується уникати зносин з самозванцями.

Нині Делеґація продовжує свою нормальну працю в старому помешканні. В неділю 22 серпня повернувся до Парижу граф Тишкевич.

Маємо честь звернути Вашу увагу на те, що згадана колеґія, маючи в своюму розпорядженні блянки і печаті Делеґації (з французькими літерами), може користуватися ними і вводити в блуд наших закордонних представників. Нині Делеґація замовила нові печаті, відмінні від старих. Відбиток їх буде своєчасно надісланий Вам для відома.
Додаток: Копії 5 документів.

В. о. генерального секретаря Леонід Ґаляфре».

Яка скандальна історія!

В додатках — відписи телеграми Макаренка, телеграми директора Мироновича від імени Голови Директорії про скасування повноважень Макаренка, листа «колеґії» за підписами Артема Галіпа і М. Лучин-

ського до Тишкевича в справі передачі справ, листа Ґаляфре, з наказу гр. Тишкевича до А. Галіна про неправність заряджень Макаренка і телеграми А. Ніковського з повідомленням також про приїзд в недалекому часі до Парижу А. Лівицького, Ол. Шульгина і ген. Юнакова.

А тим часом до нас 19 серпня дійсно прийшло було повідомлення з Парижу з 16 серпня такого змісту: «Наказом Директорії від 20 липня ц. р., замість графа Тишкевича призначена Колеґія для захисту інтересів У.Н.Р. перед Мировою Конференцією в складі п. Сенатора Шелухина, п. д-ра Галіпа і п. Лучинського.

По уповноваженню Колеґії Лучинський. За секретаря І. Борщак».

(Продовження в наступному числі)

Марко Антонович

НАРИС ІСТОРІЇ ЦЕНТРАЛЬНОГО СОЮЗУ УКРАЇНСЬКОГО СТУДЕНТСТВА (1921—1945)

Видання У.І.Т. 1976 Ціна: $ 3.00

Перша історія української студентської централі.
Замовляти в Адміністрації «Українського Історика».

Кость Паньківський

СПОГАДИ ПРО НТШ *

Моє слово про Наукове Товариство імени Шевченка це свого роду додаток до Конференції наукових доповідей, які ми прослухали про заснування, розвиток, значення, відновлення того товариства — чисто особиста розповідь ненауковця, на наукову тему, але людини, доля якої судила їй народитися в тіні товариства у час створення тієї великої установи і весь свій вік прожити у її тіні на рідній землі аж до ісходу 1944 року. Мій батько, теж не науковець, але у дев'ятдесятих роках дев'ятнадцятого сторіччя дуже активний член Виділу, тобто Управи товариства, господар невеличких тоді його маєтків, фінансовий дорадник, принагідний, поруч інших бажаючих, бібліотекар бібліотеки. Сміло можу сказати, що в той час його життя виповняла праця в двох установах: «Шевченко» і «Союз», як в скороченні він називав НТШ і Крайовий Союз Кредитовий, новостворену в 1898 році централю української кредитової кооперативи в Галичині, у якому він був одним із членів дирекції.

Так сталося, що важливіші дати в житті товариства були одночасно важливими датами родини нашої і родини проф. Грушевського, який від часу свого приїзду до Львова 1894 р. жив у приязні з моїми батьками. Він був 1895 року одним з свідків при вінчанні моїх батьків. Його обрали в листопаді 1897 року головою товариства, а я народився на місяць пізніше в грудні того ж року. Його дружина Марія Вояковська, це одна із трьох відомих тоді у Львові учительок-приятельок, з яких другою була Ольга Барвінська, пізніше передова діячка у ділянці опіки над молоддю міста Львова, дочка голови НТШ і провідного політичного діяча проф. Олександра Барвінського, а третьою моя мати Йосифа Федаківна. У хаті моїх батьків Михайло Сергійович познайомився зі своєю майбутньою дружиною; у 1900 році у них народилася їм донечка Катруся, яку ми звали Колюсею. В 1898 році товариство придбало свій перший будинок при вулиці Чарнецького 26, який швидко став однією із українських фортець у ворожому спольонізованому княжому місті Льва. Купівля будинку була фінансово дуже корисна і сприяла назовні піднесенню престижу товариства.

---

* Доповідь, виголошена на науковій конференції, присвяченій століттю Наукового Товариства Шевченка, яку зорганізовано заходами УВАН, УІТ, Історично-Філософічної Секції НТШ і ГУРІ. Конференція відбулася в Нью-Йорку 27 жовтня 1973 р.

Власник колишній польський повстанець 1863 року, який доробився на повстанні чималих грошей при постачанні для війська і побудував цей, на свій час, люксусовий будинок, в середині міста, поміж палатою цісарського намісника і будинками його уряду з одного і палатою польського архиепископа з другого боку, збанкрутував і потребував негайно готівкою грошей. Їх якраз товариство мало завдяки жертвенності проф. Павла Пелехина з Петербурґу. Польські можновладці міста Львова дуже тяжко сприйняли факт поселення українського наукового товариства якраз в тому місці. При купівлі дому опінія мого батька відограла значну роль. Багато членів відділу, старших віком вищих державних урядовців, вагалися взяти відповідальність за ужиття сто тисяч карбованців, призначених жертводавцем на створення у майбутньому українському університеті у Львові медичного факультету, на іншу ціль, хоч і таку добру, як купівля дому. Вони з недовір'ям ставилиія до великих плянів молодого голови товариства. Батько підтримував своїми фаховими арґументами пропозицію голови. Трансакцію узгіднено з жертводавцем і будинок куплено. З винаймлних приміщень товариство перейшло жити у свій дім. Тут були вже і кімнати для студій, сюди перенесено бібліотеку, яка врешті дістала постійного бібліотекаря в особі Михайла Павлика. Тут примістилася друкарня товариства, в той час надзвичайного значення установа товариства.

Перші дні моєї свідомости, мій перший зв'язок з НТШ якраз ця друкарня. Коли мені було яких п'ять-шість років, мій батько вже відійшов від праці у виділі НТШ. Туди прийшли молодші і компетентніші люди. А батько віддався вже аж до кінця свого життя повністю праці в кооперації — в «Союзі»! Але своєї видавничої гарячки не покинув. Від двадцяти років писав, редаґував, видавав у різних видавництвах різні спочатку невеликі книжечки для народу, дешеві, щоб їх можна було поширювати за центи серед убогого галицького люду, розбуджувати охоту до читання і зацікавлення громадськими справами. Видавав також різні речі власним коштом. Отож у перші роки нового сторіччя, так як у минулому, батько був у постійному зв'язку з друкарнею. Ми жили тоді при вулиці Театинській, бічній від Чарнецького, яких 5 хвилин ходу. З тих наймолодших своїх років пригадую, з якою повагою я маршував побіч батька з хати до друкарні з рукописами, коректами тощо. При вході до будинку при вулиці Чарнецького висіла вивіска друкарні, яка мені імпонувала. Директором друкарні був тоді пан Кароль Беднарський, поляк, милий на вигляд і завжди усміхнений, відданий установі і праці в ній. Батько його поважав і нераз мені це казав, тож не дивно, що пан Беднарський став у моїх очах голоним представником товариства, хоч я знав проф. Грушевського як частого гостя таки в хаті батьків і ми звали його «дядьком з Києва» — таки «дядьком», а не по галицьки «вуйком», бо він був «російським українцем», а ми «галичанами». Такі назви були тоді вживані на нашій галицькій Русі. Батько швидко завважив, що я сам дам собі раду і передав справи зв'язку з друкарнею мені, а сам вже ходив до друкарні тільки винятково. Нелегко було б описати,

яким гордим референтом справ друкарні і видавництва батька став я малий хлопчина ще перед тим, поки почав ходити до школи.

1907 рік приніс в житті нашої родини велику зміну. Померла маленька сестричка, улюблена донечка батьків та і нас усіх. Батьки, щоб забутися від смутних спогадів, використали першу нагоду, щоб перейти жити в інше місце. Якраз звільнилося помешкання в будинку НТШ і ми перейшли до нього. Тут пройшли роки мого юнацтва, а згодом вже і мого зрілого віку, коли я повернувся з війни і студій в Празі та почав працювати в адвокатурі, таки в будинку НТШ.

Зміна помешкання принесла зміну в нашому житті. З маленької хати при вулиці Театинській ми опинилися у великому будинку, фасадом на вісім вікон, висотою на чотири поверхи, з двома входовими брамами, чотирма бальконами. Велике подвір'я було оточене навкого жилими будинками, званими офіційними. Вулиця Чарнецького це широка вулиця, перед будинком скверик, по другому боці вулиці сквер з офіційною назвою «губернаторські вали». Їх розбудовано на місці давніх мурів і укріплень міста, а назвали губернаторськими ще в часи, коли Галичина була австрійською губернією. Коли завели крайову автономію, то називали її «коронний край», а крайового володаря — цісарським намісником. Тут я з своїми братами швидко познайомився з іншими представниками НТШ. Першим з них був пан Василь, прізвище якого не збереглося в пам'яті. Це був головний сторож будинків і опікун маєтку НТШ. Наші взаємини з ним були добрі, хоч мав він з нами досить клопотів. Положення будинку з великим двором, а перед будинком сквером сприяв зустрічам молодих хлопців. Після шкільних годин мало не щоденно до нас приходили наші колеґи і ми влаштовували різні спортові змагання. Зрозуміло, що з тим сполучено було багато галасу, який не подобався старшим мешканцям дому. Сусідній будинок Чарнецького 24 був до 1912 року, коли його купило НТШ, польською власністю. Там було досить наших ровесників-поляків, так що було з ким воювати. Жертвою падали передовсім великі шиби у воротах нашого і їхнього будинку. Справи щодо відшкодувань займали багато часу пана Василя і наших батьків і нам нераз добре за те діставалося. Працювали тоді в НТШ також, як добре пам'ятаю, бо їхні діти тепер розкинені по світі, не менш як Василь віддані товариству люди — Дзьоба, Романів й інші. Всі вони разом з Василем пішли в серпні 1914 року на війну, щоб не повернутися, і залишили жінок з маленькими дітьми.

Час переходу до будинку НТШ був якраз часом вже майже повної українізації будинку. Десять років тому його куплено з мешканцями поляками. Тепер тут жили вже відомі своїм громадським стажем старші віком українські громадяни, разом з своїми родинами — суддя Лев Стефанович, батько лікаря Івана і відомої нині мисткині малярки-ґрафіки Ярослави, дід лікаря УПА також Лева Стефановича, суддя Титко (так здрібніло звав себе і підписувався), Ревакович, дід двох завзятих бойовиків ОУН Охримовичів, які померли під час німецької окупації; інспектор шкільний Іван Матієв, одружений з дочкою проф.

університету Шараневича, батько відомої діячки Ірени Бонковської, тесть прокурора Льва Петрушевича і дід молодого бойовика Євгена Петрушевича, який також загинув у підпіллі; скарбовий радник Кордасевич, професор Зенон Томашівський, заступник директора товариства забезпечень і банку «Дністер», на багато від них молодший Ярослав Колтунюк з дружиною і двома донями, які тепер у США. На протязі майже сорока років я спостерігав зміну поколінь. Атмосфера будинку НТШ сприяла розвиткові зжиття тих всіх людей, витворювався тип мешканця, сказати б реґіонального патріота «Чарнецького 26». Хто раз прийшов жити до НТШ, цей тільки у виняткових випадках покидав своє помешкання, як для прикладу директор Колтунюк, який ставши директором своєї установи, дістав в її будинку службове помешкання.

З набуттям дорогого, але надзвичайно солідно збудованого і сусіднього будинку при вулиці Чарнецького 24, знову завдяки княжій пожертві російського українця Василя Симиренка сто тисяч карбованців і допомозі австрійського уряду 150 тисяч корон, престиж і можливості розвитку товариства надзвичайно зросли. Факт, що австрійський уряд, не зважаючи на опір польської шляхти і польських парляментаристів дав українцям поважну грошову суму на розвиток української науки, сам собою показував, що НТШ здобув собі у науковому світі Австрії і світу своє місце.

У ці юнацькі наші роки перед першою світовою війною сама робота товариства і всіх тих поважних професорів, що ми щоденно бачили, як вони приходили і відходили із студійних кімнат товариства і його бібліотеки, не знаходили надмірного зацікавлення. Бо ми жили тоді боротьбою за університет, творили перші гуртки «Пластун», напіввійськові нелеґальні січово-стрілецькі відділи, драгоманівські гуртки, тощо. Дві події тих часів залишилися твердо в пам'яті — вбивство у сусідстві Мирославом Січинським намісника Потоцького 1908 року і смерть на університетських барикадах студента Адама Коцка 1910 р.

Війна 1914 року і прихід до Львова царських військ принесли руїну здобуткам галицьких українців. Потерпіло і НТШ. Надійний розвиток спинився на довгі роки. І молоді науковці, учні Грушевського й інших, не вернулися з війни у великому числі. Всі установи НТШ — робітні, книгарню, друкарню, переплетню зайняло військо. Нашим комендантом став тепер капітан Наркевич. Він ,будучи редактором військового щоденника «Львовское Военное Слово», відпечатав потрібну для друку друкарню. Не можна сказати, щоб особисто він був поганою людиною. Мій батько відвідував його в справі захисту водопроводів, коли почались морози, і він прихильно і ввічливо ставився до батька. Деколи проявляв навіть дуже обережно і лагідно свою прихильність до українців. Та що поможе людина навіть дуже доброї волі у злочинному режимі, ще й у воєнний час. Галицькі москвофіли були йому ворогами і закидали надто лагідний курс супроти мазепинців. На це він відповів у першоквітневому номері 1915 року своєї газети гострою статтею «Изменники своей родины» проти москвофілів. Як сьогодні пригадую там був пасус, а в ньому сказано, що російський вояк не на

те проливав свою кров за звільнення галицької землі від Австрії, щоб кучка дрібних політиканів могла шукати собі наживи. Та це йому легко не пройшло. Його перенесли, а на його місце вже на недовгий час до приходу австрійців у червні 1915 року прийшов суворий неприємний його наступник. Я зберігав кілька примірників цього номера «Львовского Военного Слова» аж до повороту до Львова Володимира Вікторовича Дорошенка і йому їх передав. Газета була конфіскована і ми дістали її тільки завдяки нашим приязним взаєминам з вояками-українцями, які берегли будинок і друкарню. Зрозуміло, що при відході зі Львова росіяни забрали найкращі друкарські машини.

В 1915 році я покинув Львів та став на кілька років вояком по різних закутках австрійської і української землі, а після війни студентом у Празі. Навіть працював два роки в чеському суді, як кандидат, разом з сорока молодими українськими правниками, на суддю в Карпатській Україні. Коли з цього нічого не виходило через опір чеських русофілів, передусім впливового провідника національних демократів Крамаржа, я повернувся в 1924 році до Львова і почав працювати як кандидат адвокатури, згодом самостійний адвокат. Інакший вигляд НТШ мало тепер після дев'яти років. Інші люди стояли тепер на наших очах. Старша ґенерація відійшла. Були й смішні ситуації. Коли над світом зависла небезпека війни, військова влада назначала в кожному будинку коменданта так званої «протигазової і противповітряної оборони». Кого ж тут назначити гайдамакам з «Чарнецького 26»! Нелегка проблема, але її розв'язали задовільно. Жив з нами довгі роки мирно і приязно жид професор божого закону Штайберґ з дружиною і дочкою. Ось він став нашим комендантом. Бідачисько кинувся вже в німецьких часах з поверху і забився, коли ґестапівці хотіли його брати. Його дружину і дочку ми переховали і допомогли паперами виїхати до Кракова. Але не забуду, як він після свого назначення, запросивши Сімовича, Долянського, Сітницького, оправдувався, що це він не робив заходів для іменування і просив, щоб ми самі командували, як треба.

Бібліотека, звільнивши помешкання від наймачів, поширила надзвичайно свої приміщення і тим самим свою працю під керівництвом Івана Кривецького і Володимира Дорошенка. Не зважаючи на матеріяльні трудноші, бо не стало благодійників з-над Дніпра, не стало дотацій з боку уряду, розгортали свою роботу музеї товариства — природничий під проводом проф. Юрія Полянського і Євгена Чайковського та етнографічно-археологічний керований проф. Ярославом Пастернаком. Це все вже не були для мене ті літні професори, які тут колись з повагою працювали, а добре знайомі дещо старші віком приятелі. І я став звичайним членом товариства, коли пішов клич поширення рядів членства і потреба матеріяльної допомоги громадянства товариству. При археологічному музеї засновано товариство прихильників для посилення збірок на розкопки в Галичі після відкриття проф. Пастернаком фундаментів княжого собору в Крилосі. Я став членом управи товариства, бо треба було юриста для складання дого-

ворів з власниками землі і треба було постійних заходів в поліції, яка всіма засобами намагалася перешкоджати цій праці, а передусім масовим відвідинам широких кіл українського громадянства. В той час мого тісного зв'язку з керівними особами товариства все ж таки важливою постаттю товариства був сторож Прокіп Гупало, людина для якої НТШ і кожна його клітина були національними святощами. Пригадую знамениту карикатуру нашого улюбленого пера Едварда Козака — не пригадую, чи це був «Зис» чи «Комар» — як Прокоп з мітлою в руках авторитетно запевняє якогось громадянина, що «ми цю справу вирішимо». Загальний жаль всіх мешканців проводив його в останню дорогу після трагічної його смерти в час робітничих заворушень в 1930-их роках. Його замінила його енерґійна дружина аж до часу нашого виїзду зі Львова.

Були часи, що наші будинки ставали фортецями в дійсному цього слова значенні. В тридцяті роки не бракувало у Львові терористичних нападів на установи, підкладання бомб, підпалів, вандальської руйнації приміщень, устаткування, бібліотеки, тощо. Перед вели у цьому польські так звані ендецькі боївки, але не відставали і наші оуенівці. Коли передбачався напад на будинки НТШ, наші домашні бойовики, їх прізвища я вже згадував — брати Охримовичі, Перушевич, Стефанович приводили на допомогу своїх колеґ. Всі чотири бальконии нашого будинку, а один з них належав до нашого приміщення, ставали магазинами каміння, призначеного для напасників. Мимоволі і без ширших міркувань чи роздумувань всі ми ставали учасниками боротьби з наступаючими польськими студентами.

Щасливі народи західньої, а навіть і середньої, Европи, які віками розбудовували своє національне життя, інституції яких перетривали віки і покоління! Наша доля інакша. У нас після піднесення і розвитку швидко впродовж історії приходили і приходять моменти руїни всього здобутого. Від перших дитячих років дивився я на повільне, нелегке, але постійне зростання Наукового Товариства аж до своїх зрілих років. Прийшла нова велика війна і це все минулося. І ми відорвалися від рідної землі. 19 липня 1944 року покинув я рідні мені мури будинків НТШ. Проти надії надіємося, що це не останнє слово історії і що нові покоління відбудують і у Львові огнище української науки подібне тому, в якому будували його перші жертвенні засновники.

Панас Феденко

ДМИТРО ЧИЖЕВСЬКИЙ
(1894—1977)

(Закінчення)

Нагодою я зустрівся з Чижевським у Києві в січні 1920 р. Як політичний референт Армії Української Народної Республіки, що почала з Волині 6 грудня 1919 р. Зимовий похід проти російських армій — «білої» і «червоної», — я добився — залізницею, кіньми й пішки від Городища (біля Черкас) до Києва. Я мав завдання — принести певні відомості представникам українського громадянства нашої столиці про пляни уряду й армії УНР в той час.

Не пригадую, хто дав мені адресу Чижевського: Левко Чикаленко чи Йосип Гермайзе. З ними я провідав і Сергія Єфремова. З Чижевським я сходився в приміщенні його тестя, заможного Київського купця Ізраїля Маршака. Дружини Чижевського і родини Маршаків у Києві в той час не було, і він жив сам у великім приміщенні в Олександрівській вулиці. У Чижевського я застав колеґу Ноя Морозовського, що був одружений з сестрою Чижевського Марією. На тодішню ситуацію і на майбутність Чижевський і Морозовський дивилися песимістично. Про большевицький режим Чижевський казав, що він не знає справедливости й гуманности і повертає суспільство до варварства:

— Можуть до мене прийти, арештувати й «розміняти» без суду, бо живу в «буржуйському приміщенні», — казав з смутною усмішкою Чижевський. — «Дивно, що знаходяться поети, які в своїх віршах прославляють цей бандитизм, мов досягнення поступу . . .». Чижевський мав на думці поезію Александра Блока «Дванадцять». Автор ставив звичайних злодіїв-душогубів, котрім «нічого не жаль», як нових «апостолів» Ісуса Христа. Про російську «білу армію», що на початку вересня 1919 р. була захопила Київ, Чижевський казав, що вона «пропаща»: провідники «білого руху» хотіли відновити старий режим і показали себе сліпими шовіністами. В Києві російські реакціонери палили українські книжки, незалежно від їх змісту. Казали: «Собачий язик» . . .

Режим Скоропадського, що панував сім місяців в 1918 р., спираючись на російські реакційні сили і на німецьке військо, Чижевський називав головною причиною української руїни. Адже терор гетьманської «державної варти», знущання поміщицьких «карательних від-

ділів» над селянством, репресії проти політичних і культурних українських діячів — все це підготувало ґрунт для большевицької пропаґанди: мовляв, «червона армія» прийде і визволить Україну від панування поміщиків і капіталістів. Бачивши навколо насильство, терор, зубожіння населення і грабування України переможцями, Чижевський казав: «На мій вік їх (большевиків) вистачить . . .».

Однак Чижевський не втрачав свого вродженого гумору. Показуючи мені своє свідоцтво цивільного шлюбу, видане підчас короткого панування «білої армії» в Києві, казав, що, коли б мені довелося під совєтським режимом женитися, то вийшло б наяв, що я був «найбільше покривджений» через упадок царського уряду. Моє ім'я й прізвище писали за самодержавної влади через *Өиту:* «Аөанасій Өеденко». А новий російський правопис зліквідував «Өиту» . . .

Оповідав Чижевський, як його в Києві були заарештували представники «революційної влади». Тільки щасливою нагодою він не став жертвою «комуністичного правосуддя». Уповноважений «народної влади» вів арештованого Чижевського до імпровізованої в'язниці, де збирали кандидатів на «шльопку» (розстріл). Зустріли вони іншого озброєного і той радив супровідникові Чижевського зараз на місці застрелити арештованого, щоб не томитися, йдучи на гору до тюрми. Конвоїр послухав «доброї поради» товариша і вже націлився на Чижевського. Але голос із в'язниці звелів, що всі арештовані мають зійтися в збірному приміщенні. Супровідник залишив Чижевського в будинку тюрми, а він минув двері приміщення, де зведено разом кандидатів на кару смерти, спокійно обійшов увесь будинок і непомітно вийшов додому тими самими дверима, якими був приведений своїм сателітом. Реґістрації арештованих не було, то й не шукали, де подівся Чижевський.

Минув рік двадцятий, і я в той час, мандрувавши по Україні, добився в кінці грудня на правий, басарабський, беріг Дністра. Через Букарешт і Чернівці доїхав до Львова, де знайшов Ісаака Мазепу, Осипа Безпалка та інших діячів українського уряду, членів Української Соціялдемократичної Партії. В літі 1921 р. на адресу редакції журналу «Соціялістична думка» прийшов до мене лист від Чижевського з Німеччини. Писав, що йому пощастило перейти «Ризький кордон» до Польщі, а потім добратися до Німеччини, разом з дружиною Лідією. Обоє записалися на студії в університетах. Чижевський відновив студії з філософії у визначних професорів: Гуссерля, Ясперса, Ріккерта, Кронера, Гайдеґґера та інших. Хоч довелося йому добувати гроші на прожиток лекціями латинської мови японським студентам, однак, Чижевський писав, що чує себе в науковій атмосфері «щасливим», що німецьку мову швидко опановує, бо ще з дому має «великий запас слів».

Ми зустрілися з Чижевським у Берліні на початку 1923 р. Саме тоді були надруковані в видавництві німецької Соціялдемократичної Партії — «Dietz Nachfolger» — книжки: Ісаак Мазепа — «Der Bolsche-

wismus und die russische Okkupation der Ukraine» і моя: «Der nationale und soziale Befreiungskampf der Ukraine». Теж книжка про голод в Україні, підписана представниками Української Соціялдемократії — І. Мазепою і П. Феденком, вийшла в тому самому видавництві мовами англійською та німецькою: «The Famine in the Ukraine» і «Die Hungersnot in der Ukraine».

Чижевський не вірив в еволюцію большевицького режиму до демократії, навпаки, казав, що партійна диктатура стане гостріша, бо тільки такий режим може вдержати під контролем різнонаціональну імперію. Надіявся на розвиток освіти й науки, що може трохи злагіднити «московську жесточь».

В пенсіоні на Tauenziehenstrasse в Берліні мали ми (Мазепа, я і Чижевський) розмови на різні теми. Чижевський згадував про свої дискусії з київськими большевиками ще перед «Жовтневим переворотом» 1917 р. На його питання, чи большевицька партія, захопивши владу, скориться перед волею більшости в вільних виборах і зречеться влади, большевики відповідали: «Ніколи!». Вони заявляли, що для забезпечення свого панування большевицька партія готова «по коліна бродити в крові» і проти арештованих противників буде вживати мук (тортур), щоб примусити їх «признаватися».

Незабаром, від 1924 р. Чижевського запрошено навчати в Українському Високому Педагогічному Інституті імени Михайла Драгоманова в Празі. Цей Інститут, Український Вільний Університет, Господарську Академію, засновано з допомогою уряду Чехословацької Республіки. Як професор Українського Педагогічного Інституту та від р. 1929 професор Українського Вільного Університету Чижевський розвинув широку діяльність, як педагог і автор наукових праць. Його книги й статті виходили мовою українською та в інших мовах. Минав час. Змаліло число молодих українців, що могли б студіювати в Українському Педагогічному Інституті, і цій школі довелося готуватися до скорочення діяльности та до ліквідації.

Працями з філософії й літератури Чижевський здобув собі ім'я в науковому світі. 1931 р. його запрошено одночасно до двох німецьких університетів у Бонні та в Галле як лектора з области славістики. Від 1932 р. почав він свою педагогічну працю в Галле, де діяв до кінця другої світової війни. В роках 1935—1938 Чижевський викладав слов'янські мови також в університеті в Єні. В Галле Чижевському надано титул доктора філософії 1933 року і це давало йому право на габілітацію в тому ж таки університеті. На перешкоді стала «расова проблема»: д-р медицини Лідія, дружина Чижевського, не належала до «арійської раси». Тому Гітлерова адміністрація не дозволила Віденському Університетові прийняти Чижевського на катедру філософії в цьому університеті. Та сама заборона прийшла 1942 р., коли університет в Братіславі вибрав Чижевського на катедру філософії: Словаччина була під німецькою протекцією і її режим слухав наказів з Берліну. 1939 р. Чижевський мав надію виїхати в Нью-Йорк до Колумбійського університету на виклади, про що вів переговори з адмі-

ністрацією цього університету. Однак війна перешкодила. Мусів залишитись у Галле, де його гнітила непевність з «расових» причин, бо міг попасти як «підозрілий» в концентраційний табір. В серпні 1941 р. поліція заборонила Чижевському виїзд поза місто Галле.

Не вважаючи на все, Чижевський невпинно працював науково і як педагог. Обсяг його діяльности в Галле був надзвичай широкий: лекції з области славістики, історії слов'янських літератур, в тім числі українського письменства, історія культури слов'янських народів, курси слов'янських мов, включно з українською, лекції про слов'янську містику, історія протестантизму у слов'ян. В семинарі проф. Чижевського студенти мали можливість вивчати польську й чеську поезію Середньовіччя і Київські літописи, життя святих, і теж найновішу літературу слов'янських народів. Ця праця мала значні здобутки: в семинарі Чижевського підготовано 6 докторських дисертацій, з яких 4 були надруковані. Поза тим студенти семинару написали коло 20 наукових праць, що були опубліковані в журналах — «Zeitschrift für slavische Philologie» і «Kyrios».

Про наукову творчість Чижевського свідчить факт, що від 1921 до 1945 р. надруковано 450 його праць різними мовами. Три книги і кілька його статтей, готових до друку в Празі, німецька цензура заборонила опублікувати в час окупації Чехії 1939—1945 рр. Чижевський перед смертю своєю висловлював надію, що ці праці хоч почасти будуть опубліковані. В архівах міста Галле Чижевському пощастило знайти працю знаменитого чеського педагога і політика 17 віку Яна Амоса Коменського — «Пансофія» та інші твори чеського патріота. Чижевський відкрив у Галле також латинські твори українських учених минулих віків, що студіювали в західно-европейських університетах. Коли я готував збірку текстів, писаних латинською мовою, для книжки, що вийшла в Празі під заголовком «Ucraina Latina», то Чижевський прислав мені цитати із латинських поетичних творів Теофана Прокоповича, які він знайшов у Галле.

В час війни 1939—1945 рр. моя кореспонденція з Чижевським порідшала: не хотілося давати матеріял цензорам, що контролювали листи. Необережне слово могло принести авторові листа або й адресатові тяжкі наслідки. В одному листі до Чижевського в 1943 році, після катастрофи німецького війська під Сталінградом, я цитував слова Юлія Цезаря з «Commentarii de Bello Gallico». Цезар остерігав одного ґаллійського отамана, щоб не хвалився военними перемогами, бо, мовляв, Di immortales деколи дають людям великі успіхи, щоб потім надміру гордих покарати й знищити. Я натякав латинською цитатою на хвастощі Гітлера, котрий, після перших перемог на заході, хвалився, що доля не судила йому визначних противників, а саму дрібноту . . .

50-ліття Чижевського в 1944 році я згадав статтею, що була надрукована в «Краківських Вістях». Чижевський прислав мені свою фотознимку, і я писав до нього стурбовано, що з фотографії було видно, як він в роках війни «підтоптався». При зустрічі в 1945 р., по війні,

я побачив, що Чижевський дійсно дуже «подався»: схуд і втратив давню жвавість рухів. Він оповідав, що, живши в Галле, не мав достатнього харчування і так був ослаб, що, нахилившись з вікна свого приміщення, випав був вниз головою на камінний пішохід. — «Ото диво, — казав з своїм звиклим гумором, — череп не тріснув, і я залишився salvus et incolumis».

В Галле покинув Чижевський свою цінну бібліотеку, рукописи й фотокопії. Перебувши одну тиранію, не хотів він жити під іншою, що прийшла зі сходу.

Оселився Чижевський у Марбурзі над Ланом, де почав виклади із славістики в 1945 році. В його семинарі бракувало українських текстів, то я, перебуваючи в Авґзбурзі, посилав до Марбурґу українські газети й книжки, що виходили тоді в Західній Німеччині. Чижевський одержував харчову картку, як усі мешканці розділеної на «зони» Німеччини, і йому не вистачало «калорій». Я просив управу Українського допомогового комітету в Авґзбурзі, щоб послала пакунок з консервами в Марбурґ. Я пояснив, яка наукова сила була з Дмитра Чижевського. Бо дехто з членів управи комітету вперше почув ім'я Чижевського . . .

Чижевський взяв участь у праці створеної в Німеччині Вільної Української Академії Наук та відновленого Українського Вільного Університету. Він мав публічні доповіді із своєї спеціяльности в різних містах Західної Німеччини. В Марбурзі Чижевський був призначений на посаду тимчасового директора новозаснованого Слов'янського Семинару. Кілька університетів Західної Німеччини домагалися, щоб Чижевський був затверджений як звичайний професор цих установ. Однак, на перешкоді стали якісь темні сили, що своїми доносами представили Чижевського американській військовій адміністрації як «комуніста» . . . Тільки 1949 р. Чижевський міг виїхати за океан, де він почав викладати в Гарвардському університеті як «професор-гість». В Америці Чижевський знайшов, після довгої розлуки, дружину Лідію і дочку Таню. Із Америки мав я листи від Чижевського, в яких він писав теж про убогий стан українознавства в Гарварді: в бібліотеці університету був тільки «Кобзар» Шевченка в російському перекладі . . .

В Америці Чижевський виступав часто з доповідями на наукових конференціях УВАН і містив статті в різних журналах, теж в «Анналах» УВАН. В Америці була опублікована англійською мовою його порівняльна історія слов'янських літератур та інші праці. Америка не могла дати Чижевському достатнього матеріялу для його наукової праці. Про це писав мені Чижевський, коли я перебував у Лондоні. Тому Чижевський охоче згодився стати директором Слов'янського Інституту при університеті в Гайдельберзі. В Німеччині він розвинув широченну наукову, педагогічну й редакторську діяльність.

Можна дивуватися, де брав він час і енергію на читання і писання книг та статтей різними мовами, на редаґування міжнародних журналів, присвячених новим мовам і літературам, на рецензії нових ви-

дань, на передмови до передруків творів письменників з різних слов'янських літератур. «Lesefrüchte» (плоди читання) Чижевського, друковані в «Zeitschrift für slavische Philologie» (Гайдельберґ), викликають подив у кожного з приводу величезної ерудиції автора. Вони будуть завсігди джерелом знання для славістів.

1956 р. в Америці вийшла Чижевського Історія Української Літератури від початків до доби реалізму. Ця книга була видана з доповненнями в англійському перекладі 1975 року. Поряд з цією кипучою діяльністю Чижевський брав активну участь в різних міжнародних наукових з'їздах. Він був і на Міжнародному Конґресі Славістів у Празі, в 1968 р., саме в час «політичної весни», що була «заморожена» окупацією Чехословаччини військом Совєтського Блоку в серпні 1968 р.

Зустрічі з науковцями з Росії та України, що були на конґресі славістів у Празі, залишили в пам'яті Чижевського смутні спомини:

— Вони дуже залякані і все оглядаються на приставлених «політруків», щоб не сказати чогось, що переступає межу дозволеного, — оповідав Чижевський. Казав, що особливо визначався угодовством супроти партійних наглядачів член Московської Академії Наук Віктор Віноґрадов. З Віноґрадовим я вчився на одному курсі в Історично-філологічному Інституті в Петербурзі 1913—1917 р. Тоді Віноґрадов уважав, що наука має бути безстороння і незалежна.

Продукцію в Україні під комуністичним режимом в науках гуманітарних Чижевський ставив дуже низько: праці з мовознавства, літератури, філософії та історії. Про «Український Історичний Журнал», що виходить в Києві від 1956 р., Чижевський казав: «Годиться для готтентотів . . .».

— Київ, — казав Чижевський, — був у минулому джерелом освіти для народів православної віри.

Згадуючи Київський «Патерик», перевиданий в Мюнхені з його передмовою, Чижевський казав, що всі єпископи, котрі несли культуру на Суздальщину (пізніше Московщину), прийшли туди з України. А тепер — українську історію починають від «Жовтневої революції» . . .

Студентам із України, що приїздили в Гайдельберґ порядком «культурного обміну», Чижевський читав лекції українською мовою. В Києві чи Харкові нашу мову заміняють «язиком Леніна».

Заслуги Чижевського визнано в науковому світі: його обрано в члени Академії Наук у Гайдельберзі і Хорватської Академії Наук у Заґребі та інших наукових установ. Чижевський був президентом Товариства Славістів у Німецькій Федеративній Республіці і головував на міжнародних з'їздах славістів. Науковий світ ушанував Чижевського збірниками статтей різних авторів на відзначення його 60-ліття (1954 р.) і 70-ліття (1964 р.).

80-ліття Чижевського згадано в статтях, що вийшли в пресі на чужині. Однак в Україні про ювилейні дати Чижевського згадки не

було. «Партійна наука» не може подарувати Чижевському його об'єктивної оцінки літературного процесу. Чижевський писав, що в 17 стол. Московщина була «літературною провінцією» України. Тому, коли ім'я Чижевського згадується в літературних працях в Україні, то звичайно з «epitheton ornans»: «буржуазний націоналіст».

Цього звичаю не смів обминути й член Академії Наук України Олександер Білецький у своїй «Історії Української Літератури» (т. II, Київ, 1965 року). О. Білецький докоряє Чижевському, що він літературу Київської Русі вважає давньою українською літературою: «Поглядами радянських істориків чи літературознавців він нехтує». Невдоволений Білецький ще й іншим. Він цитує слова Чижевського:

«В цілому російська література XVII віку виглядає в певний час та в певних частинах як якийсь філіал української літератури». Погляди Чижевського називає Білецький «безперечною гіперболізацією» (стор. 62). Академік Білецький записує Д. Чижевського в «українські буржуазні націоналісти» поряд з Грушевським, Степаном Смаль-Стоцьким і Леонідом Білецьким (стор. 311). Також за «формалізм» Чижевського, за його методу при вивченні письменства звертати увагу на стилістичні особливості літературних творів, він у неласці літературознавців в СССР, прип'ятих до тачки так званого «соц. реалізму».

Різні вияви великодержавного шовінізму в працях підсоветських учених викликали у Чижевського обурення. В своїх книгах, статтях і в усних доповідях чи в дискусіях Чижевський писав і говорив спокійно, без чуттєвого забарвлення. Однак, мабуть йому таки дуже «допекло» читання творів «партійної науки». «Історію Української Літератури», видану в Києві під редакцією академіків О. Білецького, М. Ґудзія, Е. Кирилюка 1954 р., з допомогою кола «мовознавців, фольклористів, письменників, викладачів», Чижевський назвав «політичним памфлетом», бо книга показує «в історії українського суспільства виключно *соціяльні та політичні* елементи». Автори «Історії Української Літератури», «коли знаходять в українських творах аналогії з російськими, то вважають це за «доказ» впливу російської літератури! Навіть тоді, коли це здається виключене хронологічно або географічно . . .» («Советська історія української літератури». Український Збірник, книга 3, видання Інституту для вивчення СССР, Мюнхен, 1955, стор. 61). Фальшування, перекручування, замовчування фактів, постійне прославлювання всього московсько-російського, принижування українських культурних здобутків в підсоветській науці викликало огиду у Чижевського. Тому в його рецензії на Київську «Історію Української Літератури» багато знаків питання(?) та вигуку (!), чим автор хотів висловити своє здивування, іронію, погорду, обурення. Наприклад, цитуючи слова «Історії Української Літератури», неначе Іван Вишенський «поєднував елементи російської (?) та польської мови з розмовною українською мовою», Чижевський іронізує:

«Було б цікаво бачити приклади „російської мови" в творах Вишенського-галичанина, що ніяких живих зв'язків з Москвою не мав!». Чижевський констатує:

«Головна мета авторів — ствердити, що українська література завжди залежала від російської, яка, мовляв, була безмежно вища...» «Автори вимагають від українських письменників „патріотизму" та „націоналізму", але не українського, а російського!». І далі Чижевський стверджує:

«Коли ми придивимось, якими методами письменники пристосовані до русофільської позиції книги, то побачимо, що ці методи є методами безсовісного фальшування. Це фальшування фактів ставить цю нову „Історію Української Літератури" поза межами науки! Правда, лише такими методами можна було зробити „русофілами" в сенсі, бажаному авторам книги, Шевченка, Франка або Лесю Українку». Не міг Чижевський сховати свого ремствування на «фальшування безсоромне та нахабне», в підсоветській «Історії Української Літератури» (стор. 74). Само собою, Чижевського справедлива критика творів підсоветської «партійної науки» викликала реакцію в відомому полемічному стилі тоталістичної преси.

Про безоглядні інвективи на Чижевського в різних органах советської «партійної науки» я писав в українській пресі на чужині. Чижевський радив мені не звертати уваги на те, що пишеться в пресі про його наукові праці. В листі з 23 березня 1961 р. він писав:

«Хотів просити вас, залишити напади на мене в „Літературній Україні" без відповіді. Чи варто полемізувати з бабою Палажкою? А крім — може незначної — шкоди Інституту (Слов'янському, де Чижевський був директором. — П. Ф.) це ані мені, ані кому іншому нічого не дасть. Бачу, що треба припинити писати на українські теми, бо результатом кожної статті є лише лайки — з одного боку в УССР, з другого і в Америці (напр., з боку Чапленка, а раніше ще й з боку Борщака)». Останнє речення писане в гумористичному стилі.

Доводилось часто згадувати в розмовах з Чижевським і в листах політику «злиття націй і мов», що практикується в советській імперії. У Чижевського ця русифікація, прикрита «інтернаціоналістичними» фразами, викликала огиду. Так зване «зближення мов» — це не тільки калічення мови поневоленого народу, але створює в ньому чуття нижчости супроти «старшого брата» — казав Чижевський. Він згадував слова Олександра Потебні, славного українського лінґвіста, в книзі «Мысль и язык», що калічення мови народу через насильну денаціоналізацію створює «оподление и мерзость запустения» на місці втрачених форм думання.

Після однієї розмови з Чижевським на тему «зближення мов» я послав йому пісню, котру пам'ятав ще з моїх студентських часів у Петербурзі: цю пісню записала й прислала мені з України моя сестра, як приклад мовного каліцтва:

«Чого, соловейко, смутьон невесьол, вешаєш головку, зьорна не клюйош?
Клював би я зьорна, так волушка нет, співав би я песню, так голосу нет:

Золотая клетка зсушила міня. Молода дівчина по саду гуля.
Кричала-гукала — „подай дохтаря!"
Приїжджає дохтарь — парень молодой, спрашує у девки, чим девка болна?
Вона отвічає: — Болить голова.
Годі тобі, девко, дохтаря дурить, пора тобі, девко, дитину родить!
Породила девка сина Василя, сама молодая по саду гуля...»

Чижевський казав: — Треба послати цей запис до Києва проф. Білодідові, що так щиро «розпинається» за зближення мов...

В «партійній науці» в СССР Чижевського «покарано» способом, заведеним під пануванням Сталіна: у всіх різномовних советських «енциклопедіях», де аж кишить від імен всяких партійних науковців, немає ані згадки про Чижевського. «Неначе й не було мене!» — міг би сказати Чижевський. Це зовсім мов із роману Орвелла: «1984»...

Чижевський гостро осудив політичні тенденції письменника Солженіцина. 16 березня 1974 р. він писав до мене, що Солженіцин «реакціонер. Це мені цілком ясно стало із його останнього роману («Август 1914»), бо в ньому є похвали генералам того часу, насмішки над поезією символістів, та уявлення, що революцію зробили поляки (серед його героїв єдиний студент — свиня і поляк!). Поляками поясняли революцію антинігілістичні (реакційні. — П. Ф.) романи»...

Раз була між нами розмова про так звані мандрівні сюжети, теми й стилістичні звороти, що зустрічаються в літературних творах і в устній поезії різних народів. Чижевський знаходив деякі аналогічні вирази у творах Гоголя і Діккенса, що постали без усякого взаємовпливу авторів.

Мені згадалася сцена із трагедії Шекспіра «Макбет». Макбет знав пророцтво, що йому грозитиме смерть тоді, коли рушить з місця «Бермінґемський ліс». Такого чуда не сподівався Макбет і був спокійний. Але, коли побачив, що на нього рушили вороги, мавши в руках гілля, зрубане в лісі, він втратив відвагу, бо то було неначе здійснення пророцтва.

Я порівняв цей епізод в трагедії «Макбет» з піснею про Саву Чалого, котрого покарали запорожці, як зрадника. В пісні, яку я чув від мого батька, Сава Чалий «сидить кінець столу та все листи пише, а Савиха молодая дитину колише». Сава спокійний за себе, бо має вісті, «що далеко запорожці, геть десь за Тернами». Від Немирова на Поділлі і до мого рідного гнізда — Веселих Тернів в Вільностях Запорізьких — далекий шлях, тому й не турбувався Сава Чалий. Аж вийшло непорозуміння: запорожці, їдучи карати зрадника, нарізали гілок з терну і уквітчали себе й коней зеленими вітами. Отже, були «за тернами»... На Саву, що передався до ворогів свого народу, прийшла несподівана смерть:

«Ой був Сава в Немирові в ляхів на обіді,
та й не знає, не відає о своїй о біді»...

Чижевський пам'ятав пісні й оповідання, які йому доводилось чути замолоду в Олександрії. 1974 р. він прислав мені сатиричну пісню про «засідателя», що «гнався постом на чиюсь біду» і «серед ставу провалився на тонкім льоду». Люди, що хотіли рятувати засідателя, представника судової влади, були безрадні. Аж тут нагодився «жид пейсатий» і питається:

«Що таке у вас?» Коли йому сказали, що не можуть врятувати засідателя, він «пейсами потряс» та й каже:

«Ой нащо собі шукати людської біди? Лиш карбованця наставте, — вийде сам з води» . . .

Пісню Чижевський чув від швачки, що працювала в домі його батька. Цю сатиру знаходимо в «Співомовках» Степана Руданського. Чи стала поезія Руданського народною піснею? Сумніваюсь. Мій батько (народився 1854 р.) співав пісню про засідателя на голос:

«Та все через очі, коли б я їх мав» . . .

Коли Чижевський вийшов на пенсію і перестав бути директором Слов'янського Інституту в Гайдельберґу, він мав виклади на теми з літератури й філософії в різних університетах Німеччини. Був з нього блискучий лектор, що притягав численних слухачів.

1974 р., коли Чижевський довершив восьмий десяток літ свого віку, я надіслав до української преси статті, в яких дав оцінку науковій праці Чижевського, показавши надзвичайні досягнення Ювилята. Зокрема я згадав його дослідницьку пильність, котру називають грецьким словом ἀκρίβεια (акрибея) Саме тоді вийшла німецька книга Чижевського про Григорія Сковороду, яку мені автор подарував. 17 червня 1974 р. Чижевський писам до мене:

«Дорогий Панасе! Дякую за надіслані ювилейні статті. Не знаю, чи має сенс ця рекляма і що зрозуміють читачі з моїх наукових праць. Побачимо ще, які будуть українські рецензії на книгу про Сковороду».

В цих словах чується турбота Чижевського з причини «політизації», котру він бачив у деяких українських авторів на еміґрації: це можна назвати «партійною наукою з другого боку».

Через цей «ухил» Чижевський вийшов із професорської колеґії Українського Вільного Університету в Мюнхені, коли на чолі «Дому Науки» поставлено було людину з неґативними кваліфікаціями. То був автор похвальної біографії Гітлера, виданої у Львові перед 1939 роком. Він був теж автором антропології в дусі фашизму, поширеного в Німеччині за диктатури Гітлера. Своїх поглядів той «учений» не змінив і до смерти. Про цю заміну Чижевського, ученого світового формату, некваліфікованою особою згадував він нераз. У листі з 22 липня 1968 року Чижевський писав до мене: «Наці мені вже в печінках сидять (гарний вираз!)».

Не радував Чижевського рівень української преси на еміґрації. В органах української преси на чужині Чижевський знаходив немало фактичних і стилістичних помилок. Особливо вражали його грубість тону, фанатизм і зарозумілість в статтях авторів. Коли я звернув увагу на недостачі повісти «Сад Гетсиманський» Івана Багряного в

часописі «Наше Слово» (Лондон), то була на це відповідь в «Українських Вістях» (Новий Ульм, Німеччина): мовляв, Феденка треба «убити, як пса в Україні . . .». Прочитавши ці слова з «літературної дискусії», Чижевський писав до мене, що середньовічна «Руська Правда» мала не тільки людей, але також псів під охороною права: убивник пса мусів такого самого купити й вернути власникові або виховати щеня і дорослого пса віддати пошкодженому . . .

Як непокоїло Чижевського політиканство, що виступає під маскою науки, свідчить його промова на ювилейному зібранні в Гайдельберзі 1964 р. з нагоди його сімдесятліття:

«Мої українські земляки, за малими винятками, ледве чи мають зрозуміння для моїх праць, і я був примушений в минулому році виступити із різних українських культурних організацій». («Orbis Scriptus», ювилейний збірник на пошану Д. Чижевського — Мюнхен, 1966, стор. 26).

Чижевський твердо додержувався в науковій праці об'єктивности і не знав ніяких компромісів з сторонніми впливами: політичними, церковними, клясовими чи персональними.

Він писав до мене з Гайдельберґу 17 червня 1974 р.:

«Я маю багато праці. Мушу восени мати виклад про Достоєвського та «нігілізм», а потім (в *ліпшій* атмосфері) про Гоголя як автора ґротесків. «Сатириком» він *не був*. Але це буде надруковане. До речі, батько Гоголя був в дуже близьких зв'язках з Капністом (Василем. — П. Ф.) (син його декабрист!). Є нові листи. Друге: Трощинський (свого часу міністер в російському уряді. — П. Ф.), родич батьків Гоголя, був за часу Павла та й Олександра І *центром* української опозиції — це теж нова сторінка; гості його — декабристи!».

Вже давно Чижевський почав збирати матеріял — джерела й літературу — для книги про Гоголя. Про Гоголя — мистця і людину — мені доводилось розмовляти з Чижевським. Теж про лексику в творах Гоголя. Чижевський казав, що в мові Гоголя є слова й звороти неясні, незрозумілі. Дещо було вільною творчістю письменника, напр., «загнутіє пирога», або «сапоги всмятку». Але як розуміти слово, котрим Ноздрьов у «Мертвих душах» вилаяв Чичикова: «Печник гадкий»? «Печник» — це майстер, що мурує печі, і до Чичикова такий епітет «не прикладався». Я дав пояснення: — Гоголь мав в пам'яті українське слово — «пічкур». Так узивають людей лінивих, нерухливих, нерішучих, охочих «лежати на печі». Чижевський погодився зі мною.

В листі 5 листопада 1972 р. вернувся Чижевський до тієї самої теми — лексики Гоголя: «За ваші пояснення Гоголівських непорозумінь буду вам завжди вдячний. Їх (під вашим іменем і з вашого дозволу) десь видрукую. Цікаво, що „он меня понравил" без вашого пояснении — „він мене вподобав" — було мені неясне . . . З останніх років життя Гоголя (в „Записной книжке", яку йому десь коло 1849 р. подарував Жуковський), є кілька речень про український характер. Для чого? Писано вже літературним стилем, себто не для себе».

Для розваги ми деколи пробували разом пояснити походження й значення таких виразів, як, приміром: «Вискочив мов Пилип з конопель», «Блукає поза Уманню», «Прийшов у свиний голос» та ін. Для першого Чижевський знайшов джерело в польській мові. «Блукає поза Уманню» я виводив із географічного положення цього міста: на південь від Умані, за річкою Синюхою, були незаселені степи, де була вільна воля, без повинностей для панів чи держави. Слова «свиний голос» я пояснив із народного побуту: якщо швець, кравець, ткач чи інший майстер приносив замовлену роботу спізнено, перед самим Різдвом, коли спеціялісти-колюхи особливим ножем-«колодачем» кололи (не різали!) свиней, що кричали голосно на всю околицю, то такому майстрові казали, що прийшов «у свиний голос». Чижевський погодився з моїми поясненнями і на тему — «свиний голос» — писав до мене 22 січня 1973 року:

«Як свиней кололи, я не бачив, але чув оповідання та свинячі крики перед Різдвом. Потім свиней окутували соломою та запалювали. Шкіра підсмалена була смачна. Колоття кабанів було чути з обох «кутків» в Олександрії — Бойків куток та Головків куток; у столітнього Головка були антропологи — Шульгин та Чикаленко, пили сирівець та їли старе жовте сало». (Сирівець готували із хлібних сухарів, залитих перевареною водою, і давали їм настоятися. Рідину, звану «сирівець», уживали на готування борщу і його можна було теж пити замість квасу).

Гоголь згадує у своїй поемі «Пригоди Чичикова або Мертві Душі», що герой його оповідання Чичиков хотів «поселити» дешево куплені імена померших селян-кріпаків на Україні, в Херсонській губернії. Про це писав Чижевський у листі до мене з гумором:

«Між іншим, із невеликих решток нарисів „Метвих Душ" я бачу, що Чичиков, „херсонський поміщик", дійсно мусів попасти на Україну, де був би за схемою „Божественної Комедії" Данта „рай"».

В розмові на цю тему я казав Чижевському, що ім'я Чичикова українське. Я мав адресу одного українця в Америці на ім'я «Чичик». Гоголь додав тільки «ов» . . .

В листах до мене Чижевський нераз згадував про свою працю над книгою про Гоголя. Так, в письмі з р. 1974 (без дати, але рік певний, бо він згадує, що не має найновішої фотографії для моєї статті, яку я написав для відзначення його 80-ліття), Чижевський повідомляв:

«В моїй книзі (майже закінчена) про Гоголя немає біографічних розділів: лише про Ніжен. Аксаков згадує, що Гоголь завше сидів з Бодянським та Максимовичем, і співали українських пісень».

Листи 80-літнього Чижевського показують, що в ньому далі горів огонь безстороннього пізнання фактів. Все на світі будило в ньому інтерес науковий та естетичний. Він досліджував проблеми літератури, мовознавства, філософії, історії, зокрема історії слов'янських народів, містики, характерології, теології. Писав на теми астрології, цікавився ономастикою, зокрема українською. В листі до мене згаду-

вав прізвище, яке знайшов в реєстрі Війська Запорізького з доби Хмельницького: «Урвикищенко» . . .

Чижевський не погодився з моїм твердженням у листі до нього, що у Гоголя був нахил до «копролалії» (грубих, непристойних виразів). Я звернув увагу на слова Шевченка в одному його оповіданні, що Гоголь, бувши в Римі, любив оповідати «сальні анекдоти». Він просив рідних в Україні присилати йому записи народних пісень, теж і «похабних».

В світовій науці, зосібна в славістиці, ім'я Чижевського лишається нестерте, як редактора наукових видань: «Slavische Propyläen» (150 томів), «Forum Slavicum» (45 томів), «Südostforschungen», «Herrigs Archiv», «Archiv für das Studium der neueren Sprachen und Literaturen», вибраних творів. Я. А. Коменського та інших. Чижевський проломив байдужість дослідників до української «Бароккової літератури» і показав її місце в українському культурному процесі. Він ствердив, що музика бароккової доби залишила глибокий слід в українській народній пісні, і що впливи барокка можна пізнати в характері українців: більше «здаватися» ніж «бути» . . .

Як дослідник слов'янських мов Чижевський робив лінґвістичний аналіз математичною методою. В листі з 5 листопада 1972 р. він писав до мене:

«Цікаві математичні характеристики російської та української мови. В уривку з Пушкіна, що має 283 літери (ліпше — фонеми), маємо 50 разів „а" (через „акання") і 20 разів „о"; в відповідному українському тексті — 30 разів „о" та 18 — „а"! Те ж саме з „м'якшенням" консонантів — в російському тексті майже 50 випадків, в українськім усього 20! І т. д. Такими „параметрами" можна показати, що російська мова (разом з білоруською) *ґрунтовно* відрізняється від української, що старий Смаль-Стоцький хотів довести зовсім не переконливими шляхами. Українська мова, як показую шляхом „вирахування параметрів", дійсно стоїть близько до хорватської».

Охоче згадував Чижевський літа своєї молодости і людей, з якими доводилось йому зустрічатися. Оповідав, як 1915 р. об'їздив організації Української Соціял-Демократичної Робітничої Партії, що діяли нелеґально в Катеринославському промисловому районі: Нижньодніпровське, Амур, Мануйлівка, Кам'янське (тепер «Дніпродзержинськ»), Лоцманська Кам'янка та інші. Політична свідомість, ідейність українських робітників, членів соціялдемократичних організацій, була наслідком освітної роботи місцевих провідників: Федора Дубового, Івана Романченка, Ілька Вирви, Костя Герасимова, Дмитра Лисиченка та інших. Дніпро, «широкий та дужий», плавні несходимі, пороги ревучі і люди, з якими зустрічався й заприязнився Чижевський, оставили в його пам'яті нестертий слід.

В І томі «Українського Археографічного Збірника» (Київ, 1926 р.) є звідомлення царської тайної поліції про український рух з часу першої світової війни і там згадано ім'я студента Дмитра Чижевського,

що приїздив на Запоріжжя для зв'язку з українськими соціялдемократичними організаціями того району.

Останніми роками в листах до Чижевського і в телефонних розмовах я все бажав йому здоров'я і «веселої мислі» словами, якими закінчували кобзарі «Думи». 13 липня 1975 р. писав до мене Чижевський із Гайдельберґу:

«Я трохи хворів, але вже працюю (над книгою „Шеллінґ в Росії") — і про Україну буду писати (Харків часів Срезневського та Костомарова і Метлинського . . .). До Мюнхену довго ще не приїду».

Згадка про занедужання і слова про відклад приїзду в Мюнхен мене занепокоїли. Я телефонував до Чижевського, питав про здоров'я. Він мав задавнену астму і я вже раніше часто радив йому виїхати з міста на відпочинок. Однак, захоплений працею, особливо ж книгою про Гоголя, Чижевський не вважав на своє здоров'я, і відповідав, що небезпеки немає.

Щоб не перешкоджати його праці, я все відкладав поїздку до Гайдельберґу. При моїх відвідинах ми згадували давні літа. Дуже охоче й дотепно розповідав Чижевський про минуле. Коли я гостював у Чижевського (Unterer Fauler Pelz 2), то він деколи готував гречану кашу, і каша у нього виходила дуже добра, зерниста. Жалкував, що не міг дістати в Німеччині такого сала, як було в Україні, приготованого із смаленої (не пареної) свинини: «Наше українське сало можна на хліб мастити» — казав Чижевський.

Раз у Гайдельберзі ми були в ресторані і їли італійські «ravioli», дуже смачні. Однак, я мав після цього забурення в кишках. Чижевському шкоди не було. Казав, що замолоду міг з'їсти «два обіди підряд» . . .

Нераз я нагадував Чижевському, щоб писав спомини, бо шкода буде, коли пребагатий матеріял, який зберігся в його пам'яті, не буде записаний. Щоб не втомлятися писанням мемуарів, я радив Чижевському диктувати в маґнетофон.

— Не можу говорити до неживого апарату. Треба, щоб коло мене хтось сидів і слухав, — казав, усміхаючись, Чижевський . . .

Коли я телефонував і питав про здоров'я, Чижевський не давав виразної відповіді: мовляв, «якось то буде» . . .

На весні 1974 р. Чижевський відповідав на моє питання про його недугу: «Моя астма зникла вже на кінці канікул, зараз *абсолютно* нічого немає; можливо, що це пояснюється новими „пигулками", — на день чверть міліграма! І весь час все поліпшується. Астма не психічна хвороба; є дві астми, обидві фізіологічні. Одна сердешна (не у мене), друга бронхіяльна, викликається різними річовинами, напр., кінським потом і т. п. Раніше шукали цієї причини в кожному *конкретному* випадку — здебільша не находили! Зараз є загальні ліки. У мене була астма в дитинстві, чого лікарі не помітили . . .»

Слова Чижевського, що його недуга зникла, мене заспокоїли. В листі до Чижевського я згадав одного разу про страх смерти, якому піддавалися деякі знамениті люди. Я цитував слова Біблії, що вік

людський доходить до 70 років, а «при особливій кріпості» до 80. Про себе я писав, що смерти не боюся, бо вже тричі *«умирав»* від двох тифів та запалення легень, і під дулами большевицьких вояк, та в інших пригодах. В листі я згадав, що Гоголь панічно боявся смерти, з релігійних причин: його лякали кари в загробному світі за гріхи. Чижевський вернувся до цієї теми в листі з 22 січня 1973 р.:

«Чи Гоголь боявся смерти, не знаю. Толстой — незвичайно. Достоєвський всеж не хотів вмирати *зарано* (60 років). Я боюсь тільки того, що не встигну дечого *доробити,* а потім неприємно буде, що не буду знати, що далі діється в світі . . .»

Для розваги я процитував у листі до Чижевського «Оду до Пархома» сатирика Петра Гулака-Артемовського:

«Пархоме, в щасті не брикай,
в нудьзі притьмом не лізь до неба!
Людей питай, свій розум май:
як не крути, а вмерти треба . . .»

Чижевський, по своїй натурі, любив гумористику, яку знаходив у літературних творах і в житті. Казав, що він дуже задоволений сусідством тюрми, котра знаходилась поряд з його приміщенням в Гайдельберзі, на вулиці Unterer Fauler Pelz:

«Це ґарантія проти всякої напасти. Бо який розумний злодій рискуватиме своєю свободою, а може й життям в сусідстві з тюрмою?».

Коли доводилось згадувати молоді літа в Олександрії, то Чижевський цитував трагедо-комедію «Трон» або «Цар Максиміліян», яку «представляли» сільські й міські парубки в Олександрії та в її околицях на Різдвяних Святах. То була мішанина релігійної драми з традиційним вертепом:

«Цар Максиміліян» хоче примусити свого сина Адольфа покинути Христову віру і прийняти поганство. Чижевський пояснював, що «Цар Максиміліян» то напевне гонитель християнства — римський імператор Діоклетіян. Максиміліян каже: «Позвать мені непокорного сина Адольфа!» Він велить синові: «Прийди, покорись і поклонись моїм кумиричеським богам!» На це відказує Адольф: «Не прийду, не покорюсь і не поклонюсь твоїм кумиричеським богам!»

Чижевський згадував, що «Цар Максиміліян» і «римляни», його придворні, були в солдатських уніформах російської армії, мали шаблі при боці. Музика — скрипка, бас і бубон — звеселяла юрбу цікавих глядачів. В частині комедійній виступала традиційна «коза» з дзвінками на шиї, а її супровідники (між ними теж замасковані «циган», «жид» і «запорожець» в своїх типових убраннях) співали:

— Здрастуйте люди!
Ми не самі йдем,
Ми козу ведем.

За нашу козу
Гривеник грошій,
В нашої кози
Дзвінок хороший!

«Коза» при цих словах кланялась і дзвонила, а глядачі дарували, що могли, в мішок міхоноші, що вів «козу».

Ці сцени з днів молодости твердо запам'ятав Чижевський і охоче цитував слова дійових осіб трагедокомедії.

Згадував він у розмовах за село Бандурівку Олександрійського повіту. Казав, що з Бандурівки вийшли: Іван Губа (пізніший архиєпископ Української Автокефальної Православної Церкви Ігор, що вмер в Америці після другої світової війни) та большевицький поет Дем'ян Бедний (дійсне ім'я — Дем'ян Придворов). Він був нешлюбним сином одного з князів роду Романових та українки з села Бандурівки. Тому знав українську мову і писав деякі свої політичні поезії поукраїнському. «Дем'ян Бедний — це, здається, єдиний Романов, що зробив кар'єру під советським режимом», — жартував Чижевський.

Цікаво оповідав Чижевський про надзвичайну кар'єру отамана Григорієва, його успіхи й трагічну смерть від куль анархіста Махна. Григоріїв служив перед війною 1914 року в горілчаному складі в Олександрії: цей будинок стояв край міста, недалеко від гімназії. Продаж горілки був державною монополією. Взятий до війська на початку першої світової війни, Григоріїв пройшов офіцерську школу і мав нагороди за хоробрість на фронті. Коли впав царський режим 1917 р., Григоріїв пристав до партії соціял-революціонерів. В листопаді 1918 р., коли Директорія УНР проголосила повстання проти поміщицької влади, Григоріїв став на чолі масового збройного руху, під прапором Української Народної Республіки.

Поява французького і грецького війська в Одесі, в Миколаєві, в Херсоні та в інших містах для допомоги «білій армії» ген. Денікіна творити «єдину неділиму Росію» викликала у Григорієва та його козаків величезне обурення. Вони рвалися до бою проти інтервентів, але уряд УНР не рішався почати війну з, здавалося, всемогутніми арміями держав Антанти, що примусили Німеччину до капітуляції.

Цю ситуацію використала большевицька Москва. Ленін призначив балканського комуніста Християна Раковського на прем'єра «робітничо-селянського уряду України», створеного для прикриття аґресії проти Української Народної Республіки. Комуністичні аґенти переконали Григорієва, що російська «червона армія» буде воювати проти інтервенції Антанти, і що він має почесне завдання викинути інтервентів у Чорне море. Григоріїв перейшов з своїм військом до большевиків, але не прийняв до себе комуністичних політичних комісарів. Сміливою атакою він примусив французів, греків і російських білогвардійців тікати з Херсону, Миколаєва, Очакова, Одеси.

Чижевський оповідав, що про свої перемоги Григоріїв повідомляв телеграмами свою жінку в Олександрії, «Матильду Івановну Григо-

рієву». Отаман перехрестив свою Мотрю на «Матильду», — догадувався Чижевський. Захоплений побідами над військом Антанти, Григоріїв збудував в Олександрії, вище станції залізниці, дім для Матильди. Коли Григоріїв у травні 1919 р. виступив збройно проти російської червоної армії і большевицьке військо захопило Олександрію, то комуністична партія «покарала» отамана оригінальним способом: під музику «Інтернаціонала» дім, призначений для Матильди Івановни, був зруйнований до фундаменту . . .

На жаль, оптимізм Чижевського щодо поліпшення його здоров'я був перебільшений. Давня недуга вернулася і вона ослабила його серце. На весні 1976 р. його провідав лікар українець з Мюнхену д-р І. Гиилевич. Він повідомив мене, що здоров'я Чижевського дуже підупало. На моє питання про здоров'я була від нього телефоном відповідь: «Мені недобре».

Зараз по тому я написав до Чижевського, що приїду. Він повідомив, що двері дому деколи бувають замкнені, і йому трудно виходити, щоб відчинити.

В липні 1976 р. я провідав недужого в його приміщенні. Хвороба дуже підточила організм Чижевського, однак він охоче говорив про свої наукові пляни і мене зустрів з веселим огником в очах словами: Accidit una nocte Alexandriae . . . То була згадка про давно колись розбите вікно в домі «рудого попа».

Недужий не хотів перейти до шпиталю, де мав би відповідний медичний догляд. Не хотів розлучатися з книгами й рукописами, що лежали купами на столах і на підлозі всіх кімнат його приміщення. Часто провідували його славісти, що колись були його студентами: д-р Донат і д-р Цум Вінкель. Недужий втратив апетит і схуд. Він збирався піти зі мною до ресторану на обід, але я не порадив, бо бачив його слабість.

Розмова наша була про працю Чижевського на тему — «Гоголь». Казав він, що бракує останнього розділу книги. Хвалився Чижевський, що знайшов автора, який писав російською мовою на народній основі вже в кінці 18 століття, відступивши від стилю, переповненого церковно-слов'янською лексикою і синтаксою. Уважалося загально, що російську літературну мову зреформував Ніколай Карамзін, автор «Исторіи Государства Россійскаго».

Оглянувши замок Гайдельберґу, я продовжив розмову з Чижевським, приготував йому каву. Газова кухня не була в порядку, бо огонь згасав, і недужий міг би не помітити, що газ вільно виходить.

Чижевський дав мені перед моїм від'їздом список своїх найновіших праць.

Прощаючись, я старався говорити бадьорим тоном, висловлював певність, що недуга піде «на очерети й болота»: то формула ворожок-знахурок, яку я чув колись в Вільностях Запорізьких. Але мій настрій був невеселий. Негайно написав я до Тані Чижевської в Дітройт, щоб

прилетіла до батька, котрий перебував у небезпеці для життя, без належного догляду.

На жаль, старання лікарів у шпиталях помогти Чижевському збутися тяжкої недуги не мали успіху. Я телефонував до д-ра Цум Вінкеля (Dr. Zum Winkel) в Гайдельберґ. Вісті були невтішні. В кінці березня викликано з Америки дружину й дочку Чижевського. На день народження 4 квітня я послав недужому, що перебував у шпиталі, поздоровлення. В листі я розширив латинське речення про розбите вікно таким способом: «Accidit una nocte Alexandriae Scytharum, ut fenestra sacerdotis impii frangeretur». Хотів я цим розважити недужого згадкою про давній наш «геройський подвиг», що мав успіх. Не знаю, чи міг він той лист прочитати.

Лідія Чижевська казала, що недужий до останніх днів жив науковими інтересами. Говорив їй, що збирається після видужання написати книгу про відомого російського письменника-символіста Андрея Белого, котрий наслідував творчий стиль Гоголя.

Доля розсудила інакше. 18 квітня 1977 р. Чижевського не стало...

Lugete omnes viri maxime docti et arcete profanos, — писав я до Ігоря Шевченка в Гарвардському університеті, повідомляючи про смерть Нестора славістів. Ця втрата, як незагоєна рана, буде довго викликати біль і жаль у серцях людей науки і сум у душах усіх, що знали благородний характер Покійного. Учені такого рівня родяться раз на століття або й рідше. Між творцями української науки, що діяли за правилом — sine ira et studio —, Михайлом Максимовичем, Володимиром Антоновичем, Михайлом Драгомановим, Іваном Франком, Михайлом Грушевським ім'я Дмитра Чижевського залишиться в пошані, поки живе Українська нація та її культура.

Наукова праця Чижевського і його духові інтереси охоплювали величезні простори культури людства, особливо ж слов'янського світу. Про це згадує Йозеф Матл, професор університету в Ґраці:

«На основі цих студій ми маємо право назвати Чижевського одним з найліпших знавців слов'янської духової культури» («Orbis Scriptus», стор. 522). З іменем науковця Чижевського *справжні* українські учені дослідники можуть сміливо виступати на світовому форумі без inferiority complex.

Мені приходить на пам'ять подія із історії нашої України. У Києві, в квітні 1622 року, на похороні гетьмана Війська Запорізького Петра Конашевича Сагайдачного, мецената нашої освіти і оборонця волі віри, між церковними корогвами було полотнище з написом, взятим з Біблії: «Не вѣсте ли, яко властелинъ великъ паде въ сій день въ Израили»?

На похоронній церемонії спудеї Братської школи скандували вірші про гетьмана, славили його великі заслуги для українського народу і його культури.

Дмитро Чижевський був справді «великим властелином» в науці. Слава його і пам'ять про нього не вмре, не поляже.

21 квітня 1977 р. в прощальній промові в Гайдельберзі я дав оцінку його заслугам для науки. Згадав журбу й турботу Чижевського з приводу гноблення української мови й культури в нашій країні під накинутим народові чужим режимом. Я висловив бажання, щоб пташки прилітали з далекого краю до урни небіжчика і приносили йому вісті з рідної України, яку він щиро любив і для її культури, як і для культури вселюдської, невтомно працював.

◇◇

ЯРОСЛАВ ПАСТЕРНАК

РАННІ СЛОВ'ЯНИ В ІСТОРИЧНИХ, АРХЕОЛОГІЧНИХ ТА ЛІНҐВІСТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

За редакцією *Марка Антоновича*

Зміст:

I. Правітчина слов'ян
II. Найновіші відомости про слов'ян
III. Археологічні перспективи.

Додатки:

Л. Винар, Біографічні і бібліографічні матеріяли Я. Пастернака
Я. Пастернак, Мій життєпис і інші матеріяли.

Замовлення і банкові чеки надсилати до Адміністрації «Українського Історика».

Ціна 6.50 дол.

Видання Українського Історичного Товариства і Наукового Товариства ім. Шевченка.

◇◇

Рецензії, огляди

Adam B. Ulam, *In the Name of the People. Prophets and Conspirators in Revolutionary Russia.* New York, The Viking Press 1977. XIV + 418 p.

Адам Юлам, відомий як автор декількох праць, присвячених російській революції, її наслідкам та розвиткові, написав на цей раз нову синтетичну працю про постання, розвиток і занепад російського революційного руху від смерти Миколи I до 1880-х років. Однак, він не обмежується лише з'ясуванням підпілля від часів Миколи I до панування Олександра III — він постійно, хоч і коротко, а іноді з прихованим гумором проводить влучні паралелі не тільки з сучасністю, але й з подіями чи станом у інших країнах того часу.

Крім короткої Передмови (VII), ми знаходимо в книзі Вступ (стор. 1—13) і шість розділів, перший, другий і п'ятий мають по три, а третій, четвертий і шостий по дві глави. До книжки додано докладний індекс (стор. 401—418). Центральною подією для автора являється вистріл Каракозова в Олександра II (квітень 1866). На його думку саме цей вистріл виявив слабість усіх трьох сил, які могли грати ролю в російській історії: самодержавства, лібералів і революціонерів (стор. 12).

Символом революційного руху, на думку автора можна уважати Ніколая Морозова, який вийшов з довголітньої тюрми 1905 року і дожив аж до 1946. Він виявив героїзм, незвичайну життєву силу, винахідливість і повну неспроможність у політиці (відсутність здорового розсудку).

Річ ця, навіть англійською мовою, не перша, яка присвячує свою увагу з'ясуванню того факту, як це так сталося, що російські народники від ідеї служіння народові перейшов до терору, який їх врешті й знищив, або, краще сказати, самознищив. Він постійно вказує на те, що большевики далеко більше завдячують «Народній Волі», ніж вони готові визнати, а найбільшою трагедією тих народовольців, які дожили до большевицького часу, було те, що вони побачили як большевики нищили і нарешті цілковито знищили селянство, за інтереси і кращу долю якого народники боролися і вмирали.

Від народовольців большевики успадкували також антисемітизм, гасло «ціль виправдує засоби» тощо. З другого боку большевики повними пригорщами черпають традиції також від царської влади. Автор не раз із здивуванням вказує на російську традицію, яка не легко вмирає і несподівано виринає навіть у зовсім чужих ідеологічно обставинах.

Для людини, яка добре обізнана з цим періодом російської революції, у праці Юлама нічого спеціально нового не буде, а все ж таки з нею варто познайомитися, оскільки він з-поміж маси матеріялу вибирає досить характерні явища і подає їх як ілюстративний матеріял. У деяких випадках напрошувалося б подати більше такого матеріялу. Так, наприклад, описуючи відношення Чернишевського до польського січневого повстання (1863) варто було згадати про польсько-російську зустріч у Петербурзі, на якій Чернишевський кинув своє клясичне: «Не вірте нам, ми вас піддуримо!»

Головна цінність праці в тому, що вона не підлягає большевицькому шабльону, а тому є свіжа і підкреслює речі, яких не відважився б зава-

жити радянський історик. Щоб згадати приклад: організатори «Землі і волі» перейшли до терору не тому, що уряд їх до того примусив, як твердили вони, а за ними і теперішні совєтські учені, а тому, що були за слабі (стор. 257).

Автор в різних місцях пояснює або лише натякає на те, чому Сталін заборонив займатися цим періодом історії, пригадуючи, наприклад, вираз тодішніх революціонерів, що «кожний хто придушує націю є ворогом народу» (стор. 360). Юлам згадує, що Оґарев, покидаючи Росію 1856 р., прирік не вернутися назад доти, доки його країна не стане вільною. Згадуючи те, що сто десять років пізніше 1966, його тлінні останки перевезено в Росію, автор зазначає, що Оґареву це ледве чи було приємно (стор. 237). Такі самі думки насуваються йому на думку, коли він пише про те, який прекрасний харч давали в Петропавловській кріпості Синєгубові та іншим в'язням. Взагалі порівняння між відносинами у царських і совєтських тюрмах явно виходить на некористь комуністам (стор. 239 та ін.).

Пишучи про вплив «Історичних листів» Лаврова на молоде покоління революціонерів, Юлам вказує на сухий, нудний стиль та абствактність викладу і подає, що і в наші часи суперреволюційних речей не читають до кінця, а задовольняються декількома сторінками.

Дуже рельєфно з'ясовані подружні трикутники редакції «Колоколу» і «Современника». Тільки ж Герцен, відбивши дружину Оґарева, принаймні мав викиди сумління і завжли поступався у всьому Оґареву, а Некрасов з Панаевою не задовольняючись своїм мезалянсом ще й займалися кримінальними справами (крадіжкою грошей).

Поверховніше автор ознайомлений з Україною, хоч вона в русі народників відіграла величезну ролю. Не точна його інформація про полк. Красовського (тепер є новіші праці Барабоя, Марахова). Згадуючи, що Зібер перший серйозно займався вивченням марксизму не згадано, що й він був українцем. Юлам, мабуть, не знає нічого про місію Андрущенка на Україну для вербування прихильників для першої «Землі і волі». Уже раніше подібна місія діяла у Полтаві й у Києві. Однак тоді місцеві «Громади» були ще надто сильні і перша «Земля і воля» майже не мала успіху на Україні, якщо не рахувати згаданих вже Красовського і Синєгуба (молодшого) та ще декого. Місія Андрущенка скінчилася катастрофою в Чернігові, при чому він затягнув невинного лікаря Д. Носа у нещастя, отже нехотячи відіграв ролю провокатора. При описуванні невдалої місії іншого представника в Вологду та в інші райони Росії, варто було згадати і про місію Андущенка.

За 1870-х років, коли російській владі пощастило придушити і звести до мінімума працю українських «громад», революційному рухові не можна вже було нічого протиставити з того боку, а тому навіть деякі колишні діячі «Громад» пішли в (другу) «Землю і волю» (Лоначевський-Петруняка та ін.). Ілюстрацією до цього може служити листування Желябова з Драгомановим, рішучим противником терору. Це листування згадує Юлам у своїй праці.

Очевидно, автор монографії присвячує належну увагу чигиринській змові, в якій таку неславну ролю відіграли Стефанович і Дейч та докладно обговорює справу авторства антисемітського заклика «До українського народу». Автор його міг бути так само добре жидом, як і росіянином, чи українцем. Остаточно ця справа ще не з'ясована, а відповідальність падає на цілий рух народників, а не на якусь національність, оскільки, як зрештою

зовсім правильно зазначає автор монографії, національна проблема для народників ніякої ролі не відігравала.

Подібно, як у пізнішому русі Махна, ідеологія суперечила природним нахилам. І у народників, і в Махна врешті-решт низи домагалися тіснішої співпраці з українською стихією, всупереч бажанням керівників. Тільки ж за 1870-х років цей рух не такий наявний.

Коли автор пише принагідно про столітню традицію кріпацтва в Росії, то це зовсім правильно. Тільки ж до загальноросійського життя цього пристосувати ніяк не можна. Так, наприклад, на Україні під час скасування кріпацтва найстаріші верстви населення ще пригадували часи волі, адже ж на Україні кріпацтво ввела Катерина II щойно 1873 р., а традиції волі були незвичайно живі серед українців, а цьому сприяло те, що під час небезпеки, держава відновлювала козацькі відділи. Так було 1812, 1830—31, а навіть і в 1854—55 рр. Кожного разу «відновлення» козаччини супроводилось великим ентузіязмом серед широких народних верств і приводило навіть до заворушень, як у випадку Київської козаччини 1855 р., адже ж населення зовсім не мало охоти повертатися до кріпацтва, а саме козацтво було в народі синонімом вільного життя. Зрештою «козаків»-селян, які не ходили на панщину було на Лівобережжі досить багато. Вони теж були живою традицією волі, хоч і не відрізнялися інакше від звичайних селян (пор. спомини М. Ґалаґана).

У зв'язку з монографією Юлама, варто звернути увагу ще на одне явище. Народничество-народництво — це типове явище російське, де інтеліґенція-різночинці шукали стежки «назад до народу». Юлам подає цілий ряд трагічних прикладів цього «ходження в народ», повне гірких розчарувань. В українському житті цього терміну краще не вживати. Справа в тому, що за 1860-х років українські різночинці вийшли з народу і їм не було потреби «йти в народ», оскільки між ними і народом не було розходжень. Українці були частиною народу і навіть ті, що приходили з польських хлопоманів настільки добре знали широкі верстви свого народу, що виключали всяку можливість революційної діяльности серед народу, а стали на революційний шлях супроти поляків і панів.

Протилежним шляхом ішла російська інтеліґенція, а тому вона й не була органічною частиною народу, а лише діяла від його імени, хоч з народними масами ця їхня діяльність нічого спільного не мала, а навпаки широкі маси російських «мужиків», де могли, виступали проти своєї інтеліґенції. Це саме торкається робітництва аж до кінця століття. Ось чому з терміном народники в українському житті треба бути дуже обережним. Українські народники були, але це були, так як подружжя Русових, чужинці, які жили на Україні і хотіли зблизитися з народом і краще його пізнати (для них це кінчилося повною «українізацією»), або денаціоналізовані українці, для яких «народництво» було однозначним з «поверненням» до свого рідного народу. Звичайно, це нічого спільного не має з народництвом так як ми його знаємо в Росії.

Взагалі праця Юлама зокрема цінна тим, що вона примушує читача робити свої власні висновки, думати й ставати мимовільним коментатором прочитаного. Її варто прочитати всім тим, які займаються історією Східньої Европи XIX стол. У ній вони знайдуть не лише досить повну картину розвитку російського народництва, але й матимуть змогу побачити теперішній рух «дисидентів» під кутом зору російської дійсности. Яке щастя, що рух українських інакшедумаючих і тут іде своїм власним, відрубним від московського, шляхом.

М. Антонович (Монтреаль)

Sidney Blach, Peter Reddaway, *Dissident oder geisteskrank?* Mißbrauch der Psychiatrie in der Sowjetunion. München—Zürich: R. Piper & Co. Verlag, 1978, стор. 442 + 16 стор. ілюстрацій. Ціна в картоні 34.— нм.

Книга Блоха, психіятра й Реддавея, політолога — це до глибин потрясаючий кожну думаючу людину, аналітично-історичний документ підсоветської повседневної дійсности, яку, звичайно, советська офіційна пропаґанда затаює, експортуючи у світ найбільш похвальні відомості про «щасливе й добробутне життя усіх народів СССР». Цей документ написаний на підставі автентичних матеріялів, перший раз у цілій ширині заторкує центральну проблему, якою в СССР є права людини. Старанно опрацьований, багатий фактаж із країни неволі і тривалого терору — СССР, в кожного думаючого читача, в якому не погасла іскорка людяности й моралі, напевно викличе обурення проти такої системи влади, яка безпощадно нищить навіть найменший вияв інакодумання і відклик до правопорядку, ґарантованого Конституцією СССР.

Комуністична влада в СРСР утратила найпримітивніші почування моралі, вона звикла до трафаретних фраз, забріханости, містифікації і нищення почувань, дослівно кожної людини. Щоб зберегти в своїх руках владу, номенклятурно-бюрократична система влади в СРСР тривало робить усе, щоб атомізувати суспільство, поглиблювати між людьми недовір'я, порізнювати їх інтереси. Незважаючи на терор і найбільш вирафіновані методи переслідування, в СРСР після смерти Сталіна почав проявлятися рух успішних засад дії на користь демократії, можна сказати — соціотехніки демократичного процесу. Тому відклик до правопорядку закріпився як один із способів обмеження самоволі влади, без чого не можна навіть думати про будь-який поступ уперед. Цей рух, діючий в СРСР згідно з Конституцією заініціювали дисиденти, тому проти них влада застосувала різні методи терору, щоб таким чином ліквідувати опір, який не має нічого спільного з будь-яким революційним напрямком. Інтелектуалісти та загально особи, які були та є здібні збагачувати культуру відіграли важливу ролю у Сх. Европі в періоді Хрущова. Саме вони виповнили, в більшій або меншій мірі оту порожнечу, посталу з причини розкладу сталінської ідеології, невміло замаскованої етикеткою «культу одиниці». В СРСР інтелектуальний розгін за Хрущова, повністю паралізований Брежневим, розвивався паралельно з тиском на господарському відтинку і з стремліннями до більшої еманципації, а навіть правдивої рівности між народами і народніми меншостями. Спільним знаменником тих стремлінь була еманципація особовости, трактована в повному розумінні того слова як визволення в однаковій мірі одиниці (в інтелектуальній і культурній ділянці) як і продукційного колективу, або також етнічної спільноти (в ділянках економії і розвитку національних стремлінь).

Кожний інтелектуаліст, який керується правдою, як головним критерієм свого становища в політичних і моральних справах, звичайно з призвичаєння ставить під знак запиту існуючий статус кво. Коли ж його настанова до статусу кво є непоступлива й послідовна, тоталітарний режим лякається такої непоступливости, тому рішається навіть на найгірше — відповідними методами ліквідувати таких відважних противників. Так інтелектуалісти в СРСР знову знайшлися на марґінесі, в положенні, якого історичну процедуру вже знаємо із сталінського періоду. В загальному, в СРСР інтелектуалісти, з конечности перемінюються у Касандри, засуджені на мовчанку. Коли ж будь-хто з них не хоче піддатися мовчанці, виявляючи бажання інтеґруватися у суспільні прояви, таких звичайно ізолюється

у «психушках», як осіб умовохворих, щоб таким чином їх відмежувати від контактів із громадськістю, силою змушуючи їх до самознищення.

Советська дійсність заперечує право людини як істоти, потребуючої особистої свободи, мислення і діяльности. Її основною думкою є ідея, що людина свобідна є ворогом самої себе, що її свобода внеможливлює раціональне використання суспільного потенціялу, і як така є протиставна до її найбільш життєвих інтересів. І навпаки — хто зрезиґнує із своєї активної участи у формуванні політики і господарки, задоволившись ролею виконавця (партії), така людина в заміну за свою незаанґажованість, невідповідальність і зглядне матеріяльне забезпечення — стає майже «свобідною». А щоб бути зовсім «свобідною» людиною, така людина мусить позбутися інтелектуальної і суспільної свідомости, бути проти творення такого інтелектуаліста, якого знала клясична або гуманітарна Европа, погодитися із встановленням панування перетвореної свідомости, штучно створеної і опертої виключно на заінтересуванні режиму — обмежених тільки побутовими справами.

Затитулована публікація на стор. 301—340 друкує імена 212 осіб, різних національностей, різних професій, в тому більшість інтелектуалістів, проти яких режим застосував різні методи терору, зокрема, ізолюючи деяких у закладах для умово хворих (психушках). Здорових опозиціонерів режим з правила ізолює у «психушках», там їх «лікує» різними препаратами, щоб зламати їх волю опору. В психіятричних лікарнях функціонери КҐБ в білих халатах застосовують не тільки «терапевтичні методи», але також прямо катують нещасних і безборонних людей. На сторінках книги подано багато прикладів-свідчень дисидентів, які пережили такі «лікування». Публікація аналітично віддзеркалює багато прикладів такого «лікування» у советських «психушках», що, самозрозуміло, протизаконне з точки зору міжнародного лікарського права. Методами психіятричного «лікування», органи КҐБ підготовляють окремих опозиціонерів режиму до процесів, змушуючи їх до покаяння, лояльности і самоліквідації.

Ціла публікація має десять розділів: 1. Психіятрія — засіб репресій в СРСР. 2. Розвиток і характер советської психіятрії. 3. Зловживання психіятрією, її історія і як її в СРСР усуспільнено. 4. Проблема осудження міжнародною громадськістю. 5. Практика: в правно-карному переслідуванні. 6. Практика: цивільно-правне поступування. 7. Клініка і лікування. 8. Психіятрія і діягнози. 9. Жертви. 10. Опозиція проти зловживання психіятрією. Десять дальших розділів (паґінованих римськими числами) присвячені проблемам поборювання методів зловживання психіятрією в СРСР проти опозиції -дисидентів. Книгу започатковує вступ Владіміра Буковського, кол. пацієнта советської «психушки», кінчають зауваги до тексту й реєстр прізвищ.

Тільки людина, позбавлена всіх етичних і моральних прикмет, може спокійно цю книгу читати, не реаґуючи на жорстокі методи советської психіятрії. Кожна інша людина з відразою засудить катування здорових і невинних людей у «психушках» СРСР. Тому проти тих методів уже протестує і їх засуджує світова опінія, виявляючи солідарність із нещасними жертвами советського терору. Незважаючи на жахливість методів, режим не зумів ліквідувати спротиву-дисидентів, змушуючи їх до самознищення, а навпаки, деякі з них пережили «психушки», напр., Л. Плющ, ген. Григоренко, Буковський та багато інших. Їх режим усунув із СРСР, щоб їх ізолювати від громадськості. І насувається питання, чи гуманістична концепція людини та разом із нею клясична й гуманістична концепція куль-

тури ще є в СРСР тільки історичною категорією? З такої перспективи треба оцінювати положення інтелектуалістів в СРСР. Якщо гуманістична концепція людини є помилкою або є одною тільки з можливих альтернатив, і якщо соціялізм не можна погодити з тою альтернативою — в протиставленні дотого, що твердили основоположники европейського соціялізму, які виросли з тієї традиції — в тім випадку цей рух спротиву, був би останнім бастіоном минулого.

Однак існує друга можливість: гуманістична концепція людини не є аномалією, що вже видвигнула альтернатива комунізму з людським обличчям, який рішуче протиставиться східній альтернативі. Отже концепції гуманізму неможливо знищити, тому для тих, яких переслідують, тероризують і катують в СРСР усе ще далі промощує шлях европейська ідея, яка сприяє рухові дисидентів. Опір інтелектуалістів не тільки в СРСР, але також в інших країнах Східньої Европи вже є справою життя і смерти також і для т. зв. еврокомуністів, які рішуче засуджують методи советської психіятрії, застосованої проти здорових людей опозиції. Їх опір репрезентує не минуле, а майбутнє Сх. Европи, тому кожна людина, для якої цінні традиції европейської культури є дійсним союзником руху дисидентів.

Книга Блоха і Реддавея повністю заслуговує на те, щоб її простудіювати, поглиблючи своє знання про систему тривалого терору й нищення будь-якого опору в СРСР. Автори заслуговують на повне признання і подяку за таку корисну і актуальну книгу для теперішнього неспокійного світу.

Ф. Кордуба (Мюнхен)

V. Karmazyn-Kakovsky, *Ukrainian Folk Architecture*, Romae: Ukrainian Catholic University, 1972, 53 p.

Ukrainian Folk Architecture should be considered as an important and long overdue contribution to the development of Ukrainian architectural literature. The work is primarily devoted to the analysis of rural houses and wooden churches in Western Ukraine, althougl some examples from Roumania are also included. This will certainly stimulate interest and inquiry into the Ukrainian national existence, which is so concretely documented in architectural expression, and thus provide us with a glimpse into our spacial existence.

The work is generally well organized. The author begins with the evolution of defenition of the styles in art in order to establish the basis for his analysis, and proceeds to establish criteria for the houses and churches used in his analysis. The analysis itself is crisp and to the point. The illustrations are adequate to support verbal description of methods of construction and formal aesthetics, which is the predominant theme in the analysis of houses and churches. This study concludes with an attempt by Prof. Karmazyn-Kakovsky to relate the soul and aspirations of the Ukrainian people as it is expressed in folk architecture. In general the objectives outlined by the author are accomplished. However, it should be noted that the conclusion of this work leaves the reader with an impression that the author is somewhat apologetic for permitting himself to peer into the peoples' emotions and aspirations. It is this reviewer's contention that such emotions and aspirations should be the prime consideration of any architectural analysis, whether it is the architecture of the Ukrainians or of any other peoples.

At this point let us examine in more detail the importance of the relationship between the soul, emotions and aspirations of a people and their architectural

structures. In expressing his thoughts on architectural space Dutch architect Alto Van Eyck states as follows: "Whatever space and time means, place and occasion means more. For space in the image of man is place, and time in the image of man is occasion. Whoever attempts to solve the riddle of space in the abstract will construct the outline of emptiness and call it space. Whoever attempts to meet man in the abstract will speak with his echo and call this dialogue."

Therefore, an analysis of any type of architecture must view a man who chooses a place in his environment to settle and dwell as being a creator of expressive space. He makes his environment meaningful by adjusting it to his socio-cultural purposes while at the same time accommodating to the conditions it offers. A house, a church or any other place created by man establishes a vital relationship in his environment, it brings meaning and order into a world of events and action whether it be intuitive or conscious.

In further analyzing man's expressive space, it is by far more important to view an opening in a wall, for example, as a means by which one is allowed to look into or see out of a structure (because this establishes an interior-exterior relationship) and as a means for emitting light and kind or quality of light (because this reveals the quality of space where one works, worships or performs some other task), rather than just making formal observations such as whether it has pleasing proportions, how it related to the entire facade, or in what style it was expressed. Likewise, the observation of a stoop extending from a house has more meaning that just supporting or reinforcing horisontal feeling in composition of the structure. It can be looked at as an extension of interior into the exterior and act as a transition area between known and unknown.

It is difficult to conceive how one could make an architectural analysis of a house without considering its relationship to a yard, and in turn, a yard's relationship to a street, a street's relationship to a village, a village's relationship to a church, and finally, but not conclusively, an architectural analysis of a church without considering the beliefs, liturgy, tradition that made the existence of the church possible in the first place. And, if one speaks about a house, a yard, a street, a village, and a church, one speaks about a people and their place, which is expressed in formal and symbolic aesthetics that is a subconscious and conscious emotional reaction to the social conditions.

It is hoped that in future scholarly works on architecture, we do not preoccupy ourselves with only the analysis of methods of construction and formal aesthetics, but rather develop a comprehensive base for evaluating our architectural heritage.

Osyp Martyniuk
(Kent State University)

Frank B. Kortschmaryk, *The Kievan Academy and Its Role in the Organization of Education in Russia at the Turn of the Seventeenth Century.* (Shevchenko Scientific Society, Ukrainian Studies, volume 13). New York: Shevchenko Society. 1976, pp. 95.

This brief study (27 of the 95 pages are devoted to full-page illustrations which have no direct bearing on the accompanying text) is a distillation of the author's earlier and more ambitious work, *Duchovi vplyvy Kyieva na*

Moskovshchynu v dobu Het'mans'koi Ukrainy (1964). Presumably, the purpose of this abbreviated English version is to inform the non-Ukrainian audience about an admittedly neglected aspect of Ukrainian-Russian relations, mainly, the role of the Kievan Academy and its learned elite in the dissemination of education and enlightenment in Muscovy. The present study is not an autoritative statement on this topic and it raises the question as to why the Shevchenko Scientific Society, with its long list of meritable publications, published it.

The study is haunted by ghosts and is permeated by a polemical tone. In the "Foreword", Hryhor M. Luznycky submits a rather astonishing declaration: "Dr. Kortschmaryk, sustaining his rigorous scientific observations with a series of quotes from foreign scholars, exposes the deliberate tendentiousness of Soviet scholars. He thus reveals the deliberate suppression of the Testament of Metropolitan Peter Mohyla, a document in which the Metropolitan repeatedly states 'I established college' " (p. 6). That Soviet scholarship is tendations may not be disputed. The problem is that Kortschmaryk has not used a single Soviet source in the preparation of this text and offers no specific example of faulty Soviet scholarship. Moreover, the alleged "deliberate suppression" of Mohyla's Testament is simply absurd. Luznycky suggests that it was brought to light only in 1947, but actually the document was published in 1846 by the *Vremennaia kommissiia dlia razbora drevnikh aktov* in a collection of documents pertaining to the Kiev Bohoiavleniia Brotherhood. As far as I know, no historian of the Kievan Academy has denied Mohyla's role in the establishment of that institution. Perhaps the author of this study should not be made accountable for this nonsense, but why did he see fit to include a translation of the Testament, particularly since it has no immediate relevance to his topic?

The study, based on well-known secondary sources, reveals no new information. It is an adequate albeit uninspiring summary of the activity of the numerous Kievans in Muscovy. Inasmuch this activity has been amply catalogued by such scholars as K. Kharlampowich, N. I. Petrov, F. M. Titov, and others and new archival materials are not available, one might wish that the author had emphasized an interpretive approach, perhaps by analyzing the motives, preoccupations and ideology of the Kievan circle in the Muscovite milieu. The author makes frequent references to "Kievan science", suggesting the existence of a well-defined and systematic body of knowledge, as well as a world-view, among the Kievans; but, aside from some casual remarks about scholasticism, he fails to provide a satisfactory definition of this term. The work is also marred by lengthy and uncomplimentary references to Moscovite obskurantism, proclivity for vice and affinity for vodka. That such observers as Olearius found the Muscovites an obnoxious lot is hardly novel and may be of interest to the social historian. In this case, however, what possible scholarly merit there may be in repeating the quotation attributed by Solov'ev to Iurii Krizhanich: "The Danish king said: 'If these people (Muscovite ambassadors) come here again, I shall be forced to build a pigsty for them, since wherever they stay no one can live for half a year because of the stench' " (p. 17)? This is hardly in tune with the "rigorous scientific observations" promised in the "Foreword". Of lesser importance, but equally distracting, are the obvious poor editing and the chaotic system of transliteration of proper names. Thus, one finds "Vydubetsky" (p. 20) and "Vydubecky" (p. 85), "Michaylovich" (p. 20)

and "Michaelovich" (p. 28), and so on, while some Russian names are strangely Polonized ("Savelow", "Welikii", etc.).

Clearly, this study does no justice to a subject which deserves careful and objective scholarship.

Alexander Sydorenko
(Arkansas State University)

А. Т. Сміленко, *Слов'яни та їх сусіди в степовому Подніпров'ї (II—XIII ст.)*. Київ: А.Н. Української РСР. Інститут археології. В-во «Наукова думка», 1975. 209 стор.

Дослідження стародавних слов'янських племен, як і взагалі старинної української історії неможливе без, узглядненння археологічних джерел і археологічної наукової літератури. Археологічні джерела доповнюють нечисленні писемні історичні джерела і допомагають повніше вивчити питання етногенези слов'янських народів і їхню історію.

Визначення етнічного складу населення України у ранній історії являється одним із центральних питань в археологічних і історичних дослідженнях. Саме тому із цікавістю взяли ми до рук монографію А. Сміленко, в якій автор старається дослідити етнічний склад населення степового Подніпров'я від другого століття до раннього середньовіччя включно. Праця базована на археологічних матеріялах і історичній літературі, як також антропологічних дослідженнях. Монографія складається із шістьох основних розділів: 1. Історія досліджень. 2. Племена Степового Подніпров'я в II—V ст. 3. Черняхівська культура і слов'янські пам'ятки VI—VIII ст. Населення в VI—VIII ст. 5. Населення в IX—XI ст. 6. Давньоруське населення XII—XIII ст. В додатках подано відповідні таблиці археологічних розкопів, а в окремому розділі вибрану бібліографію. Подібно, як в інших советських публікаціях, не подано відповідних індексів імен і географічних назв.

Автор докладно обговорює питання етнічної індентифікації черняхівської культури (її основні риси, територію і черняхівські племена). На основі глибинної аналізи черняхівських пам'яток частини Степового Подніпров'я із черняхівськими пам'ятками . Середнього Подніпров'я, Верхнього і Середнього Подністров'я, пам'яток викопаних біля верхньої і середньої течії Південного Бугу, Сміленко стверджує основну їх подібність і уважає, що немає підстави пов'язувати черняхівську культуру з племенами ґотів. «Окремі сарматські пам'ятки, що зустрічаються по берегах Дніпра, порівнюючи нечисленні сарматські, германські та античні елементи культури в черняхівських пам'ятках Подніпров'я відігравали другорядну роль» (стор. 43). Рівночасно на основі археологічних джерел автор уважає, що Башманське городище можна уважати центром «одного із союзів черняхівських племен, який займав південні землі Степового Подніпров'я», в якому проживав вождь і його воїни (стор. 56).

Засаднично археолог уважає черняхівську культуру і племена моноетнічними і слов'янськими. Порівнюючи археологічні знахідки з писаними історичними джерелами, Сміленко пов'язує черняхівську культуру з ранніми антами кінця IV стол. «оскільки їх територія збігається з територією антів» (стор. 66). Цінним являється найобширніший розділ монографії присвячений населенню України в VI до VIII століть. Автор полемізує із поглядами Русинова и Ляпушкина, які зводдили пам'ятки слов'янської культури до празького або корчацького типів (стол. (VI—VII), а пізніше до ро-

менського типу (стол. VIII—IX). На думку Сміленко дані гіпотези виключають «можливість існування льокальних особливостей слов'янської культури і значно обмежує територію слов'ян» (стор. 70).

На основі археологічних джерел автор подає свою археологічно-історичну схему пов'язану із літописними племенами. Схема базована на територіяльному принципі і охоплює такі території: 1. Західня Волинь і Верхнє Подніпров'я (землі племен дулібів, волинян та бужан) з культурою, що має риси пам'яток празького типу. 2. Прикарпаття (місце проживання хорватів) з пам'ятками близькими до празьких. 3. Східня Волинь (землі древлянських племен) з празькою або корчанською культурою. 4. Київ і Київщина (земля полян) з корчацькою і пеньківською культурою. 5. Південне Подніпров'я та Поділля (Південний Буг, Середнє Подністров'я) правдоподібно територія племен уличів з пеньківською і празькою культурою. 6. Прутсько-Дністровське межиріччя (територія тиверців) з культурою празьких, пеньківських і нижньодунайських пам'яток. 7. Лівобережжя середнього Дніпра (територія сіверян) з пам'ятками колочинської культури. 8. Межиріччя Десни—Дніпра з культурою колочинського типу (стор. 70—74). Отже культура даних племен має багато спільних рис і засвідчує значною мірою їхню «слов'янську належність» і «єдність» (стор. 71). Тут пригадаємо уточнення поняття «археологічна культура» за М. Ю. Брайчевським, мовляв «Археологічним еквівалентом народу (в розумінні конкретного етнічного утворення) є археологічна культура» (М. Ю. Брайчевський, *Походження Русі*, Київ, 1968, стор. 22). І саме тому для дослідника ранньої історії України знання археологічних культур обов'язкове.

Немає сумніву, що схема Сміленко буде обговорена і доповнена археологами і істориками. На нашу думку дана схема підтверджує великою мірою історичну схему національної української історіографії і думки Грушевського і його послідовників про предків українського народу. Звичайно, в праці Сміленко не знаходимо даних заключень з оглляду на совєтську схему української історії. Автор схиляється до термінології П. М. Третьякова про творців «давньоруської народності та її культури».

Цінними розділами монографії є «Населення в IX—XI ст.», в якому Сміленко обговорює археологічні пам'ятки, культуру і господарство Київської Русі. Археолог переконливо доводить, що порівняння пам'яток Степового Подніпров'я IX—XI ст. з пам'ятками пеньківського типу вказують на «генетичний зв'язок між пеньківською групою пам'яток та дніпровськими» (стор. 170). Цікаві думки дослідниці про становище уличів у десятому столітті і про їхніх нащадків, які збереглися в Степовому Подніпров'ї. Також важливі спостереження археолога про бродників і берладників, які на думку деяких дослідників, були попередниками пізніших запорозьких і донських козаків.

Розділ присвячений слов'янським племенам і їхній боротьбі із степовими кочовниками є цінний. Автор кінчає свою працю твердженням, що «незважаючи на оточення кочовників, населення Степового Подніпров'я, його культура протягом XII — початку XIII ст. зберігали характерні риси давноруської культури. Це свідчить про постійні зв'язки і тісний контакт жителів степових поселень з основними руськими землями та про можливе поповнення їх складу новими переселенцями з Русі» (стор. 191).

Автор базував свою працю на численних нових археологічних знахідках, які наглядно засвідчують органічну тяглість історичного процесу в ранній історії України. Проте автор надто упрощує погляди М. Грушевського, який «виходячи з буржуазно-націоналістичного розуміння історії України, безпідставно ототожнював антів з українцями» (стор. 66). До речі,

тут автор невдало перефразовує погляди Брайчевського, мовляв «М. С. Грушевський виходячи з своєї націоналістичної концепції, ототожнював з антами пізніших українців» (*Походження Русі*, стор. 154). І хоча в бібліографії Сміленко не подано основних праць Брайчевського, проте вона користується ними. (Напр., Сміленко, стор. 66—67, Брайчевський, цит. пр. стор. 154—155 і в інших місцях).

Що ж писав Грушевський про антів? Він твердив, що «анти се полуднева частина східньої галузи (слов'ян), себто представників тих племен, що утворили етнографічну цілість, яку тепер звемо українською» (ІУР, т. 1). Пригадаємо Сміленко, що також Б. О. Рибаков, якого вона цитує, розглядав середньодніпровську частину антів, як Русь VI і VII стол., що сформувалася, як вірно підкреслив Брайчевський, в післячернігівський час. І всі докази (археологічні та історичні дослідників ранньої історії України, включаючи рецензовану працю, виразно вказують на органічний зв'язок між антами і літописними племенами в Україні. Мабуть, буде важко науково доказати нашим дослідникам під советською владою, що немає безперервної етногенетичної лінії між антами, полянами і нинішними українцями. Їхні археологічні джерела наглядно цей зв'язок виказують.

Любомир Винар
(Kent, USA)

Хроніка

УКРАЇНСЬКЕ ІСТОРИЧНЕ ТОВАРИСТВО

ВІДЗНАЧЕННЯ 15-РІЧЧЯ «УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИКА»

У зв'язку із ювілейним роком «Українського Історика» в Чікаґо і Монтреалю відбулися відповідні імпрези-зустрічі з українським громадянством. Дня 10 вересня 1978 року у великій залі Українського Народного Союзу заходами Ювілейного Комітету у складі відділу УІТ в Чікаґо, Осередку праці НТШ в Чікаґо, Конґресового Комітету, Товариства українських купців, промисловців і професіоналістів та Ліґи американців українського походження, — відбувся ювілейний вечір з нагоди 15-річчя «Українського Історика». Вступне слово виголосив голова УІТ в Чікаґо проф. М. Біда, який також проводив вечором. Першу доповідь виголосив проф. Любомир Винар, редактор «Українського Історика», н. т. «Завдання „Українського Історика" і дальші перспективи розвитку журналу»; другу доповідь виголосив д-р Олександер Домбровський н. т. «Рання історія Руси-України на сучасному етапі дослідів». Прелегент є членом Ред. Колегії У.І. Після доповідей вивязалася цікава дискусія, яка відносилася до У.І. і до різних питань етногенези українського народу.

Крім представників українських установ і громадянства на вечорі були присутні представники польських і чеських наукових установ. Завдяки жертвенній праці пані Віри Біди, представника У.І. на Чікаґо, учасники вечора мали нагоду перекусити. Тут треба згадати, що в Чікаґо у друкарні «Самостійної України», появилося у 1963 році перше число У.І. Завдяки жертвенній праці Ювілейного Комітету, а зокрема голови відділу У.І.Т., дана імпреза відбулася з великим успіхом при співучасти біля ста людей.

В неділю, 21 жовтня 1978 р., у приміщенні Мекґільського університету в Монтреалі відбувся другий Ювілейний вечір У.І. спонзорований Українським студентським клюбом Мекґільського університету, відділом УІТ в Монтреалю і Головним канадським представництвом «Українського Історика». Програма вечора складалася з двох частин: концерту пяністів — професорів Люби і Іринея Жуків і доповідей д-ра Романа Рахманного, д-ра Любомира Винара і д-ра Марка Антоновича, голови клітини УІТ в Монтреалю і одного з основників «Українського Історика». Вечором проводив Роман Рахманний, який у своїй доповіді з'ясував вагу У.І. у розвитку української історичної науки. Д-р Марко Антонович представив головного доповідача Любомира Винара, основника журналу, і коротко з'ясував його наукову працю у доповіді н. т. «Силюет Любомира Винара». Основну доповідь «Український Історик і сучасний стан української історичної науки» виголосив редактор У.І. Він проаналізував критичний стан історичної науки в Україні і на Заході та поділився з присутніми думками про завдання У.І. і українських істориків. Доповідач підкреслив русифікацію української історіографії в Україні, пов'язану із черговим розгромом історичних установ і істориків комуністичною партією. Він також коротко з'ясував науково-видавничі пляни У.І.Т.

Понад 200 присутніх з великим зацікавленням вислухали доповіді і кінцеві заключення д-ра Рахманного про «Українського Історика і українську громаду». Добровільні пожертви на журнал принесли біля 1700 долярів на видавничий фонд журналу. До успіху цеї небуденної імпрези головно

спричинилися пані Оля Судчак — голова підготовчого комітету, д-р Марко Антонович і д-р Роман Рахманний. З вдячністю і повним признанням треба відзначити творчий вклад у дану імпрезу піяністів-віртуозів Люби і Іринея Жуків — щирих приятелів «Українського Історика». Ювілейні імпрези У.І. в Чікаґо і Монтреалі причинилися до популяризації нашого журналу і діяльности У.І.Т. Усім організаторам даних імпрез належиться щира подяка.

З нагоди ювілейного року У.І. появилися численні статті в українській пресі, з яких згадаємо: Роман Рахманний, «Пріоритет Українського Історика», *Свобода,* ч. 112, 1978; Олександер Домбровський, «Український Історик апелює», *Народна Воля,* 8 червня 1968; «У 15-річчя Українського Історика», *Свобода,* 1 грудня 1968; Михайло Біда, «Ювілей 15-ліття з нагоди журналу Український Історик», *Свобода,* ч. 176, 19 серпня 1978; Теодор Мацьків, «П'ятнадцятиліття Українського Історика», *Свобода,* ч. 264, 5 грудня 1978; Управа У.І.Т. і Редакційна Колегія У.І., «Ювілейний рік Українського Історика» (1963—1978), *Народна Воля,* ч. 17, 1978; *Новий Шлях,* ч. 16—17, 1978; *Вільний Світ,* 4 квітня 1978; *Америка,* ч. 40, 1978; «Величаво відзначено ювілей журналу Український Історик», *Нова Зоря,* ч. 38, 1968; «В Монтреалі відзначили 15-річчя Українського Історика», *Новий Шлях,* ч. 49, 1978. У майбутньому плянується провадити реєстр публіцистичних статтей і інших пресових матеріялів, що відносяться до У.І. і У.І.Т .

НАШІ ЮВІЛЯТИ

З нагоди *80-ліття проф. д-ра Олександра Оглоблина,* Голови У.І.Т. і президента УВАН, найвидатнішого сучасного українського історика і визначного організатора українського наукового життя, звичайного професора і почесного доктора УВУ, дійсного і почесного члена НТШ — складаємо Достойному Ювілятові якнайкращі побажання: кріпкого здоров'я, багато років творчого життя і повного задоволення з Вашої праці. Проф. О. Оглоблин тепер є головним редактором історичного відділу англомовної *Енциклопедії Українознавства* і головним консультантом фундаментального видання *Біографічного словника українських істориків і дослідників допоміжних історичних наук.* Він також є головою Наукової Ради Української Наукової Фундації і членом багатьох наукових установ. На робочому столі Ювілята є чимало наукових праць, включаючи монографії «Проблема української провідної верстви другої половини XIX і початку XX ст.», «Проблема зросту й занепаду Української Козацько-Гетьманської держави», «Люди Нової України», «Іконографія гетьмана Івана Мазепи» і інші студії. З нагоди Ювілею проф. О. Оглоблина УВАН видала *Збірник на пошану проф. д-ра Олександра Оглоблина (Науковий збірник* ч. 3, 1977 — збірник появився у 1978 р.), в якому знаходимо біобібліографічні матеріяли, що відносяться до життя і наукової діяльности Ювілята.

— — —

З нагоди *70-літнього ювілею проф. д-ра Володимира Янова,* ректора УВУ і дійсного члена УІТ бажаємо Достойному Ювілятові дальших успіхів у його педагогічній і науковій праці. Завдяки жертвенній праці Ректора, Український Вільний Університет успішно розвинув свою діяльність і поновно здобув акредитацію від німецького уряду. Університет, під вмілим керівництвом Ювілята, нав'язав тісну співпрацю з іншими европейськими університетами у Німеччині, Франції, Бельгії і інших европейських країнах.

Улаштування спільних наукових конференцій спонзорованих УВУ, Сорбонським університетом, Мюнхенським університетом і іншими европейськими високими школами, значно піднесли престиж УВУ на міжнародному науковому форумі. За це щира подяка від української громади належиться перш за все Достойному Ювілятові. Ректор Янів є автором численних наукових праць з психології, етнопсихології, соціології і історії української культури. Бібліографія праць Ювілята поміщена у збірнику його праць *Студії та матеріяли до новішої української історії,* Мюнхен, УВУ, 1970, стор. 327—339.

НАУКОВО-ВИДАВНИЧІ ПЛЯНИ УІТ

Одним із основних завдань Товариства є дальша розбудова «Українського Історика» — одинокого журналу української національної історіографії. Журнал появляється з опізненням головно через незадовільну фінансову базу. Проте віримо, що в 1979 році за допомогою членів УІТ і передплатників У.І., а також меценатів нашого журналу, ми зможемо тематично поширити зміст У.І. і збільшити його сторінки. Члени Товариства виготували до друку перший атлас історії України — фундаментальне довідкове видання, яке заповнює прогалину в історично-ґеоґрафічній довідковій літературі. У виданні атласу виявив заінтересування Український Народний Союз — найстарша українська братська установа. Основним завданням УІТ є видання фундаментальних праць, присвячених українській історії в українській, англійській і інших світових мовах. У зв'язку з цим заплянowано підготовити до друку перший біографічний словник українських істориків і дослідників історичних допоміжних наук. Хронологічно словник охоплює дослідників від XI до XX століття включно. Редакційну колегію тимчасово обмежено до членів редакційного колективу «Українського Історика». Головним консультантом даного видання є проф. Олександер Оглоблин. Ця збірна праця українських вчених заповнить поважну історіографічно-бібліографічну прогалину в українській науковій літературі. Проф. Володимир Кубійович, головний редактор Енциклопедії Українознавства і дійсний член УІТ, обіцяв допомогти у праці, зокрема у використанні фотографічних матеріялів з Е.У. Тепер виготовляється основний плян Біографічного словника, який появиться спершу в українській мові.

Друге заплянoване фундаментальне видання УІТ є опрацювання нової академічної історії України. Історія України появиться у формі окремих монографій, присвячених ранній історії, українському середньовіччу, литовській добі, козацько-гетьманській державі, історії України в XIX і XX століттях. Кожний том буде редагований окремим редактором при співпраці істориків-спеціялістів окремих періодів української історії. Останній том буде присвячений селективній, ретроспективній бібліографії. У зв'язку із тенденційним насвітленням українського історичного процесу совєтськими і багатьма західними істориками — це заплянoване видання буде мати переломове значення для історичної наукової літератури. Ми вповні здаємо собі справу із вкладу праці і ваги заплянованих публікацій, видання яких, пов'язані із поважними фінансами. Проте лише при гармонійній співпраці і координації наших зусиль та повної матеріяльної піддержки із сторони українських установ і громадянства, дані проєкти зможемо зреалізувати. Відтворення правдивої метрики української нації у формі аналітично-синтетичних історичних монографій є справою основною і невідкладною. І саме тому УІТ, як одиноке українське історичне товариство на Заході, взяло на себе це відповідальне і тяжке зобов'язання. Праця заплянована

в українській і англійській мовах. Якщо взяти до уваги, що до тепер українські наукові інститути при американських і канадських інститутах навіть не спромоглися на видання однотомника історії України в англійській мові для студентів, без уваги на те, що українська громада уможливила існування даних установ своїми щедрими пожертвами, як також канадський уряд матеріяльно допомагає розвиткові українознавчих дисциплін в канадських університетах — тоді ясно, що фундаментальне видання нової академічної історії буде видане УІТ, як збірна праця українських і неукраїнських дослідників. Ми віримо в успішну реалізацію даних проєктів і в повну піддержку українських установ і громадянства.

ДЖЕРЕЛЬНЕ ВИДАННЯ УІТ ЗДОБУЛО МІЖНАРОДНЕ ПРИЗНАННЯ

У 1975 році за редакцією проф. Любомира Винара появилося джерельне дослідження звязків Габсбурґів з Запорозькими козаками, яке включало перший англійський переклад проф. Ореста Субтельного щоденника Еріха Лясоти із 1594 року — *Habsburgs and Zaporozhian Cossacks: The Diary of Erich Lassota von Steblau, 1594. Ukrainian Academic Press, 1975.*

Цілий ряд істориків міжнародної репутації надзвичайно прихильно оцінили появу даної праці. Для прикладу наведемо лиш уривки декількох рецензій. Збіґнев Вуйцік, відомий історик Східньої Европи пише:

„Recenzowana książka jest pierwszym, a zarazem gruntownie opracowanym przekładem angielskim podrozy Lassoty na Ukraine w r. 1594... Wprowadzenie Wynara stanowi świenty wstęmp do edycji zródlowej i jest pożyteczne zarówno dla historyków, jak i dla czytelnika-nieprofesionalisty... Wynar dal nam nie tylko najdokładniejszy ze wszystkich dotychczasowych opisow rękopisu, lecz zebrał takze najwiencej danych o autorze diariusza... Z dużym uznaniem należy odnotowac przedy wszyskim to, że w swym opracowaniu Wynar połączyl doskonale wymogi scisłosci naukowej z wysokim poziomem popularyzaciji ito w dodatku scisłe adresowanej — do czytalnika anglosaskego... stwierdzic należy, ze otrzymalismy bardzo dobrą edycje angielska jednego z najcennijszych źródel do istorii Ukrainy XVI w.“. (Zbigniew Wójcik, *Kwartalnik Historyczny,* vol. 84, no. 3, 1977, pp. 741—744).

Німецький історик Ґунтер Штекл пише:

„In nationalen Geschichtbild der Ukrainer kommt den Dneprkosaken besondere Bedeutung zu, inbesondere deren militärisch und polatisch aktiver Gruppe, den Zaporogern... In Einer Einleitung, die fast die Hälfte des Umfangs ausmacht, erfärt der Leser alles Wissenswerte über die Handschrift... und er wird sorgfältig unterrichtet über die Vorgeschichte der Kosaken wie über die 1594 aktuelle internationale Situation...“. (Günther Stökl, *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas,* vol. 25, 1978, pp. 272—274).

Американський історик Герберт Каплан зазначує, що:

„The publication of the English edition of Erich Lassota's diary for the year 1594 is justified by the editors repeated emphasis of the importance he attaches to Lassota's imperial mission to the Zaporozhian Cossacks for the history of eastern Europe... The editor provides the reader with a worthwhile lengthy introduction explaning the historical context of the diary within the crosscurrents of eastern European history at that time. The Ukrainian Historical Association and the Ukrainian Academic Press should continue publication of primary sources of this quality in the fututе“. (Herbert H. Kaplan, *Slavic Review,* vol. 36, no. 4, pp. 698—699).

Як бачимо, перший дебют УІТ відносно публікацій історичних джерел вийшов успішно. Отже зроблено добрий початок. Наступне видання в ре-

дакційному опрацюванні Л. Винара з обширним вступом до історії Хмельниччини є англійський передкад Е. Бровна праці П. Шеваліє «Історія війни козаків проти Польщі». Тут лиш бажаємо пригадати усім нашим вченим і громадянам, які уважають, що англійські видання фірмовані українськими установами, «не є позитивно сприйняті неукраїнським світом» через їхню «фірму», — що европейські і американські вчені, без огляду на «фірму», є здібні дати позитивну оцінку українській публікації, якщо вона є на відповідному науковому рівні. Вже давно треба позбутися комплексу меншевартости, і тенденційних інформацій, які впроваджують в блуд українську громаду. Це зокрема відноситься до тих, які намагаються з рамені неукраїнських наукових установ, «репрезентувати науку українознавства». Також ми читали в поважних англійських наукових журналах негативну критику на деякі видання фірмовані неукраїнськими університетськими інститутами українознавства деяких українських вчених. Ці факти промовляють самі за себе і коментарі є зайві.

ЗБИРАННЯ МАТЕРІЯЛІВ ДО БІОГРАФІЧНОГО СЛОВНИКА

У зв'язку із розпочатою працею над *Біографічним словником українських істориків* просимо членів УІТ і усіх заінтересованих надсилати відповідні біографічні і бібліографічні матеріяли, які відносяться до поодиноких українських дослідників. У першу чергу члени Товариства в якнайкоротшому часі повинні надіслати свої власні життєписи і список їхніх друкованих праць. Крім того редакція Словника збирає усі друковані і недруковані матеріяли, ілюстрації, архівні матеріяли (листування, записники, спогади, тощо), які будуть важним матеріялом при опрацюванні окремих біографічних нарисів. Також проситься надсилати по одному примірникові друкованих праць дослідників. Деякі біографічні матеріяли будуть друкуватися на сторінках «Українського Історика».

ЧЛЕНИ УІТ

Відійшли у вічність:

Управа УІТ і Редакція УІ з сумом повідомляє, що дня 20-го грудня 1977 року помер в Нью-Йорку сл. п. Д-р *Михайло Шляхтиченко,* член УІТ, співробітник «Українського Історика», заслужений педагог і кол. старшина армії УНР. Д-р М. Шляхтиченко помер на 86-му році життя і залишив деякі недруковані матеріяли-спогади, які будемо друкувати на сторінках УІ.

Вічна Йому пам'ять!

Нові члени

Цей список включає членів і членів прихильників УІТ: о. д-р Ю. Шавель, проф. д-р Павло Юзик, Лев Микитчук, Ігор Микитчук, д-р О. Климишин, Юрій Форис, Володимир Рониш, д-р Володимир Косик, о. О. Гарбузюк, о. Василь Бринецький, Володимир Климовський, Богданна Мончак, І. Костюк, проф. д-р Дмитро Штогрин (продовження списка в наступному числі).

Членська вкладка виносить 19 ам. долярів річно і включає передплату «Українського Історика».

Приєднання нових членів УІТ і меценатів УІ.

УІТ не одержує жадних урядових дотацій, ані спеціяльних датків на видавничу працю Товариства. Ми є повністю залежні від наших власних спроможностей і здані на наші власні сили. На увазі маємо членські вкладки, передплати і пожертви на Видавничий Фонд УІ. Основним завданням членів УІТ у 1979 році є приєднання нових членів-

прихильників і меценатів Товариства. Ми просимо кожного члена приєднати бодай одного мецената і передплатника УІ, щоб належно розбудувати наші мінімальні матеріяльні засоби. Без того ми не зможемо реалізувати нашу намічену видавничу програму.

Також просимо наших членів, які мають зв'язки з різними українськими установами, вплинути на них, щоб зложили одноразову пожертву на Видавничий Фонд УІТ. На увазі маємо наші братські союзи, фінансові і громадські установи. Членам, які бажали б в їхніх місцевостях, перевести одноразові збірки на Видавничий Фонд — вишлемо окремі збіркові листи. Спільними силами і спільною працею причинимося безпосередньо до реалізації плянів УІТ — репрезентанта української національної історіографії.

Членські вкладки і передплата УІ

З прикрістю приходиться ствердити, що до тепер деякі члени не вирівняли своїх вкладок за 1977 і 1978 роки. Це саме відноситься до деяких передплатників УІ. УІТ не розпоряджає спеціяльним адміністративним апаратом і не має змоги ввесь час нагадувати про залеглости наших членів і передплатників. Тому ще раз звертаємося *з просьбою якнайшвидше вирівняти залеглости.* Якщо це не станеться, ми будемо змушені припинити висилку журналу, і згідно із статутом завісити боржників в членських правах Товариства. При тій нагоді пригадуємо, що деякі члени вплачують по 17 дол., замість 19 дол. — сума членської вкладки є виразно зазначена в нашій публікації. Всіх, які в 1978 році зложили меншу суму від 19 дол. просимо надіслати різницю. Наші прихильники повинні зрозуміти, що кожна затримка у вирівнанню членських зобов'язань негативно впливає на видання УІ. У зв'язку із піднесенням почтових оплалт і ціни друку — ми мусимо мобілізувати усі наші засоби, усі наші сили для дальшої успішної науково-видавничої праці Товариства.

КОМУНІКАТ УІТ

Виясненя в справі відбуття конференції істориків України у Канаді

В днях 29 до 31 травня 1978 року відбулася в Західно-онтарійському університеті в Лондоні, Онт. конференція істориків. У зв'язку з цим Управа УІТ одержала багато запитів в справі незапрошення до організаційного комітету УВАН і НТШ. У даній справі даємо такі вияснення:

1. Представник УІТ проф. Любомир Винар у його програмовій доповіді про з'їзд українських істориків (18 травня 1977 р.) в Торонто, на форумі Канадійського інституту українських студій, запропонував, щоб до організаційного комітету запросити УВАН і НТШ, а також щоб доповіді були виголошені українською або англійською мовами (резюме доповіді подане в УІ ч. 1—2, 1977, стор. 102—108). Але представники Канадійського Інституту і Українського Інституту Гарвардського університету не прийняли цієї пропозиції, і «більшістю голосів» вирішили не запрошувати до ініціятивної групи представників НТШ і УВАН, а всі доповіді і дискусії переводити в англійській мові. УІТ не є компетентне вияснювати мотиви такого наставлення. Зацікавлені мають звертатися в цій справі безпосередньо до згаданих вище установ. Президія УІТ вважала і вважає обидва рішення хибними.

2. Ініціативу до скликання першого з'їзду українських істориків подав проф. Л. Винар на форумі УІТ ще в 1975 році. Опісля проф. І. Л. Рудницький звернувся з пропозицією, щоб відбути спільно конференцію істориків і також запропонував участь УНІ гарвардського університету. УІТ на це погодилося. Тоді також вирішено не називати цю імпрезу «з'їздом українських істо-

риків», ані «конференцією українських істориків» — лише «конференцією істориків України». Хоча і до цієї термінології УІТ мало свої застереження, проте ми вирішили відбути спільно згадану конференцію, щоб не ускладнювати справи.

3. Склилкання першого з'їзду українських істориків за ініціятивою УІТ, УВАН і НТШ є й далі актуальною справою, і ми віримо, що при взаїмній співпраці українських наукових установ такий з'їзд незабаром відбудеться.

За Президію УІТ

Олександер Оглоблин (в р.)
Голова
Любомир Винар (в. р.)
Науковий Секретар
16. IX. 1978

Видавничий фонд УІТ

З нагоди відзначення 15-річчя УІ і запланованих публікацій УІТ (монографічні нариси історії України і Біографічний словник істориків) — *1979/80-ті роки проголошується роками розбудови української історичної науки на Заході.* У зв'язку з цим плянується посилена розбудова Видавничого Фонду УІТ призначеного на розбудову «Українського Історика» і реалізацію запланованих видань УІТ. Усіх членів УІТ, передплатників журналу і прихильників Товариства просимо взяти активну участь у розбудові нашого видавничого фонду. Установлено слідуючі категорії жертводавців:

1. *Фундатори УІ.* Ця категорія включає жертводавців, які зложать добровільний даток від 500 дол. вгору. Вони стають доживотними членами-фундаторами УІТ і одержують усі видання Товариства.

2. *Меценати УІ.* Жретводавці, які зложать даток у сумі від 300 до 500 дол. Вони стають доживотними членами-меценатами УІТ і одержують ввесь час «Українського Історика».

3. *Добродії УІ.* Жертводавці, які зложать добровільний даток від 100 до 300 долярів. Вони одержують протягом трьох років УІ.

4. *Прихильники УІ.* Ця категорія включає пожертви від 10 до 100 долярів. Жертводавці, які зложать 50 дол. отримують однорічну передплату УІ. Треба зазначити, що в ЗДА, УІТ є зареєстроване, як недоходова, звільнена від федерального податку установа. Тому пожертви можна відтягати від федерального податку.

З щирою подякою згадуємо жертводавців:

По 300 дол.: Вп. Пан К. Микитчук для відзначення пам'яти Пані *Анастазії Микитчук* — меценатки «Українського Історика» і члена-добродія УІТ; Кредитова Спілка «Самопоміч» (Нью-Йорк); Товариство Просвіта в Ляшінах.

По 100 дол.: Проф. Богдан Винар, Лев Микитчук (перша рата на доживотне членство в УІТ); Ігор Микитчук (перша рата на доживотне членство УІТ); Організація Українок Канади ім. О. Басараб (Монтреаль); Ліґа Католицьких Жінок, відділ Роземонт; Українська католицька парохія Успіння Богоматері (Роземонт); Люба Левицька (Монтреаль)) Іван Опарек (Монтреаль).

По 80 дол.: Пані Люба Брикович.

По 50 дол.: Пані Надя Олійник, д-р Володимир Коваль; Українська національна кредитова спілка (Монтреаль); Ліґа Українських католицьких жінок при церкві Св. Духа (Монтреаль); *35 дол.* — УНО (Монтреаль).

По 30 дол.: Пані Оксана Радиш; о. Ігор Куташ.

По 25 дол.: П. Богдан Чайківський; В. Оренчук; Гурток прихильниць СФУЖО (Монтреаль); Об'єднання жінок Ліґи Визволення України (Монтреаль); д-р Галина Шимонович-Рудницька.

По 20 дол.: Д-р Олександер Домбровський; В. Воронка; Т. Ґордон; *15 дол.* — Д-р Мирослав Прокоп; *14 дол.* — С. Сіркович.

По 10 дол.: Р. Клепачівський; М. Лебідь; А. Коцепуля; А. Кочмар; О. Марків; Р. Голод; С. Нечипорук; *По 6 дол.* — Володимир Сторожинський.

По 5 дол.: А. Бродін, Роман Швед; Ю. Форис, О. Дремюк, Е. Бачинський; *По 4 дол.* — М. Петренко.

(Продовження листи жертводавців в наступному числі).

На цьому місці складаємо щиру подяку Вп. Пані О. Судчак, Головного Представника УІ на Канаду, і п. д-рові Олександрові Домбровському, голові клітини УІТ в Нью-Йорку за переведення збірки на Видавничий Фонд УІ.

Просимо усіх членів УІТ і представників УІ включитися в розбудову української історичної науки і приєднувати жертводавців і меценатів на Видавничий Фонд. Спільними силами читачів «Українського Історика» і при допомозі українського громадянства і установ, які розуміють вагу незалежного історичного журналу — зможемо не лише розбудувати належно «Українського Історика», але також реалізувати видання інших важливих публікацій.

МІЖНАРОДНЕ ТОВАРИСТВО ІМ. І. ФРАНКА

Міжнародне Товариство ім. Івана Франка створено у 1976 році підчас з'їзду Американської Асоціяції Викладачів Слов'янських і Східньо-европейських мов у Нью-Йорку. Першим головою товариства був проф. Ярослав Рудницький. Підчас з'їзду Асоціяції в Нью-Йорку (27—29 грудня 1978 р.) влаштовано чергову конференцію даного товариства із слідуючими доповідями: проф. Луї Шейн (МекМестерн університет): «Релігійний світогляд Івана Франка», проф. Леонід Рудницький (Ля Саль коледж): «Застосування німецьких літературних теорій у поемі Франка „Панські жарти"». Конференцією проводив проф. Дмитро Штогрин (Іллінойський університет), голова товариства. Тут треба згадати, що в управу Міжнародного товариства ім. Франка входять д-р Ольга Орехва (Південний Іллінойський університет), проф. Богдан Чопик (університет Юта), проф. Альберт Кіпа (Мюгленберґ коледж), проф. Їжі Марван (Монаш університет), проф. Ашре Вілчер (університет Єрусалиму), проф. Леонід Рудницький (Ля Саль коледж). Характер товариства міжнародний і слід сподіватися, що в короткому часі появиться видання даної установи. Треба висловити признання професорам Я. Рудницькому, Д. Штогринові і їхнім співробітникам, що зуміли зорганізувати дане товариство і зацікавили неукраїнських вчених творчістю Івана Франка. Було б доцільно зорганізувати подібні міжнародні студійні гуртки, які вивчали б творчість Тараса Шевченка, Михайла Грушевського і інших видатних українських діячів.

НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ІМ. ШЕВЧЕНКА В ЗСА

З нагоди 30-річчя НТШ в Америці в днях 24 до 26 листопада 1978 р. в Нью-Йорку відбувся науковий конґрес Товариства. Англомовна сесія відбулася на Колумбійському університеті з доповідями професорів: Омелян Пріцак — «Сучасний стан студій України в американських університетах», Тарас Гунчак — «Українська політика і виз-

вольний рух під час Другої світової війни», М. Богатюк — «НЕП та економічна думка на Україні». На жаль на дану сесію не вдалося притягнути більшу кількість неукраїнських слухачів. Історична сесія в українській мові, під головуванням д-ра Домбровського, відбулася в приміщеннях Українського інституту Америки з слідуючими доповідями: Василь Ленцик — «Проф. Микола Чубатий як історик церкви», Вінкентій Шандор — «Історичний розвиток русинів-українців в Угорщині», О. Домбровський — «Ранні історичні етапи культурного процесу на землях України», Ст. Волянський — «Про генеалогію і геральдику як споріднені науки української історії», Микола Андрусяк — «Концепція Мазепинської держави та проблема українсько-білоруського національно-державного розмежування», Роман Верес — «Український павільйон на Світовій виставці в Чікаґо». Крім того відбулися сесії правничих і суспільних наук, географії, економії, геології та бібліографії. Позем доповідей був різний. Дана імпреза відбулася при доволі малій фреквенції слухачів.

ПАНЕЛ НА ТЕМУ «СУЧАСНІ ЗАВДАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАУКИ»

У рямках Третього Світового Конґресу Вільних Українців у Нью-Йорку (субота 25 листопада 1978 р.), заходами УВАН і НТШ, відбувся панел н. т. «Сучасні завдання української науки». Модератором панелу був проф. Іван Головінський. Доповідали: Любомир Винар (УІТ), о. Іван Гриньох (УКУ), Василь Омельченко (УВАН), Омелян Пріцак (УНІГУ), Богдан Стебельський (НТШ в Канаді), Миколла Чировський (НТШ в ЗДА), Володимир Янів (УВУ). Згаданий панел мав доволі поважні недоліки в організаційному аспекті. Замість застановитися над сучасним станом українознавчих дисциплін в Україні на Заході та над завданнями українських наукових установ і вчених, більшість панелістів говорили про свої власні установи. Доповідачі не одержали від модератора панелю І. Головінського (НТШ) докладних інформацій про характер даної імпрези. Це також відбилося на дискусії, яка головно зосередилася над недомаганнями українознавчого наукового центру при Гарвардському університеті. Отже ще раз страчено нагоду обговорити важливі питання по відношенні до дальшого розвитку українознавства на Заході.

ЦЕНТР ЕТНІЧНИХ ДОСЛІДІВ ПРИ КЕНТСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ

Науковий центр вивчення етнічних публікацій в ЗДА при Кентському Стейтовому Університеті займається дослідами етнічної преси в ЗДА, як також вивченням видавничої і наукової діяльности окремих етнічних установ різних етнічних груп в Америці. З рамені Центру вже декілька разів переведено дослідження етнічної преси, етнічних організацій і культурних установ. В минулому році, за допомогою федеральної дотації Міністерства освіти у Вашінґтоні, проведено пер-

ше обширніше дослідження теперішнього стану етнічних музеїв, архівів і бібліотек в США. У висліді появився обширний Довідник до вище згаданих установ за редакцією проф. Любомира Винара, директора даного наукового інституту. Тепер перепроваджується дослідження преси слов'янських етнічних груп, як також дослідження етнічних фільмів. Якщо ідеться про вивчення історії українців в США, в центрі систематично збираються матеріяли для опрацювання обширнішої історії українського побуту в Америці. У тому почині КСУ співпрацює з УІТ і УВАН (Комісія по вивченні української еміґрації). У зв'язку із дослідами преси і етнічних установ виготовлено відповідний запитник, який розсилається усім заінтересованим. Проситься українські видавництва, редакції часописів, установи і громадян надсилати видання в українській мові (книжки, календарі, пресу), які відносяться до вивчення діяльности української спільноти в Америці. Також заплянoвано серійне монографічне видання «Етнічна преса в США», в якому одна монографія буде присвячена українській пресі в Америці. Все листування і видання треба висилтаи на слідуючу адресу:

Dr. Lubomyr R. Wynar, Director
Center for Ethnic Studies
Kent State University
Kent, Ohio 44242

ВІСТИ З УКРАЇНИ

325-річчя Переяславського договору, нова совєтська конституція і посилена русифікація в Україні.

У комунікаті ЦК Компартії України «Про організаційно-політичні заходи по підготовці і святкуванню 325-річчя возз'єднання України з Росією» повідомляється, що дане відзначення спрямоване на «розкриття глибоких історичних коренів єдности українського і російського народів» *Радянська Україна,* 17 березня 1978 р.). Рівночасно у повідомленні партії і в *УІЖ* підкреслюється, що цей ювілей треба використати для «пропаганди ідей пролетарського інтернаціоналізму, викриття домислів буржуазних, буржуазно-націоналістичних, маоїстичних, сіоністських та інших фальсифікаторів, які намагаються зганьбити братерську дружбу наших народів. Засобами усної і друкованої пропаганди слід переконливо показувати морально-політичну єдність нашого суспільства, нової історичної спільності людей — радянського народу...» *Український Історичний Журнал,* ч. 10, 1978, стор. 5).

Ми бачимо органічне пов'язання між відзначенням «возз'єднання» України з Росією і новою версією конституції СРСР, прийнятої 7-го жовтня 1977 р. із наголошенням цеї «нової історичної спільноти — радянського народу» та пропагандою основних совєтських історичних мітів-концепцій про «спільне походження українського і російського народів» та «нерозривну» їхню дружбу, «благородний» вплив «стар-

шого брата» на розвиток української культури і український політичний процес. В основному, починаючи від 1972 року, послідовно в українській советській історіографії «відроджувано» тези ЦК компартії з 1954 року (т. зв. «Переяславські тези) і тепер допасовано їх до вимог нової конституції і ювілейного відзначення 325-річчя Переяславського договору. У зв'язку з цим запляновано численні наукові сесії АН СРСР і АН УРСР та інших наукових установ у Росії і Україні. Сторінки *УІЖ* виповнені матеріялами про 325-річчя, конституцію Л. Брежнева, про постанови 25-го з'їзду КПРС і питання комуністичного будівництва «нової історичної спільноти». Рівночасно систематично посилюється русифікація української культури, шкільництва й української історіографії. У постанові Міністерства освіти УРСР (11. IX. 1978) поставлено вимогу про «удосконалення вивчення і викладання російської мови в загальноосвітніх школах і педагогічних навчальних закладах республіки». Дані установи включають також дошкільні і позашкільні навчальні заклади в Україні. Отже «мова великого Леніна» стає панівною мовою українського населення, українських наукових установ, шкільництва і наукових публікацій. Русифікаційний процес охопив усі сфери наукового і громадського життя в Україні. Систематично проводиться наступ на українську мову. Отже ідеться про тотальну русифікацію українського населення, або, як правильно підкреслено в одному із підпільних документів з України, — із започаткуванням процесу відзначення «325-річчя з'єднання України з Росією» розпочато концентрований наступ на українську мову, повертаючися вже без жадних комуфляжів до традицій і практик валуєвщини й емських указів. Одним з показників і індексів русифікаційного процесу в Україні є мова і зміст публікацій, які появляються в Україні. Більшість видань (зокрема історичні публікації) друкуються в російській мові і можна передбачати, що у відносно короткому часі Український Історичний Журнал перейде на російську мову, як офіційну мову «нової історичної спільноти — радянського народу». Ми є свідками мовного ґеноциду в Україні, який спрямований на знищення української національної культури і на позбавлення української нації її основи — рідної мови. Дана ситуація вимагає швидкої і рішучої протидії українських наукових установ, а також українознавчих центрів при Гарвардському і Альбертійському університетах. Нам треба солідних наукових праць про сучасний стан русифікації в Україні — і тут Гарвардський Український Науковий Інститут і Канадійський Інститут Українських Студій при співпраці з українськими науковими установами, або без неї, може багато зробити.

Українські наукові установи і українські науковці на Заході також повинні звернути пильну увагу на друге явище, яке пов'язане із партійною інструкцією про «викриття домислів буржуазних націоналістів». У зв'язку з цим треба пригадати про недавне створення нового Інституту соціяльних і економічних проблем зарубіжних країн АН УРСР, який очолив А. М. Шлепаков. Одним із головних завдань інституту є активізація і поглиблення наукової критики «буржуазних

ідеологічних течій, викриття ідеології і політики буржуазного націоналізму» (*УІЖ*, ч. 10, 1978, стор. 155). Цікаво згадати, що «до складу інституту включено також сектор проблем зарубіжних ідеологічних течій». Отже на порядку дня приходить також збирання інформацій і вивчення діяльности української спільноти на Заході,а зокрема українських наукових установ і українських науковців. Мабуть у зв'язку із новими директивами комуміністичної партії, час до часу, появляються в Америці і Канаді українські советські історики, які намагаються нав'язати контакти з поодинокими науковими осередками і деякими українськими вченими. Звичайно такі відвідини були б корисними, якщо б ми не знали про основні завдання відвідувачів — преставників наукових установ УРСР, як також про теперішний стан українського наукового життя в Україні і про теперішний розгром і русифікацію українського наукового життя на батьківщині. Відомо, що відвідувачі пильно вивчають українське наукове життя, збирають інформації про поодиноких українських науковців і також намагаються одержати доступ до бібліографічних і архівних фондів при українських наукових установах... По закінченні своїх «академічних відвидин» вони від'їзджають зі своїми звітами до своїх хлібодавців в Москві або Києві. Не улягає сумніву, що з часом число відвідувачів збільшиться, як також може збільшитися діяпазон їхньої праці над «викриттям домислів буржуазних націоналістів»... Українські науковці повинні вже остаточно зрозуміти, що українські советські вчені діють згідно з інструкціями комуністичної партії і тому їхні «наукові прогульки» мають особливе значення. В Україні не існує незалежна історична наука — її замінено партійною наукою, яка не має нічого спільного з правдивим історичним дослідженням. Можливо, що деякі науковці на Заході, зокрема представники молодої ґенерації вчених, докладніше не застановляються над сучасним підневільним станом наукових установ і науковців в Україні. Саме тому треба добре застановитися, як протидіяти і принимати советських «наукових туристів» з України. Хочеться вірити в здоровий глузд одиниць і установ, які повинні розуміти характер даних відвідин. Вже довгі роки комуністичні апаратчики в Україні занепокоєні науковою діяльністю українських наукових установ і українських науковців на Заході. Вони також зацікавлені в архівних фондах наукових установ. Це мабуть входить у засяг праці новопосталого сектора «проблем зарубіжних ідеологічних течій» при АН УРСР

Л. В.

СПРОСТОВАННЯ

В «Українському Історику» (ч. 1—3, 1978, стор. 192) поміщено інформацію про діяльність допомогового комітету для видання історичного атласу УІТ в Оттаві, який постав під патронатом Товариства українських професіоналістів і підприємців. В даній інформації подано, щоб «у справах безвідсоткових позичок і пожертв» писати на адресу Това-

риства. Ми одержали листа від управи ТУПіП з просьбою, щоб ми спростуавли і відкликали цю інформацію. Ц етепер робимо. Наші інформації про даний комітет ми одержали від д-ра І. Теслі, одного з авторів атласу, який просив, щоб помістити відповідні дані про комітет. Редакція УІ не думала, що подає неточні дані.

Редакція УІ

Рівночасно просимо усіх членів УІТ, які бажають зложити добровільний даток на видання атласу історії України, надсилати безпосередньо пожертви на адресу УІТ із зазначенням, що вона призначена на «фонд атласу». З незалежних від УІТ причин дане видання ще не появилося. Подрібні інформації про атлас історії України подано в попередньому числі журналу. На цьому місці хочемо висловити щиру подяку Вп п. інж. Ст. Куропасеві, голові допомогового комітету для видання історичного атласу в Чікаґо, за його жертвенну працю і допомогу в даній справі.

ДО ЧИТАЧІВ «УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИКА» І ЧЛЕНІВ У.І.Т.

Починаючи від 1979 року ми плянуємо збільшити об'єм нашого журналу, а також підготовити до публікації інші запроєктовані видання У.І.Т. Видання істор. журналу пов'язане в наших умовах з поважними труднощами, як з огляду на потребу нових, готових до друку матеріялів, так ще більше відповідальної фінансової бази — кардинального питання кожної публікації, а тим більше одинокого українського історичного журналу на Заході.

Піднявши прапор української історичної правди саме в той час, коли ту правду найбільше нівечать або просто фальшують на Батьківщині, «Український Історик» містить на своїх сторінках нові дослідні праці, статті, рецензії, архівні матеріяли та огляди діяльности наукових товариств. Статті з У.І. реєструються в «Гісторікал Абстрактс» — одному з найповажніших бібліографічних видань і інших бібліографічних довідниках.

Редакція і співробітники У.І. працюють в обороні нашого історичного минулого, часто коштом своїх особистих справ і здоров'я, без жадної винагороди з почуття обов'язку до рідної історії і народу. Їхній вклад праці і так було б важко винагородити. Але залишається проблема, якої вони не встані самі розв'язати: це справа фондів для видання і розбудови «Українського Історика». І тут повинні прийти з допомогою читачі У.І., українські установи і громадянство, які розуміють вагу незалежної української історичної науки. *Забезпечення появи одинокого українського історичного журналу — це справа чести і сумління всієї української громади у вільному світії*

У зв'язку із збільшенням коштів друку, почтових оплат і зниження вартости американського доляра — справа розбудови Видавничого

Фонду У.І.Т. є нагла і невідкладна. Тому звертаємося до випробуваних приятелві «Українського Історика», до всього українського громадянства з закликом: допоможіть нам, як індивідуальними, так і збірними пожертвами утримати і розбудувати «Українського Історика» і зреалізувати інші видання. Творіть ініціативні збіркові групи й комітети допомоги У.І.Т. у різних місцях вашого поселення, закликайте інших та збирайте залізний фонд на допомогу У.І. Ставайте меценатами «Українського Історика» і будівничими української історичної науки!

Українське Історичне Товариство сподівається і надіється на Вашу допомогу і на Вашу співпрацю. Від Вас залежить дальша доля нашого історичного журналу. 1979 рік проголошуємо роком «Українського Історика», роком розбудови української незалежної історичної науки.

Управа У.І.Т. і Редакція
«Українського Історика»

Чи Ви вже стали фундатором «Українського Історика»? Просимо складати пожертви на Видавничий Фонд УІТ. Дальша розбудова історичного журналу і поява фундаментальних праць з різних ділянок української історії великою мірою залежить від Вашої допомоги.

СТАВАЙТЕ БУДІВНИЧИМИ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ!

УКРАЇНСЬКЕ АКАДЕМІЧНЕ ТОВАРИСТВО

повідомляє Українську Громаду, що після трьохрічної підготови, вже появилась АНГЛІЙСЬКОЮ МОВОЮ фундаментальна праця —

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ
HISTORY OF UKRAINIAN LITERATURE

Автор праці, світової слави український славіст і учений

ПРОФ. ДМИТРО ЧИЖЕВСЬКИЙ

Редактор праці, відомий український літературознавець

ПРОФ. ЮРІЙ ЛУЦЬКИЙ

Переклад базований на українському виданні УВАН з 1956 року. Проф. Чижевський значно поширив і доповнив українське видання і також додав розділ про «Реалізм в українській літературі».

700 стор. Тверда окладинка. Ціна $ 25.00

У м'якій окладинці ціна $ 15.00

*

Інші англомовні праці Українського Академічного В-ва:

Kamenetsky Ihor, ed. NATIONALISM AND HUMAN RIGHTS: Processes of Modernization in the USSR. 1977 $ 15.00

Sverstiuk Ievhen. CLANDESTINE ESSAYS. 1976 . . $ 10.00

Kulish Mykola. SONATA PATETIQUE 1975 . . . . . $ 7.50

Wynar Lubomyr & O. Subtelny. HABSBURGS AND ZAPOROZHIAN COSSACKS. 1975 . . . . . . $ 9.00

Luckyj G. MODERN UKRAINIAN SHORT STORIES. 1974 $ 8.50

Kulish Pantelejmon. THE BLACK COUNCIL. 1974 . . $ 7.50

Struk Danylo. A STUDY OF VASYL' STEFANYK. 1974 . $ 8.50

Замовлення з грошевим переказом надсилати до:

Ukrainian Academic Press
P. O. Box 263
LITTLETON, Colorado 80120